

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ŞAH SAFİ DÖNEMİNDE SAFEVİ DEVLETİ
(1629 – 1642)

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ERGÜN İSMAİLOĞLU

Tarih Anabilim Dalı
Yeniçağ Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Zeynep AYCIBİN SEYİTKIRAN

NİSAN 2022

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ŞAH SAFİ DÖNEMİNDE SAFEVİ DEVLETİ
(1629 – 1642)

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ERGÜN İSMAİLOĞLU

Tarih Anabilim Dalı
Yeniçağ Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Zeynep AYCIBİN SEYİTKIRAN

NİSAN 2022

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisanüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Adı-Soyadı:

İmzası:

ÖZET

Şah Abbas'ın (1578-1629) evlat şehzadelerini çeşitli şekillerde tahtından men etmesi sonucu Safevi tahtının altıncı hükümdarı, torunu Şah Safi (1629-1642) olmuştur. Şah Abbas döneminde devlet kademelerinde önemli görevlere gelen devlet ricalini gulam unsurları kullanarak etkisizleştiren Şah Safi, bu yolla saltanatını tahkim etmeye çalışmıştır.

Şah Safi, saltanatının ilk yıllarında cereyan eden ve her biri farklı motivasyonla ortaya çıkan Kalancar Sultan, Şir Han Afgan, Derviş Rıza ile Davud Han ve Tehmurs Han isyanlarını bastırmakla meşgul olmuştur. Devletin içinde baş gösteren isyanları bastırmakla meşgul olan şah, bir yandan Osmanlı, Babür ve Özbek hücumlarına da mukavemet göstermeye çalışmıştır. Saltanatının tümüne yayılan bu hücumlar neticesinde Osmanlı Devleti Irak-ı Arab bölgesini, Babür Devleti ise Kandahar'ı Safevi Devleti'nden kendi tasarruflarına almıştır. Stratejik ve ekonomik açıdan önemli bu iki bölgenin kaybedilmesine ek olarak Özbek hanlarının Horasan bölgesine yaptıkları çeşitli hücumlar neticesinde Safevi Devleti ve Şah Safi; siyasî, ekonomik ve askerî açıdan zor bir dönem yaşamıştır.

Anahtar Kelimeler: Safevi Devleti, Şah Safi, Şah ve Şürekası, İsyancılar, Ekonomi, Safevi-Osmanlı İlişkileri, Safevi-Babür İlişkileri.

ABSTRACT

As a result of Shah Abbas (1578-1629) dethroning his sons in various ways, his grandson Shah Safi (1629-1642) became the sixth ruler of the Safavid throne. Safi, who neutralized the state dignitaries from his predecessor period by using the military slaves elements, who came to prominent positions in the state levels during the reign of Shah Abbas, tried to fortify his reign in this way.

In his first years of reign, Shah Safi was occupied with suppressing the Sultan Kalinjar, Sir Khan Afgan, Dervish Riza, Davud Khan and Tehmurs Khan revolts, which each emerged with different motivations. The Shah, who was busy with rebellions that took place in the state, also tried to withstand the Ottoman, Mughal and Uzbek attacks. As a result of these attacks which spread throughout his reign, the Ottoman Empire annexed Iraqi Arab region and the Mughal Empire took Kandahar from Safavid Emire. In addition to the loss of these two strategically and financially important regions, Safavid Empire and Shah Safi went through a difficult period politically, financially and militarily as a result of Uzbek khans' raids into Khorasan Region.

Keywords: Safavid Empire, Shah Safi, The Shah and his followers, Rebellions, Economy, Safavid-Ottoman Relations, Safavid-Mughal Relations.

ÖNSÖZ

Anadolu Türkmenleri'ni kişisel karizmasıyla etrafına toplayan Şah İsmail, 1501 senesinde Tebriz'i tasarrufuna alarak Safevi Devleti'nin adını tarih sahnesine yazdırmıştır. Erdebil tarikatının nüvesinden doğan Safevi Devleti, Türk-İslâm dünyası açısından müstesna bir yere sahip olmuş ve bugün halihazırda devam edegelen İran-İslam Cumhuriyeti'ni ortaya çıkararak ona temel rengini vermiştir. Kimi modern Safevi uzmanları, halef ve seleflerinin gölgesinde kalan Şah Safi ve saltanatına eserlerinde yalnızca kronolojik bir zorunluluk nedeniyle değinirken diğer uzmanlar ise eserlerinde mezkûr şahın saltanatında cereyan eden belli başlı hadiselerle yer vermiştir. Farsça, İngilizce ve Türkçe lisanlarında yazılmış ve birçoğundan istifade ettiğimiz akademik yetkinliğe sahip kıymetli çalışmaların varlığına rağmen halihazırda Şah Safi ve saltanatına hasredilmiş münhasır bir çalışma ilim dünyasında yer almamaktadır. Bu durum bize ağırlık merkezini oluşturan Safevi kaynaklarının yanısıra Osmanlı-Babür kaynaklarının ve modern inceleme eserlerinin eşlik ettiği Şah Safi ve saltanatında yaşanan hadiselerin merkezinde olduğu bir çalışma yapma zorunluluğu hissettiren aynı zamanda bu çalışma ile Safevi hükümdarı ve faaliyetlerine dair gölgede kalmış bazı hakikatlerin gün ışığına çıkmasına vesile olacağı için tarafımıza acizane entelektüel bir mutluluk vermiştir.

Safevi Devleti'nin altıncı hükümdarı olan Şah Safi (1629-1642), on üç yıl süren saltanatı müddetince içeride vuku bulan isyanlarla ve saltanatını tahkim etmekle uğraşırken dışarıda ise Osmanlı, Babür ve Özbek saldırıları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu çalışmada bahsi geçen hadiselerin nedenleri, seyri ve serencamına değinildikten sonra Safevi Devleti üzerindeki siyasî, ekonomik ve askerî etkileri incelenmeye çalışılmıştır.

Tezimizin giriş bahsinde; Şah Safi'ye kadar olan süreçte Safevi tarihinin bir özeti verilmiştir. Birinci bölümde; Şah Safi'nin tahta cülûs etme süreci ifade edildikten sonra şahın selefinden devraldığı önemli devlet adamlarını tasfiye etme nedenleri, şekilleri ve sonuçlarına değinilmiştir. İkinci bölümde; devlet içinde yaşanan isyanların neden ve sonuçlarına ilâveten Safevi Devleti'nin iktisadî vaziyeti hakkında malumat verilmiştir. Üçüncü bölümde; Safevi Devleti'nin komşu İslâm ülkeleri ile olan münasebeti hakkında bilgiler verilmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise Şah Safi'nin vefatına değinilmiş ve şahsiyeti hakkında bir değerlendirme yapılmıştır.

Değerli yönlendirmeleriyle tez danışman hocam Doç. Dr. Zeynep Aycibin Seyitkırın'a, temel Farsça bilgisini aldığım hocam Doç. Dr. Gülseren Azar Nasırabadı'ye, gıyaben öğrencisi olduğum ve muhtelif zamanlarda bana nasılsın sorusunu yönelten hocam Doç. Dr. Şefaattin Deniz'e, İran misafirperverliğinin tecessüm etmiş hali olan muhterem Maryam Azari ve Ailesi'ne teşekkür ederim. Son olarak hak ettiğimden daha büyük bir sevgiyle muamele gördüğüm aileme, Hakan Yalnız'a, Mustafa Fatih Yiğit'e ve Cem Bayındır'a bir ömür boyu minnettar kalacağım.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
ÖNSÖZ	xi
İÇİNDEKİLER	xiii
KISALTMALAR	xv
KAYNAK TANITIMI	xvii
A. Safevi Kaynakları	xvii
B. Babür ve Osmanlı Kaynakları	xx
C. Seyahatnameler.....	xxi
D. İkincil Kaynaklar (Araştırma Eserler).....	xxiii
1. ŞAH VE ŞÜREKÂSI	13
1.1. Safevi Tahtına Giden Yol ve Şah Safi'nin Tahta Cülûsu.....	13
1.2. Devr-i Sabığın Tasfiyesi.....	20
1.2.1. Zeynel Han Şamlu'nun Katli	20
1.2.2. Darbe İddiaları ve Ardından Yaşanan Gelişmeler.....	28
1.2.3. İmam Kulu Han'ın Öldürülmesi	34
1.3. İtimadüddeve Mirza Talib Han'ın Katli ve Mirza Muhammed Taki'nin İkbali.....	38
2. İSYANLAR VE EKONOMİ	43
2.1. İsyanlar	43
2.1.1. Kalancar Sultan İsyanı	43
2.1.2. Şir Han Afgan İsyanı	49
2.1.3. Noktaviyye Hareketi ve Derviş Rıza İsyanı	52
2.1.4. Davud Han ve Tehmurs Han İsyanı.....	57
2.2. Ekonomi	63
2.2.1. Toprak Reformu.....	63
2.2.2. Hristiyan Dünyaya Verilen İmtiyazlar.....	67
2.2.2.1. Rusya	67
2.2.2.2. İngiltere.....	68

2.2.2.3. Hollanda.....	70
2.2.3. Tefecilik ve Bozulan Asayiş.....	72
3. İSLÂM DÜNYASI İLE İLİŞKİLER.....	76
3.1. Özbekler	76
3.1.1. Nesa ve Marvçak Merkezli Saldırıları	77
3.1.2. Abdülaziz Han'ın Horasan Saldırıları	82
3.1.3. Sulh Dönemi	83
3.2. Osmanlılar	85
3.2.1. Hüsrev Paşa'nın Bağdat Kuşatması.....	85
3.2.2. Sepehsalâr Rüstem Han'ın Van Kuşatması	90
3.2.3. Sultan IV. Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi.....	92
3.2.2. Bağdat'ın Osmanlı Tasarrufuna Geçmesi.....	97
3.3. Babürler	104
3.3.1. Elçi Teatisi ve Mükâtebe	105
3.3.2. Kandahar'ın Babür Tasarrufuna Geçmesi	107
3.3.3. Kandahar Canibindeki Kalelerin Babürler Tarafından Zaptı	114
4. VEFATI VE ŞAHSİYETİ.....	116
4.1. Vefatı.....	116
4.2. Şahsiyeti	117
SONUÇ.....	120
KAYNAKLAR.....	124
EKLER.....	129
ÖZGEÇMİŞ.....	133

KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı Geçen Eser
a.g.m. : Adı Geçen Makale
bkz. : Bakınız
BSOAS : Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C. : Cilt
çev. : Çeviren
DİA : Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EI : Encyclopedia Iranica
ed. : Editör
haz. : Hazırlayan
h.ş. : Hicrî Şemsî
İA : İslâm Ansiklopedisi
s. : Sayfa
v. : Vefat

KAYNAK TANITIMI

A. Safevi Kaynakları

Safevi Devleti'nin altıncı hükümdarı olan Şah Safi'nin saltanat yılları ile sınırlanan çalışmamızın temel dayanak noktasını oluşturan Safevi kaynakları hakkında bilgi vererek başlamak yerinde olacaktır. Bu mivalde Muhammed Masum bin Hacegi İsfahanî'nin, *Hülasatü's-Siyer* adlı eserinde yaratılıştan kendi devri olan Şah Safi saltanatına kadar dönemi kapsayan bir zaman aralığında kalem oynattığı ifade edilse de söz konusu eserin günümüze yalnızca Şah Safi saltanatına yer verdiği kısmı ulaşmıştır. Telif sahibi eserinde zikrettiği olaylara bizzat tanıklık etmiş, siyasî ve askerî hadiselerin anlatımına hassaten önem vermiştir. Yazar tarafından sıkça şiire başvurulmuş bu eser, çalışmamızın hemem her alanında sıkça istifade edilmiştir. Tezimizde İrec Afşar tarafından 1368 h.ş yılında yayımlanan nüsha esas alınmıştır.

Safevi tarihine kısmen aşina olan herkesin bildiği gibi İskender Bey Münşî tarafından kaleme alınan eserin adı *Tarih-i Alem-ara-yi Abbasi*'dir. İskender Bey Münşî, Safeviler'in nesebine değindikten sonra sırasıyla Safevi şahlarının devrinde yaşanan hadiselerle yer vermiştir. Merkez ağırlığını Şah Abbas'ın hükümdarlık dönemi oluşturmakla beraber eser Şah Safi salanatının ilk dört yılı hakkında bilgi vererek nihayet bulmaktadır. Ekseriyetle Safevi tarihinin en kıymetli çalışması olarak telakki edilen bu eserden hassaten Şah Abbas'ın şehzadeleri ile olan ilişkisine değindiğimiz birinci bölümde istifa ettik. Ali Genceli tarafından Türkçe'ye çevrilen ve İsmail Aka tarafından yayıma hazırlanmış eserin 2019 tarihli nüshasına başvurulmuştur.

Safevi tarihçiliğinin belki de en önemli ismi olan İskender Bey Türkmen, Şah Safi saltanatının ilk dört senesini kaleme aldıktan sonra vefat etmesinin ardından Müverrih Muhammed Yusuf'un bu esere yazdığı zeyiller nedeniyle *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı*

Abbasî adıyla anılan eser, Şah Safî'nin vefatıyla nihayet bulmaktadır. Siyasî ve askerî hadiselerin ağır bastığı eserden çalışmamızda çok geniş ölçüde istifade edilmiştir. Süheyl Ensarî tarafından 1317 h.ş. yılında yayımlanan nüshası kullanılmıştır.

Şimdiye kadar Türkçe çalışmalarda istifa edildiğine şahit olmadığımız Fazlullah Sevanihnigar Teferruşî'nin *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052* adlı eseri tamamen Şah Safî saltanatına hasredilmiştir. Hakkında çok sınırlı bilgiye sahip olduğumuz yazar, devrin meşhur alimlerinden olan Mirza İbrahim Hüseyinî Hemedanî'nin rahle-i tedrisatından geçmiştir. Son derece tekellüflü bir lisanı olan Teferruşî, eserinde sıkça Kuran-ı Kerim'den alıntı yapmaktadır. Az evvel ifade ettiğimiz eser sahibinin kardeşi olan Muhammed Hüseyin el-Hüseyinî el-Teferruşî'nin *Mebadi-yi Tarih-i Zaman Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safî)* ismiyle kaleme aldığı eser, Şah Safî saltanatı ile başlamasına rağmen ömrü vefa etmediği için Zeynel Han Şamlu'nun katli meselesi ile nihayete ermekte; yani Şah Safî saltanatının yaklaşık ilk iki senesini ihtiva etmektedir. Tıpkı kardeşi gibi sıkça Kuran-ı Kerim'den alıntı yapan mezkûr yazarın dili de bir hayli ağır ve sanatlıdır. İlk eserden Şah Safî devrinin tamamını kapsadığı için geniş manada istifade edilmiş; ikinci eserden ise hassaten mezkûr şahın tahta cülusu bahsinde yararlanılmıştır. Zikrettiğimiz eser geniş bir mukaddime eşliğinde Mohsen Behramnejad tarafından yayıma hazırlanmış ve 1388 h.ş. senesinde Tarih-i Şah Safî üst başlığı altında tek kitap halinde basılmıştır.

Veli Kulu Bey Şamlu tarafından kaleme alınan *Kıyasü'l-Hakanî* adlı eser, Şah Safî saltanatının sonu ile mezkûr şahın halefi ve oğlu olan II. Abbas dönemi için kıymetli bir kaynaktır. Kitap, bir mukaddime, üç bab ve bir hatimeden müteşekkildir. Söz konusu eserden özellikle Babüriler ile olan ilişkilerde istifade edilmiştir. Söz konusu eserin ilk cildi 1371 h.ş. senesinde ikinci cildi ise 1374 h.ş. senesinde Hasan Sadat Nasırî tarafından yayımlanmıştır.

Muhammed Yusuf Valih İsfahanî tarafından kaleme alınan *Hold-i Berin* adlı eser, İslam öncesi peygamberlerden başlayarak 1688 senesine kadar devam etmekte olup Safevi tarihinin en güzide ve en muteber kaynaklarından birisini teşkil etmektedir. İslam öncesi peygamberlerden başlayan eser, sırasıyla Hz. Muhammed ve Şii İmamların tarihi, Emevî ve Abbasîlerin tarihi, dördüncü bölüm tamamen Abbasî tarihi ve yerli hanedanların tarihi, Cengiz ve Moğol tarihi, Timur ve haleflerin tarihi, Karakoyunlu ve Akkoyunlular tarihi şeklinde bir sıra takip etmektedir. Sekizinci

bölüm ise Safevi şahlarına ayrılmıştır. Altıncı bölümde yer alan ve tezimizin ana konusu olan Şah Safi devrinde değindiği bilgiler bizim için son derece kıymetlidir. Yer yer *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi* adlı eserden geniş iktibaslar yapsa da yer yer söz konusu esere muhalif bir tavır sergilemesini de bilmiştir. Örneğin nesebi Şeyh Cüneyd'e uzanan İsa Han Şeyhavend'in Şah Abbas'ın kızından olan evliliğinden doğan çocukların Safevi tahtında hak iddia edemeyeceğini, tahtın Şeyh Cüneyd'in evladı Şeyh Haydar'ın soyuna mensup kişilerin hakkı olduğunu iddia eden İskender Bey Münşi'ye karşı çıkan Muhammed Yusuf Valih İsfahanî, İsa Han Şeyhavend'in validesi ve pederi tarafından soylu olması dolayısıyla evlatlarının pekâlâ Safevi tacına lâyık olduğunu ileri sürmektedir. Her ne kadar II. Şah Abbas dönemi kaynağı olsa da Şah Safi dönemine dair içerdiği kıymetli bilgiler ve yazarın kendine has bakış açısı olması dolayısıyla çalışmamızda bu eserden sıkça istifade edilmiştir. Farklı tarihlerde farklı kişilerce yayımlanmış bir eser olmakla beraber çalışmamızda Muhammed Rıza Nasırî tarafından h.ş. 1380 tarihinde hazırlanan nüshasından istifade ettik.

Muhammed Tahir Vahid Kazvinî, II. Şah Abbas döneminin saray müverrihlerinden olup *Tarih-i Şah Abbas-ı Sani*, *Abbasname* ve *Tarih-i Abbas Vahid* şeklinde tesmiye edilmekle beraber en yaygın ismi *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbasi* olan eserin yazarıdır. Yazar, eserinin birinci bölümünde Safevilerin nesebine, ikinci bölümünde Şah İsmail devri olaylarına, üçüncü bölümünde kıymetli şahsiyetlere yer verdikten sonra eserini II. Şah Abbas'ın ilk yirmi iki yıllık saltanatı hakkında malûmat vererek bitirmektedir. Müttekelif bir lisanı olan esere hassaten İtimadüddeve Ebu Talib Han ve Mirza Muhammed Taki arasında yaşanan husumeti izah ettiğimiz bölümde başvurduk. Başvurumuzda Seyyid Said Mir Muhammed Sadık tarafından yayıma hazırlanan ve h.ş. 1383 senesinde yayımlanan nüshası esas alınmıştır.

Abdülfettah Fumenî, Gilan'ın tarihsel olarak iki yönetim merkezine ayrılan Biyepes canibinde doğmuş olup Şah İsmail'den başlayarak Şah Abbas saltanatının sonunu kapsayan *Tarih-i Gilan* adlı eserin müellifidir. Şah Safi saltanatının ilk birkaç ayında ekonomik darboğaz yaşayan halkın Kalancar Sultan önderliğinde Gilan'da isyan etme hadisesini bizzat müşahede eden yazar, bu bölgede doğması ve dahası Safevi merkez idaresi tarafından bu bölgedeki muhasebe işlerinden sorumlu kişi olarak vazifelendirilmesi mezkûr yazarın ifadelerini benzersiz değere yükseltmektedir. Safevi kaynaklarının isyanın lideri olan kişiye pejoratif bir ad takması, aslında aynı ve tek kişi olan Kalancar Sultan'dan farklı kişiler olarak bahseden Safevi kaynaklarının

içine düştükleri yanlış, mezkûr yazarın eserinde verdiği bilgiler sayesinde açıklığa kavuşturulmuştur. Çalışmamızda Ataullah Tedin tarafından yayıma hazırlanan ve 1353 h.ş. senesinde basılan nüshadan istifade edilmiştir.

Son olarak çalışmamızda lüzûmu halinde geçen makam ve mevkilerin Safevi devlet idaresinde teşkil ettiği önemi daha iyi izah edebilmek için Mirza Semia'nın *Tezkiretü'l-Mülûk* adlı eserine başvurulmuştur. Söz konusu eser Seyyid Muhammed Debir Siyaki tarafından yayıma hazırlanmış ve 1378 h.ş. senesinde basılmıştır. Mezkûr eserin bıraktığı bilgi boşlukları veya tatmin etmekten uzak kaldığı durumlarda benzer amaçla yazılmış bir eser olan Mirza Refia'nın *Düstûrû'l-Mülûk* adlı eserinden istifa ettik. Söz konusu eser, Cristoph Marcinkowski tarafından izahlı bir şekilde yayıma hazırlanmıştır. Çalışmamızda Ali Kerdabadi tarafından Farsça'ya çevrilen ve 1385 h.ş. senesinde basılan nüshasına başvurulmuştur.

B. Babür ve Osmanlı Kaynakları

Safevi kaynaklarının yanısıra çalışmamızda ele aldığımız Safevi-Babür ilişkilerinin Babür cenahı tarafından nasıl ele alındığını müşahede etmek için Abdullah Lahorî'nin *Padişahname* adlı eserinden istifade edilmiştir. Babür hükümdarı Şah Cihan'ın ilk yirmi yılındaki hadiselerle yer veren Lahorî, eserine şuara, etıbba, meşayih ve ulemadan bahsettiği hatime bölümü ile son vermektedir. Kabiruddin Ahmad ve Mevlevi Abdurrahim tarafından iki cilt halinde yayımlanan eserin 1867 basımlı nüshasından istifa ettik.

Babür kaynağına başvurma saikimizle aynı olmak üzere Safevi-Osmanlı münasebetlerine değindiğimiz başlıkta Osmanlı kaynaklarını başvurmamız kaçınılmazdı. Bu hususta ilk başvurduğumuz kaynak Naima Mustafa Efendi'nin 1592-1660 yıllarını izah ettiği *Naima Tarihi* adlı eseri olmuştur. 1655 yılında Haleb'te doğan müellif, divan-ı hümayun kâtipleri arasına girmiş, vakanüvis ünvanı almış ve üç defa Anadolu muhasebeciliği görevini uhdesinde bulundurmuştur. Osmanlı Devleti'nin Safevi'nin batı sınırlarına yaptığı müteaddit akınlar hakkında kıymetli bilgiler veren müellifin eseri, Mehmet İpşirli'nin 2007 tarihinde dört cilt halinde yayımladığı nüshadan faydalandık.

Abdülkadir Efendi'nin kaleme aldığı ve 1592-1644 yılları arasında yaşanan hadiselerle yer verdiği eserin adı olan *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*,

Osmanlı-Safevi bahsinde istifadesine başvurduğumuz bir diğer Osmanlı kaynağıdır. Ziya Yılmaz tarafından hazırlanan iki ciltlik bu eserin 2003 yılında basımı yapılan nüshasından istifade ettik. İki Osmanlı kaynağına ilâveten IV. Murad'ın bizzat orduya komuta ettiği Revan ve Bağdat merkezli seferlerde kaleme alınan menzilnamelere başvurulmuştur. Bu menzilnamelerden ilki olan hicrî 1044 tarihli Revan seferinin anlatıldığı eser, Aykut Nezihi tarafından *4. Murad'ın Revan Seferi Menzilnamesi* adı altında makale şeklinde yayımlanmıştır. Söz konusu eserin orijinal nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu minvaldeki diğer bir menzilname olan ve IV. Murad'ın Bağdat kuşatmasını merkez alan eser, Halil Sahillioğlu tarafından *Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi* adı altında makale şeklinde akademi dünyasına kazandırılmıştır. Bu menzilnamenin nüshası Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır. Son olarak buraya kadar bahsi geçen tüm kaynaklarda kullanılan Hicrî takvim esaslı tarihlendirmeler okuyucuya kolaylık sağlayacağını düşündüğümüz için Miladî takvime çevrilerek verilmiştir.

C. Seyahatnameler

Aidiyetleri, bilgi birikimleri, entelektüel duruşları, tahsil geçmişleri, açıklamaya çalıştıkları hadisenin geçtiği zaman ve mekâna olan mesafeleri gibi birçok sebepten dolayı zaman zaman farklı bir anlatıya başvuran Safevi, Babür ve Osmanlı kaynaklarının verdiği farklı bilgiler çeşitli zaman dilimlerinde Safevi topraklarını ziyaret eden Avrupalı seyyahların eserlerine başvurularak karşılaştırılmış; mezkûr devletlere mensup tarihçilerin bıraktıkları bilgi boşlukları seyahatnameler vasıtasıyla giderilmeye çalışılmıştır.

Bu minvalde Safevi topraklarını ziyaret eden seyyahlardan biri olan Adam Olearius, Holstein-Gottorp Dükü III. Frederick tarafından Rus çarı ve Safevi şahını ziyaret etmesi için vazifelendirilmiştir. 1635 tarihinde Hamburg Şehri'nden yola koyulan heyet, Moskova'nın ardından Volga Nehri ve Hazar Deniz'i üzerinden Safevi topraklarına vasıl olmuştur. Mazenderan'da bulunduğu esnada Şair Firdevsi'nin bu bölgenin lâtif havası hakkında kaleme aldığı bir şiirden alıntı yapabilecek kadar derin bir ilmi olan seyyah ve beraberindeki heyet, Ağustos 1637 tarihinde Safevi payitahtına ulaşmış ve şah tarafından huzura kabul edilmiştir. Neredeyse her vesile ile başvurduğumuz Olearius'ın kıymetli eseri iki ana başlığa ayrılmıştır. Söz konusu yazar, eserinin ilk bölümünde Rusya'nın tarihi, kültürel ve siyasi hadiselerine yer

vermiş; ikinci bölümünde ise Safevi topraklarında gördüğü veya işittiği hadiselerle değinmiştir. Kırka yakın dile tercüme edilmiş bu kıymetli eser, lisanımıza kazandırılmayı beklerken çalışmamızda Hüseyin Kerdbeye tarafından Farsça'ya *Seyahatname-yi Olearius* adı altında tercüme edilen ve 1369 h.ş. senesinde yayımlanan nüshadan istifade ettik.

Fransız seyyah Jean Beaptiste Chardin, İstanbul ve Karadeniz üzerinden 1666 yılının başlarında Safevi topraklarına seyahatte bulunan kuyumcu ve tüccar kökenli bir seyyahdır. II. Şah Abbas ile bizatihi tanışıklığı olan seyyah, şahın inayetiyle mücevherlerinden sorumlu kişi olarak atanmıştı. 1667 senesinde Hindistan'a giden seyyah yaklaşık iki senelik yolculuğunun ardından tekrar İsfahan'a dönmüş; bu ikâmeti esnasında Farsça'yı mükemmelen öğrenmiştir. 1671 ile 1673 yılları arasında İstanbul, bugünkü Gürcistan ve Ermenistan'ı ziyaret eden seyyah ardından tekrar İsfahan'a dönmüş ve dört sene burada kalmıştır. Tüccar bir kökene sahip seyyah, Safevi ekonomisi hakkında önemli bilgilere yer vererek Safevi ekonomik yapısının hassaten Şah Safi saltanatında gerilemeye başladığını ifade etmektedir. Yaptığı bu seyahatlerde müşahede ettiklerini kaleme alan seyyahın bu eseri Türkçe'ye çevrilse de bu çeviri eksiktir. Seyyahın safevi coğrafyasına yaptığı seyahatlere yer verdiği bahisler Türkçe çevirisinde yer almamaktadır. Toplamda on cildi bulan bu eserin tamamı Muhammed Abbas tarafından Fransızca'dan Farsça'ya *Seyahatname-yi Chardin* adı altında tercüme edilmiş ve 1354 h.ş. senesinde basılmıştır. Çalışmamızda eserin bu tercümesinden istifade ettik.

Hayatı serüvenlerle dolu olan Jean-Baptieste Tavernier, doğu-batı ekseninde gerçekleştirdiği altı büyük seyahati hayatının otuz altı yılını kapsamaktadır. Doğuya gerçekleştirdiği seyahatlerde hatırı sayılır bir servet edinen seyyah, 1632 ve 1657 senelerinde iki defa Safevi topraklarında bulunmuş; bölgenin ekonomisi hakkında çok değerli bilgi ve gözlemlerine eserinde yer vermiştir. Ebuturab Nuri tarafından çevrilen eser, 1369 h.ş. senesinde Farsça'ya *Seyahatname-yi Tavernier* adı altında tercüme edilerek yayımlanmıştır. Eser dilimize Teoman Tunçdoğan tarafından *Tavernier Seyahatnamesi* adı altında çevrilmiş ve 2010 senesinde yayımlanmıştır.

D. İkincil Kaynaklar (Araştırma Eserler)

Bu hususta Cihat Aydoğmuşoğlu'nun kaleme aldığı *Şah Abbas ve Zamanı* adlı doktora tezinden, Cihan Oruç'un *Şah Cihan Dönemi Babürlü Devletinin Dış Politikası* adlı doktora tezinden, Özer Küpeli'nin *Osmanlı-Safevi Münasebetler (1612-1639)* adlı doktora tezinden, Zülfiye Velieva'nın *Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülük'e Göre)* adlı doktora tezinden çeşitli ölçülerde istifade edilmiştir. Ayrıca Riazul İslâm'ın çeşitli Babür şahlarının kendi devlet adamları ve çevredeki devletlerin hükümdarları ile olan yazışmalarını derlediği ve çeşitli notlarla açıkladığı *A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750)* adlı eser, bu alanda çalışma yapacak araştırmacılar için son derece kıymetlidir. Sözüünü ettiğimiz bu eserden Şah Cihan ve Şah Safi arasındaki mektuplaşmalara değindiği kısımlardan yararlandık. Ayrıca Vladimir Minorsky'nin Safevi teşkilatına dair geniş izahlar verdiği *Sazman-ı İdare-yi Hukümet-ı Safevi ya Ta'likat-ı Minorsky ber Tezkiretü'l-Mülük* adlı eserin Farsça çevirisinden geniş ölçüde istifa edilmiştir. Son olarak modern Safevi tarihçisi Cihanbahş Sevakıb'ın Şah Safi döneminde cereyan eden isyanlar hakkındaki makaleleri çalışmamızda bize epey yardımcı olmuştur. Bununla beraber burada zikretme imkânı bulamadığımız birçok eserden çalışmamızın muhtelif bölümlerinde istifade edilmiştir.

GİRİŞ

Şah İsmail'in Tebriz'i ele geçirmesiyle tarih sahnesine çıkan Safevi Devleti'ne ismini veren Şeyh Safiyüddin İshak, bir mürid bulabilmek için çıktığı yolculukta Şeyh Zahid-i Gilanî'nin methini duymuş; Erdebil'e gelerek kendisine intisap etmiş ve onun kızıyla evlenmiştir. Şeyhi ve kayınpederi Şeyh Zahidî'nin vefatı üzerine Zahidîyye tarikatının başına geçen Şeyh Safiyüddin, Türk ve Moğol hükümdarlardan maddî destek elde etmiş; kısa zamanda artan müritlerinin etkisiyle ise tarikat kendi ismiyle yani Safeviyye tarikatı olarak anılır olmuştur.¹ Safeviyye tarikatı ve kökleri bu tarikata uzanan Safevi Devleti'nin daha iyi anlaşılabilmesi için tarikatın kurucusu Şeyh Safiyüddin İshak'a isnad edilen seyyidlik nisbeti, izah edilmesi ve aydınlatılması gereken son derece önemli bir husustur. Seyyidlik iddiası ilk olarak Şeyh Safiyüddin İshak'ın ölümünden yirmi dört yıl sonrasına tekabül eden 1356 senesinde İbn Bezzaz tarafından kaleme alınan *Safvetü's Safa* adlı eser tarafından ortaya atılmıştır. Söz konusu eser sahibi, Şeyh Safiyüddin'in seyyidlik iddiasını ifadesine başvurduğu iki temel rivayet üzerine kurgulamaktadır. Bu hikâyelerden ilkinde kendisini ziyarete gelen genç bir seyyide akraba olduklarını ve kendisinin de seyyid soyuna mensup olduğunu ifade eden Şeyh Safiyüddin, ikinci hikâyede ise ölmeden hemen önce oğlu ve halefi olacak Şeyh Sadreddin Musa'ya soyunun ehl-i beyte dayandığını söylemiştir. Bu iddiaya karşı çıkan Muasır İranlı tarihçi Kesrevî, dönemin kaynaklarında Şeyh Safiyüddin'e atfen yalnızca şeyh denildiği ve hiçbir surette kendisinden seyyid olarak bahsedilmediğini ifade ve iddia etmektedir.² Abdülbaki Gölpınarlı, Şeyh Sadreddin Musa'nın hac farızası vesilesiyle gittiği Medine'de ikâmet eden seyyidlerin ileri gelenlerinden Şihabüddin Ahmed Hüseyin'e kendi soyunun İmam Musa el-Kâzım'a dayandığını tahkik ve tasdik ettirdiğini ifade ederek Şeyh Safiyüddin'in seyyidlik

¹ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe, İstanbul 2013, s. 21-22.

² Ahmed Kesrevî, *Şeyh Safi ve Tebareş*, Tahran 1379, s. 25-26, 37.

iddiasının oğlu aracılığıyla kabul gördüğünü ifade etmektedir.³ Mirza Abbaslı ise seyyidlik iddialarının temel dayanağı olan *Safvetü's Safa* adlı eserin XV. ve XVI. yüzyıllardaki nüshalarında Şeyh Safiyüddin'in dedesinin isminin yalnızca Kutbeddin olarak verildiğini fakat eserin müşahede ettiği daha eski nüshalarında bu ismin Ebubekr Kutbeddin olarak geçtiğini; Şiilik'te Ebubekr ve Ömer isimlerinin kullanılmasının mümkün olmadığından Şeyh Safiyüddin'in seyyidlik iddialarının gerçek dışı olduğunu ikna edici bir argümanla ortaya koymaktadır.⁴

Modern araştırmacılar hanedanın Arap olma ihtimalinin gerçek dışı olduğu konusunda hemfikir olmalarına rağmen Safeviler'in Kürt etnisitesine mi yoksa Türk soyuna mı mensup olduğuna dair farklı kanaatlar beslemektedirler. Bu iki genel kanının dışında bir görüş bildiren Ahmed Kesrevî, Şeyh Safiyüddin'in soyunun İran'ın kadim halklarına dayandığını iddia etmektedir.⁵ Faruk Sümer, Ahmed Kesrevî'nin Safevi hanedanına nispet etmeye çalıştığı İran halklarına mensup olduğu iddiasını şiddetle eleştirerek Safevi Devleti'nin "*millî bir İran Devleti*" olmadığını; söz konusu hanedanın seyyidlik ile hiçbir alâkası olmayıp Şeyh Safiyüddin'in atasının Sincarlı bir Kürt olan Firuz Şah olduğunu ifade etmektedir.⁶ Mirza Abbaslı ise *Safvetü's Safa*'da Şeyh Safiyüddin'e seyyidlik nisbetinin esere sonradan eklendiğini söylemesine rağmen söz konusu eserde Şeyh Safiyüddin'den "Türk oğlu" ve "Türk piri" şeklinde bahsedilen kısımların değiştirilmediğini ve şeyhin ahfadının Azerbaycan Türkleri'ne mensup olduğunu iddia etmektedir.⁷ Eldeki mevcut kaynaklar muvacehesinde Şeyh Safiyüddin'in ve dolayısıyla Safeviler'in nesebi hakkında kesin bir kanaate varmak pek mümkün görünmemektedir. Tufan Gündüz ise bu husustaki belirsizliğe işaret ederek Safevi Devleti'nin kurucu unsurunun Türk olduğunu, Şah İsmail'in duru bir Türkçe ile şiirler yazdığını ve saray dilinin Türkçe etkisi altında bulunduğu dikkat çekmektedir.⁸

³ Abdülbaki Gölpınarlı, Safevi şeyhlerinin seyyidliği ve Şiilik'i ileriki yıllarda siyasî kudret ve meşruiyet devşirmek için ortaya atmış olma ihtimali üzerinde dururken eserinin devamında Şeyh Sadreddin Musa'nın kabul edilen seyyidlik iddiasını kritik etmemektedir. Bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Derin Yayınları, İstanbul 2011, s. 173.

⁴ Mirza Abbaslı, Şah İsmail ve Şah Tahmasb'ın seyyidliğin kendilerine getireceği itibar ve meşruiyeti elde etme saikiyle söz konusu eserin birçok yerinde tahrifat yaptıkları kanaatindedir. Bkz. Mirza Abbaslı, "Safevilerin Kökenine Dair", *Belâten*, XL/158, Ankara 1976, s. 297, 288-89.

⁵ Ahmed Kesrevî, *a.g.e.*, s. 66. ; Ahmed Kesrevî'nin bu görüşlerini Pers milliyetçiliğinin zirve yaptığı Rıza Şah Pehlevî döneminde kaleme aldığı hatırdı tutulmalıdır.

⁶ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 1.

⁷ Mirza Abbaslı, *a.g.m.*, s. 329.

⁸ Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 20.

Nesebi hususunda Safevi tarih yazarlarını ve modern araştırmacıları müşkül durumda bırakan Şeyh Safiyüddin'in 1334 senesinde vefat etmesinin ardından tarikatın başına oğlu Sadreddin Musa geçmiş; şeyhlik teamüllerine aykırı şekilde yapılan bu atamayla tarikat bir nevi hanedan hüviyeti kazanmıştı. Giderek artan tarikatın ünü ve mürid sayısına kayıtsız kalmayan Osmanlı sultanları, şeyhe çerağ akçesi adı altında hediyeler göndermiş; Ahmet Celâyir ise tarikatın mallarını vergiden muaf tutarak tarikata çeşitli bağışlarda bulunmuştur. Sadreddin Musa'nın artan ününden çekinen ve siyasî emeller beslediği zannına kapılan Azerbaycan hakimi Emir Çoban, şeyhi tevkif etse de gördüğü rüya üzerine kendisini Erdebil'e geri göndermiştir. Pederi Sadreddin Musa'nın 1392 senesinde vefatı üzerine tarikatın başına geçen Şeyh Hoca Ali, rivayete göre Timur'un (1336-1405) Anadolu coğrafyasından getirdiği esirleri kendisine bağışlamış, şeyh ise bu esirlerin özgür bırakılmasını talep etmiştir.⁹ Kimi modern araştırmacılar, şeyhliği döneminde tarikatı Sünni çizgiden çıkartıp Şiilik'e meylettirdiği iddiasını¹⁰ yönelttikleri Şeyh Hoca Ali, 1427 senesinde hac dönüşü Kudüs'te vefat etmesi üzerine postnişinlik oğlu Şeyh İbrahim'e geçmiş; tarikatın İran ve Anadolu coğrafyasında hızla yayılan ivmesini muhafaza etmiş ve mürid sayısını artırmıştır.¹¹

Şeyh İbrahim'in 1447 senesinde vefatı üzerine amcası Cafer ile tarikatın postnişinliği için mücadele eden Şeyh Cüneyd, amcasının kendisini Karakoyunlu hükümdarı Şah Cihan'a (1438-1467) şikayet etmesiyle o çareyi Anadolu'ya gitmekte bulmuştu. Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde olan topraklarda aradığı siyasî desteği bulamayan Şeyh Cüneyd,¹² Kuzey Suriye'deki çeşitli Türkmen grupları ile temas ederek onları

⁹ İlk olarak Esiran-ı Rum daha sonra Sufiyan-ı Rum olarak tesmiye edilen bu esirler, Erdebil'de kendilerine tahsis edilen Rumlu adındaki bölgeye yerleşmiş; bir nevi gönül borcu duydukları tarikatın devlete geçiş sürecinde etkin rol oynarak hareketin istikbaldeki ideolojik zeminini oluşturmuşlardır. Bkz. Mehmet Çelenk, *16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şiiliği*, (T.C. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 26-28. ; Tufan Gündüz, bu hadisenin Safevi kaynağında yer almasına rağmen Timur kaynaklarında geçmediğini ifade etmektedir. Bkz. Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰ Mustafa Ekinci, Şeyh Hoca Ali kendisini ehl-i beyte mensup bir kişi olarak tanıttığını dolayısıyla Şia inancını benimsemesinin kuvvetle muhtemel olduğu ifade etmektedir. Bkz. Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, Beyaz Yayınları, İstanbul 2002, s. 70. ; Adel Allouche ise tarihçi İbn el-Askalâni'nin Şeyh Hoca Ali ile Suriye'de tanıştığını ve yazarın Safevi şeyhinden sûfi bir tarikat ehli olarak bahsettiğini, bu nedenle Şiilik'in tarikata bu dönemde girdiği iddialarını reddetmektedir. Bkz. Adel Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, çev. Ahmed Emin Dağ, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 46.

¹¹ Mehmet Çelenk, *a.g.t.*, s. 30.

¹² Osmanlı tarihçisi Aşıkpaşazade Şeyh Cüneyd'in Anadolu topraklarını geliş nedenini ve niyetini şu şekilde açıklamaktadır: "*Sultan Murad zamanında, Şeyh Safi neslinden Cüneyd adlı bir kimse zahir oldu. Erdebildeki amcasına küstü, geldi, Rum'a çıktı. Sultan Murad'a müridiyle bir seccade, bir mushaf ve tesbih gönderdi. 'Kurtbeli'ni bana versin, mesken edineyim, dualarıyla meşgul olayım' dedi. Hediyelerini getiren kişiyi Halil Paşa'ya getirdiler. O da sultan Murad'a arz etti. Sultan Murad*

kendi davasına çekmeye muvaffak olmuştu. Yanına aldığı Türkmenlerle strateji değişikliğine gittiği anlaşılan Şeyh Cüneyd, Trabzon'daki gayrimüslim cemaata saldırı niyetinde olsa dahi Osmanlı Devleti'nin baskısı karşısında bu amacından vazgeçip Akkoyunlu Uzun Hasan'a (1423-1478) sığınmak zorunda kalmıştı. Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hatice Bigem ile yaptığı evliliğin kendisine sağlığı itibarla Erdebil'e dönen Şeyh Cüneyd, müridleri ile beraber Kafkaslara seferler düzenlemişti. Takip ettiği gaza ve cihad politikası ile çeşitli ganimetler elde eden Safevi şeyhi, Şirvanşah Halil tarafından öğrenilen siyasî emelleri nedeniyle onun tepkisini çekmiş; tarafların 1460 senesinde girdiği savaşta Şeyh Cüneyd hayatını kaybetmiştir.¹³

Sünni çizgiden tamamen ayrılan ve siyasî emeller besleyen pederinin izini takip eden Şeyh Haydar, Karakoyunlu Devleti'ne üstünlük sağlayan dayısı Uzun Hasan sayesinde dokuz yaşında olduğu halde tarikatın başına geçmiştir. Uzun Hasan'ın kızı Halime Bigem ile evlenerek Akkoyunlu hanedanı ile halihazırdaki akrabalık bağına güçlendiren Şeyh Haydar, Safeviyye tarikatının varolan tüm maddî güç ve manevî nüfûz alanını bir devlet tesis etme yolunda sarf etmiştir. Bu amaç doğrultusunda Şeyh Haydar, gücünün ne boyutta olduğunu idrak edebilmek için kendisine bağlı olan Türkmen müridlerine, her bir dilimi on iki imama işaret eden on iki dilimli kızıl bir taç giymeleri çağrısında bulunmuştu.¹⁴ İslâm öncesi Türk inanç motifleri ve Şii-İslâm'ın çeşitli unsurlarıyla bezeli kendine has eklektik bir inanç sistemi olarak ifade edilebilecek Kızılbaşlık¹⁵ ile beraber Şeyh Haydar, Safevi tarikatının inanç dünyasını kesin bir biçimde değiştirmiş; tarikatın müridleri bu vakitten sonra Kızılbaş olarak anılmıştır. Özellikle Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden çok sayıda yeni mürid kazandıran bu çağrı ile beraber hızla artan müridlerinin baskısını üzerinde hisseden Şeyh Haydar, cihad amacıyla Çerkesler üzerine akınlar yapmış; çok sayıda ganimet ve bol miktarda esirle Erdebil'e dönmüştür. Şeyhin artan askerî gücü ve yaptığı akınlar,

*hediyelerini kabul etti. Veziri Halil Paşa ile müsamere ettiler. 'Bir tahta iki padişah sığmaz' diye cevap verdiler. Gelen kişilerle Şeyh Cüneyd'e iki yüz flori gönderdiler, gelen dervişlere de 1000 akçe harçlık verdiler, gönderdiler". Aşıkpaşazade, Safevi şeyhinin daha sonra Karamanoğlu idaresinde bulunan Konya'ya gittiğini, Şeyh Abdülâtilif ile girdiği tartışmada Sünni itikadına mugayir sözler sarfettiği için burada da tutunamadığını ifade etmektedir. Bkz. Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi*, haz. Cemil Çiftçi, Mostar Yayınevi, İstanbul 2008, s. 335-36.*

¹³ Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 24-29.

¹⁴ Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tefvik Bıyıkoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 65.

¹⁵ Reenkarnasyon, don değiştirme gibi Hint tandanslı bir takım inanç motiflerinin etkisinin de gözardı edilmemesi gerektiğini vurgulayan Irine Melikoff aynı zamanda Alevilik ve Bektaşilik alanında çok önemli saha araştırmaları yapmıştır. Bkz. Irene Melikoff, "*Uyur İdik Uyardılar: Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*", çev. Turan Alptekin, İstanbul 1994, s. 54.

dayısı ve kayınatası olan Uzun Hasan'ın dikkatini çekmiş ve Akkoyunlu hükümdarının “*sağa sola asker sevk etmekten murad nedir? Dervişlikten niçin yüz çeviriyor*” şeklinde bir cümle sarf etmesine neden olmuştur. Şeyh Haydar'ın bu faaliyetlerinden duyduğu endişe nedeniyle Safevi şahını Tebriz'deki huzuruna çağırarak Uzun Hasan, askerî faaliyetlerde bulunmaya devam etmesi halinde vatanından uzaklaştırılacağı hususunda uyarıda bulunmuş ve kendisinden bu tavrını değiştireceğine dair yemin almıştır. Uzun Hasan'ın vefat ederek Sultan Yakub'un (1478-1490) Akkoyunlu tahtına çıkmasını fırsat bilen şeyh, hem babasının intikamını almak hem de akamete uğrayan şahlık emelini gerçekleştirmek için Şirvanşahlar'ın üzerine sefere çıkmış ve Şamahı'yı zapt etmişti. Şirvanşah hakimi Ferruh Yaser, damadı Sultan Yakub'dan aldığı yardımcı kuvvetlerle Şeyh Haydar'ın üzerine bir sefer düzenlemiş; 1488 senesinde taraflar arasında cereyan eden savaşta Safevi şeyhi hayatını kaybetmiştir.¹⁶ Safevi müridleri bu gelişmenin ardından maktul şeyhin oğlu Sultan Ali etrafında toplansalar da Sultan Yakub, kendi iktidarına ciddi bir tehlike oluşturan Şeyh Sultan Ali ve maktulün diğer iki oğlu İbrahim ve o sırada altı yaşında olan İsmail'i Fars bölgesindeki İstahr Kalesi'ne hapsedmiştir. Sultan Yakub'un anı vefatı ile başlayan Akkoyunlu Devleti'ndeki taht kavgaları, kalabalık bir mürid bir kitlesi olan mahpus Şeyh Ali için fırsat anıma geliyordu. Mütefevva Sultan Yakub'un oğlu Baysungur tahta geçse de kısa bir süre içinde amcası Rüstem Bey'in muhalefeti ile karşılaştı. Baysungur'un birliklerini mağlup eden Rüstem Bey, bu meseleyi tümenden halletmek için Şeyh Ali'nin yardımını talep etmiş; hapis hayatı biten Safevi şeyhi, müridleri ile beraber savaş meydanında gösterdiği yararlılıkla Rüstem Bey'in Akkoyunlu tahtını tahkim etmesini sağlamıştır. Bu hadiseden yaklaşık bir sene sonra gösterdiği yararlılığa rağmen Şeyh Ali'nin gücünden çekinen Rüstem Bey, Şeyh Ali'yi ortadan kaldırtmış; velâyeti vasıtasıyla öleceğini önceden bilen mezkûr şeyh halefi olarak İsmail'i tayin etmişti.¹⁷ Bu hadiseyle beraber son üç şeyhi siyasî erk tarafından öldürülen tarikat müridleri, Rüstem Bey'in sıkı takibatına rağmen şeyhlerini saklamış ve hayatta kalmasını sağlamışlardır.¹⁸ Rüstem Bey'in 1498 senesinde ölümü üzerine ikiye ayrılan Akkoyunlu Devleti'nin içine düştüğü zaafiyeti göz önünde bulunduran Safevi

¹⁶ Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 29-34.

¹⁷ Mehmet Çelenk, *a.g.t.*, s. 47-49.

¹⁸ Kızılbaş aşiret liderleri ve şeyhleri arasındaki bu sadakat bağı, devletin teşekkül ve tekamülünde etkili olmuş, taraflar arasında istikbalde yapılacak evlilikler vasıtasıyla daha da güçlenecektir. Kızılbaşlar bu saiklerle, Safevi Devleti'nden “devlet-i kızılbaş” yahut “memleket-i kızılbaş”, Safevi şahından ise “padişah-ı kızılbaş” şeklinde bahsetmiştir. Bkz. Roger Savory, “Kizil-Bash”, *EI*, V, s.243-45.

müridleri, genç şeyhlerinin ortaya çıkması için uygun şartların mevcut olduğuna kanaat getirmişlerdi. Buna rağmen Erdebil’de tutunamayan İsmail ve müridleri, Erzincan’a giderek taraftar toplamaya çalışmıştır. Artan müridleri sayesinde 1500 senesinde önce Şirvanşah hakimi Ferruh Yaser’i öldürerek Bakü ve Şamahı’yı ele geçiren İsmail, bu hadiseden bir sene sonra ise Akkoyunlu hükümdarı Elvend Bey’i (1498-1501) mağlup ederek Tebriz’i ele geçirmiştir. Tebriz’e girerek şah olan İsmail, kurduğu yeni devletin resmî mezhebinin On İki İmam Şia’sı olduğunu ilân etmiştir. Seleflerinin devlet kurmak için verdiği uzun yıllara yayılan mücadeleleri nihayete erdiren Şah İsmail (1501-1524), diğer bir Akkoyunlu hükümdarı olan Murad Bey’i (1498-1509) 1503 senesinde mağlup ederek bugünkü İran’ın büyük kısmını ele geçirmişti. Safevi şahı ile girdiği savaştan canını kurtarmak için Dulkadiroğlu Alaüddeve Bey’e sığınan Murad Bey, Türkmen beyinin desteğini alarak Diyarbekir’i kontrol altına almaya çalışsa da Şah İsmail buna fırsat vermemiş ve Murad Bey’i 1508 senesinde ikinci kez mağlup ederek Irak-ı Arab’ı ele geçirmiştir. Şah İsmail, bu hadiseden yaklaşık iki sene sonra ise Özbek hükümdarı Muhammed Şeybanî Han’ı ortadan kaldırarak Horasan ve Ceyhun Nehri’ne uzanan bir coğrafyayı ele geçirmiştir.¹⁹

II. Bayezid (1481-1512) ile Şah İsmail arasındaki görece sıcak ilişkiye²⁰ rağmen Şah İsmail’in artan gücü nedeniyle doğu sınırlarının tehlike altında olduğunu idrak eden halefi Yavuz Sultan Selim (1512-1520), “Safevi sorununu” çözmekte son derece kararlıydı. Şah İsmail ise Anadolu’ya gönderdiği halifeleri vasıtasıyla kendisine mürid devşirme faaliyetlerine devam etmekteydi. Siyasî, mezhebî ve ekonomik birçok sebebi barındıran bu münaferetin iki taraf arasında yapılacak bir savaşa dönüşmesi kaçınılmaz bir noktaya gelmişti. Bu minvalde Konya üzerinden yüz bin kişilik ordusuyla 23 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran Ovası’na gelen Yavuz Sultan Selim, bu vakte kadar girdiği hiçbir savaşı kaybetmeyen Şah İsmail’i ağır bir yenilgiye uğratmış;

¹⁹ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, çev. Ali Asker, Teas Press, İstanbul 2018, s. 74-85.

²⁰ Mürid sayısını artırmak Şah İsmail, 1503 senesinde II. Bayezid’e bir mektup göndererek kendisine bağlı sülâhlerin Erdebil’deki tekkesine gelebilmeleri için izin vermesini rica etmişti. Onun bu isteği Osmanlı hükümdarı II. Bayezid tarafından kabul edilmemiştir. Bkz. Solakzâde Mehmed Hemdemi, *Tarih-i Solakzade*, C. I, haz. Vahit Çabuk, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, s.429. ; II. Bayezid’in sınır beylerine gönderdiği kesin talimatlar neticesinde Osmanlı-Safevi sınırındaki kontroller artırılmış böylelikle Şah İsmail’in insan kaynağı kesilmeye çalışılmıştı. Bunun üzerine Şah İsmail, II. Bayezid’e bir mektup göndererek yasağın kaldırılmasını rica etmiştir. II. Bayezid ise bunun mümkün olmadığını, devletin çok zarara uğradığını ve halihazırda geri dönmeye söz verenlere bu yasağın uygulanmadığı cevabını vermiştir. Bkz. *Münşeatü’s-Selâtin*, haz. Feridun Ahmed Bey, C. I, İstanbul 1274, s. 338-39. ; Şah İsmail ile II. Bayezid arasında cereyan hadiseler, Osmanlı hükümdarının hoşgörüsü neticesinde savaşa dönüşmediği anlaşılmaktadır.

Osmanlı sultanı Tebriz'e girerken Safevi şahı ise kaçmak zorunda kalmıştır.²¹ Bu mağlubiyetin ardından Babür şahı, Safeviler'in elinde bulunan Kandahar'ı ele geçirmiş; Özbek Ubeydullah Han ise Horasan'a saldırmıştı. Avrupa devletleri ile Osmanlı'ya karşı bir ittifak arayışında olan Şah İsmail, bu amacına ulaşmadan 1524 senesinde Tebriz'de vefat etmiştir.²²

Şah İsmail'in vefatı ile henüz on yaşında tahta geçen Şah Tahmasb, saltanatının ilk yıllarında devlet yönetimi üzerinde mutlak bir hakimiyet sergileyememişti. Div Sultan Rumlu'nun şahın tecrübesizliğinden yararlanarak devlet idaresinde elde ettiği güce ilk tepki Ustaclu aşiretine mensup Köpek Sultan'dan geldi. Safevi şahının yanısıra Şamlu ve Tekelü gibi aşiretlerin desteğini alan Div Sultan Rumlu, 1526 senesinde en büyük rakibi Köpek Sultan Ustaclu'yu mağlup etmişti. Ardından kendine rakip gördüğü diğer Kızılbaş reisleri Kafkasya üzerine yapılacak akınlarla vazifelendirerek onları devlet merkezinden uzaklaştırmıştı. Ele geçirdiği gücü uzun müddet muhafaza edemeyen Div Sultan Rumlu, Çuha Sultan Tekelü tarafından 1527 senesinde öldürülmüş; bu vesileyle gücün yeni sahibi Tekelü aşireti olmuştu. Çuha Sultan da elde ettiği gücü yalnızca üç sene muhafaza edebilmiş ve Hüseyin Han Şamlu tarafından ortadan kaldırılmıştır. Hüseyin Han Şamlu'nun hodbin tavırları ve kendi saltanatına karşı kardeşi şehzade Sam Mirza'yı desteklemesi Şah Tahmasb üzerinde derin bir nefret uyandırmış; devlet işlerinde artan tecrübesi ile olgunlaşan Safevi şahı 1533 senesinde Hüseyin Han Şamlu'yu bir suikast ile ortadan kaldırmıştı. Tahmasb böylelikle saltanatının yaklaşık ilk on senesine temel rengini veren Kızılbaş aşiretlerinin güç savaşlarına son vermiş ve Safevi tahtının gerçek manada sahibi olmuştur.²³ Safevi Devleti'nin Azerbaycan valisi iken şahla anlaşmazlığa düşüp Osmanlı Devleti'ne iltica eden Ulema Han, Şah Tahmasb'ın Özbek saldırıları ile alâkadar olduğu esnada Kanuni Sultan Süleyman'ı (1520-1566) Safevi topraklarına bir saldırı için teşvik etmişti. Osmanlı askerinin sayıca fazla oluşu nedeniyle Şah Tahmasb'ın savaş meydanına çıkmaya cesaret edememesi üzerine Tebriz, 13 Haziran 1534 tarihinde Osmanlı birlikleri tarafından yağma edilmiştir. Safevi Devleti'ne daha ağır bir darbe vurmak için kışı Bağdat'ta geçiren ve ertesi sene tekrar bir sefer düzenleyen Kanuni Sultan Süleyman bu kez Safeviler'in ciddi bir mukavemeti ile karşılaşmış ve birliklerini geri çekmek zorunda

²¹ Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı", *İA*, VIII, s. 193-95.

²² Tufan Gündüz, "Şah İsmail", *DİA*, XXXVIII, s. 255.

²³ Kızılbaş emirlerin kendi aralarında mücadeleleri ve bu mücadelelerin Safevi Devleti üzerinde bıraktığı tahribatın izahı için bkz. Roger Savory, "The Principal Offices of the Safawid State during the Reign of Tahmasb (930-84/1524-76)", *BSOAS*, C. XXIV, (1961), s. 65-85.

kalmıştı.²⁴ Osmanlı saldırısına başarı ile mukavemet eden Şah Tahmasb, Şirvan bölgesini ele geçirip yönetimini kardeşi Elkas Mirza'ya vermiş;²⁵ 1540 senesinde ise Kafkasya'nın gayrimüslim halkları üzerine başarılı bir akın yapmıştır.²⁶ Şirvan'ın yerel beylerinin desteğini alarak adına para bastıran Elkas Mirza, Safevi şahı tarafından yenilgiye uğraması sonucu çareyi 1547 senesinde Osmanlı Devleti'ne sığınmakta bulmuştur. Elkas Mirza'nın da teşvikiyle sefer kararı alan Osmanlı sultanı, Safevi Devleti'ne ihanet etmiş Ulema Han'ı Van, Elkas Mirza'yı Merend üzerine gönderirken kendisi Tebriz'e doğru harekete etmişti. 1548 tarihli bu seferin akıbeti de evvelki seferlerle neredeyse aynı olmuş; Safevi şahı Osmanlı birliklerinin karşısına çıkmayarak İran'ın içlerine doğru çekilmiş, Osmanlı sultanı ise Tebriz'e girdikten sonra kışın yaklaşması ve erzağın azalması nedenleriyle seferi sonlandırma kararı almıştır.²⁷ Kartil hakimi Levarsab'ın çevre bölgelerde yaşayan Müslüman halk üzerinde baskı ve zulmünü artırdığını haber alan Şah Tahmasb, 1553 senesinde bu bölgeye bir sefer kararı almıştır. Bölgede Safevî hakimiyetinin tam olarak tesis edilmesinin önündeki en büyük engel olan Levarsab, siyasî bir birlik kurmaktan hayli uzak Gürcüleri kendi önderliğinde birleştirmeyi başarmışsa da Safevi ordusu karşısında tutunamamıştır. Şah Tahmasb bu seferden sayıları otuz bine varan esirler ve çok sayıda ganimetle dönmüştür.²⁸

Safeviler tarafından devletin doğu sınırlarına yapılan tacizlere son vermek arzusuyla Kanuni Sultan Süleyman ve askerî birliği Nahçıvan önlerine gelmişti. Şah Tahmasb ise evvelki seferlerde olduğu gibi Osmanlı ordusunun karşısına çıkmamış; bölge üzerindeki ekili alanları tahrip etmek ve temiz suları zehirlenmekle pasif bir direniş sergilemekle iktifa etmiştir. Kışı geçirmek ve ertesi sene tekrar saldırıya geçmek için Erzurum'a çekilen Osmanlı sultanı, Safevi şahından 26 Eylül 1554 tarihinde gelen barış isteğini kabul etmiştir. Mektup yoluyla yürütülen barış görüşmelerinde *tel'in ve*

²⁴ Oktay Efendiyev, *a.g.e.*, s. 110-116.

²⁵ Tufan Gündüz, "Şah Tahmasb", *DİA*, XXXIX, s. 414.

²⁶ Gaza ve cihad yapmanın İslam dünyasında getireceği prestij özellikle Osmanlı Devleti ile girilen mücadeleler açısından son derece önemlidir. Öyle ki Şah Tahmasb, Kafkasya'da mukim gayrimüslimler üzerine gerçekleştirdiği başarılı sefer sonrası Kanuni Sultan Süleyman'a yaptığı gazanın İslam dünyasını şereflendirdiğini ifade eden bir mektup göndermiştir. Bkz. Abdülhüseyin Nevai, *Esnad ve Mekatib-i Siyasi-yi Asr-ı Şah Tahmasb-ı Safevî*, Tahran 1368, s. 216. ; Doğuda Özbekler, batıda Osmanlılar gibi iki İslam devleti ile çevrili olan Safeviler'in gaza politikasını tatbik edebileceği tek gerçekçi saha Kafkasya idi. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti ile uzun yıllar ihtilafa sebep olan bu bölgeye Safevi Devleti'nin, Osmanlı Devleti'nden dan çok daha fazla ihtiyaç duyduğu açıktır.

²⁷ Oktay Efendiyev, *a.g.e.*, s. 121-28.

²⁸ Safeviler tarafından ele geçirilen esirler, ihtida ederek tedricen Safevi devlet sistemine angaje olmuş, devletin müesses nizamını oluşturan Kızılbaş ve Taciklere karşı devletin istikbalinde bir denge unsuru olarak kullanılmıştır. Menuçehr Parsadust, *Şah Tahmasb-ı Evvel*, Tahran 1376, s. 633-36.

tebarrânın terkedileceğini garanti eden Safevi cenahı, bunun karşılığında Osmanlı sınır beylerinin saldırıya geçmeyeceğini ve İranlı hacılara Osmanlı topraklarından geçerken kolaylık sağlanacağı sözünü almıştır.²⁹ Taraflar arasındaki karşılıklı iyi niyet temennisinden sonra Osmanlı-Safevi ilişkileri, Şah Tahmasb saltanatının sonunda kadar durağan bir seyir takip etmiştir. Osmanlı askerleri tarafından birçok kez yağmalanan Tebriz'in yerine devletin payihtahtını Kazvin'e taşıyan Şah Tahmasb, uzun saltanatının ardından 1576 yılında Kazvin'de vefat etmiştir.³⁰

Şah Tahmasb'ın sağlığında halefi olarak tayin ettiği oğlu Haydar Mirza, Ustaclu ve Tekelü aşiretlerinin de desteğini alarak Safevi tahtının yeni sahibi olsa da birkaç ay içinde büyük bir muhalefet ile karşılaşmıştı. Rumlu, Afşar ve Bayat aşiretinin önde gelen emirleri o esnada Kahkaha Kalesi'nde hapis hayatı yaşayan şehzade İsmail Mirza'nın yanında saf tutmuşlardı. Bu şedid muhalefetin dahli ile saray suikastı sonucu hayatını kaybeden Haydar Mirza'nın ardından Şah Tahmasb'ın devlet işlerinde etkili kızı Perihan Hanım ve önde gelen Kızılbaş emirler, 1576 senesinde İsmail Mirza'yı tahtın yeni sahibi olarak tanımışlardı.³¹ II. Şah İsmail kısa süreli saltanatının ilk aylarında, şehzadeligi döneminde desteklerini esirgedikleri ve kendisine karşı komplo düzenledikleri gerekçesiyle Ustaclu ve Tekelü aşiretinin ileri gelenlerini ortadan kaldırmakla meşgul olmuştur. Ardından kısmen saltanatını borçlu olduğu mütteliklerini de saltanatını tahkim etmek için katlettiren II. Şah İsmail, Perihan Hanım'ın başını çektiği ciddi bir muhalefetle karşılaşmış; saray suiskastı ya da tiryakisi olduğu afyonun sebep olduğu komplikasyonlar nedeniyle 1577 senesinde hayatını kaybetmiştir.³²

Kızılbaş reislerin aralarındaki meşveret ve Perihan Hanım'ın onayı sonrasında Safevi tahtına görme yetisinin önemli bir bölümünü yitirmiş olan Şah Tahmasb'ın en büyük

²⁹ İlhan Şahin, Feridun Emecen, "Amasya Antlaşması", *İA*, III, s. 4-5.

³⁰ Roger Savory, *Iran under the Safavids*, Cambridge University Press, London 1980, s. 63-67.

³¹ Şehzade Haydar Mirza'nın lâlâsı Masum Bey Ustaclu, şehzade İsmail Mirza'nın kendisine karşı bir isyan hareketi içerisinde olduğunu iddia etmiş ve Şah Tahmasb'ı bu hususta ikna etmiştir. Bu sebeple 1556 yılında Kahkaha Kalesi'ne hapsedilen şehzade İsmail Mirza, kuvvetle muhtemel Masum Bey'in bir entrikasına kurban gitmiştir. Bkz. Roger Savory, *a.g.e.*, s. 68-9.

³² Muhammed İbrahim Bastanparizî, *Siyaset ve İktisad-ı Asr-ı Safevî*, İlm, Tahran 1367, s. 43. ; Walter Hinz, şahın bu ani ve şaibeli ölümünde Sünnî itikadını benimsemesinin etkili olduğunu ve bu sebeple suikasta uğradığını iddia etmektedir. Bkz. Walter Hinz, *Şah İsmail-i Dovvom-ı Safevî*, çev. Keykavus Cihandari, Şirket-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran 1371, s. 127. ; Modern Safevi tarihçileri Şefaattin Deniz ve Hasan Asadi, II. İsmail'in Sünnî din adamlarına hürmet ettiğini ifade etmekle beraber söz konusu şahın itikadı hususunda kesin bir kanaat belirtmek için mevcut kaynakların yetersiz olduğunu ileri sürmektedirler. Bkz. Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, haz. Hasan Asadi, Şefaattin Deniz, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 19-21.

oğlu olan Muhammed Hüdabende'nin geçmesine karar verilmişti. Şah Muhammed Hüdabende, saltanatının ilk yıllarında zuhur eden – II. Şah İsmail'in öldüğüne inanmayan bir takım kişilerce oluşturulan- Düzmece II. Şah İsmail vakalarının isyana dönüşmesi ve kız kardeşi Perihan Hanım'ın devlet işlerine müdahil olması sonucunda iktidarını tam anlamıyla tesis edememiştir. Perihan Hanım'ın düzenlenen bir saray suikastı neticesinde hayatını kaybetmesinde dahli olduğu anlaşılan şahın Tacik kökenli eşi Mehdi Ulya, Şah Muhammed Hüdabende'nin sebep olduğu iktidar boşluğundan yararlanarak devlet işlerinde söz sahibi olmuştur.³³ Mehdi Ulya'nın şehzadesi Hamza Mirza'yı tahtın varisi olarak ilan etmesi ve Mazenderan hakimi Mirza Han'ı katlettirmesi³⁴ Kızılbaş emirlerin kendisine olan nefretini arttırmıştı. Gücünü iyiden iyiye pekiştiren Mehdi Ulya'nın devlet işlerindeki nüfuzunu kontrol altına almasını isteyen kızılbaş emirlerin bu isteği şah tarafından görmezden gelinmişti. Kızılbaş reislerin şahın haremine girerek Mehdi Ulya'yı öldürmesiyle³⁵ neticelenen bu hadise, Muhammed Hüdabende'nin devlet üzerindeki otoritesinin ne denli zayıf olduğunun alenî bir ifadesidir. Safevi Devleti'nin içine düştüğü zaafiyetten istifade etmek isteyen III. Murad (1574-1595), sefer için Mustafa Lâlâ Paşa serdar tayin etmişti. Osmanlı serdarı, 1578 senesinde Tiflis'e girerek Kartil bölgesini almış, ardından Şirvan'ı ele geçirmiştir. Bu hadiseden yaklaşık beş sene sonra ise Osmanlı Devleti Revan'ı tasarrufuna almıştır. Bununla yetinmeyip tüm Azerbaycan'ı ele geçirmek niyetinde olan Osmanlı sultanı bu sebeple Özdemiroğlu Osman Paşa'yı vazifelendirmiştir. 1585 senesinde Erzurum yoluyla Safevi topraklarına giren Osmanlı birlikleri, Safevi birliklerinin çekilmesiyle savunmasız kalan Tebriz'i yağmalamış fakat kalıcı olarak ele geçiremişti.³⁶

Şah Muhammed Hüdabende döneminde kuzeydoğuda Özbekler, doğuda Babürler, batıda ise Osmanlı saldırılarının açık bir hedefi haline gelen Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu kaos ortamından yararlanmak isteyen şehzade Abbas Mirza, yanına başta Mürşid Kulu Han gibi önemli devlet adamlarını alarak şah babası ve kardeşlerine karşı

³³ Hamid Rıza Safakiyeş, *Safeviyan der Guzergah-ı Tarih*, İntişarat-ı Sohn, Tahran 1390, s. 82-88.

³⁴ Kaynaklarda Hayrunnisa Bigem olarak da zikredilir. Mazenderan Vilayeti'ni uzun yıllar yöneten ve Şia'nın dördüncü imamına dayanan soyunun verdiği itibarla Mehdi Ulya, önce babasının öldürülmesinde parmağı olduğunu düşündüğü Mir Sultan Murad'ı daha sonra ise mensup olduğu ailenin hakkı olarak gördüğü Mazenderan Vilayeti'ni uhdesine alan Mirza Han'ı ortadan kaldırmıştır. Bkz. Peter Holt, Ann Lambton, Bernard Lewis, *Tarih-i İslam*, çev. Ahmed Aram, Neşreni, Tahran 1381, s. 541.

³⁵ Mehdi Ulya'nın Kızılbaşları yok sayan politikalarının din ve devlete zarar verdiğini ifade eden Kızılbaşlar, şahın bu gidişe engel olmadığı takdirde devlet içinde isyanların baş göstermesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. Roger Savory, *a.g.e.*, s. 71-73.

³⁶ Oktay Efendiyeş, *a.g.e.*, s. 249-50, 253-58.

isyana kalkışmıştır. Bu isyan neticesinde Şah Muhammed Hüdabende, saltanatından kendi şehzadesi adına feragat etmek zorunda kalmıştır.³⁷ Devletin aslı unsuru ve en önemli askerî gücünü oluşturan Kızılbaşların, aşiret taassubuna ve güç istencine kapılarak birbirlerine karşı mücadele ettiği bir devletin tahtına oturan Şah Abbas, saltanatının ilk yılında Osmanlı ve Özbek saldırıları ile yüzleşmek zorunda kalmıştı. Bu şartlar altında Şah Abbas ilk iş olarak Osmanlı Devleti'nden barış talep etmiştir. Şahın bu talebinin kabul edilmesiyle taraflar arasında 21 Mart 1590 tarihinde imzalanan ve Ferhad Paşa Antlaşması olarak isimlendirilen bu anlaşmaya göre Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Şehrizer, Loristan bölgeleri Osmanlı Devleti'ne geçmişti. Barış için hayli ağır bir bedel ödemek zorunda kalan Şah Abbas, bu anlaşmayla devletinin kuzeybatı sınırını güvence altına almış ve Özbek saldırılarına karşı mukavemet etmek için aradığı fırsatı bulmuştu. Horasan'ın büyük kısmını ele geçiren ve zaman zaman başkent Kazvin'i tehdit eden Özbek saldırılarının lideri konumunda olan Abdullah Han'ın 1598 senesinde vefat etmesi ile Horasan üzerine sefere çıkan Şah Abbas, iki yıl içerisinde Nişabur, Herat ve Meşhed'i ele geçirmişti. Şah Abbas, Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile savaş halinde olması ve Anadolu'yu kasıp kavuran Celâlî isyanları ile boğuştuğu bir dönemde saltanatının ilk yıllarında kaybettiği tüm toprakları geri almıştı. Kuyucu Murad Paşa komutasındaki Osmanlı askerlerinin 1610 senesinde Tebriz yakınlarına kadar gelmesi üzerine sulh talep eden Şah Abbas, her yıl muayyen bir miktar ipeği Osmanlı'ya vereceğini taahhüt etmişti. 1622 senesinde Babür şahlarına bağlı valilerin tasarrufunda bulunan ve çok stratejik bir konuma sahip Kandahar ve Zemindaver kalelerini ele geçiren Şah Abbas, bu başarısından yaklaşık bir sene sonra Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zaafiyetten istifade ederek Bağdat gibi dinî ve ekonomik açıdan çok önemli bir bölgeyi ele geçirmiştir. Osmanlı ve Babür devletleri karşısındaki başarılarını Portekizliler'e karşı da sürdüren Safevi şahı, Bahreyn ve Hürmüz'ü de tasarrufuna katmıştır.³⁸

Şehzadeliği döneminde ağabeyi Haydar Mirza ve annesi Mehdi Ulya'nın Kızılbaşlar tarafından katledilmesi hiç kuşku yok ki genç şahta büyük bir nefret uyandırmıştı. Bu nefrete ilâveten aşiret taassubundan uzak ve doğrudan kendisine bağlı olan bir askerî birliğe ihtiyaç duyan Şah Abbas, bu sebeple Kafkasya'ya çeşitli akınlar yaparak yüz

³⁷ Şah Abbas'ın taht için verdiği mücadelenin tafsilatlı bir izahı için bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamani*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 62-69.

³⁸ Faruk Sümer, "Şah Abbas", *İA*, I, s. 17-19.

bini aşkın esir ele geçirmiştir. Tedricen Safevi devlet teşkilatına angaje olan bu esirler, Şah Abbas'ın saltanatı boyunca önemli askerî ve idarî görevler elde etmiştir.³⁹ Şah Abbas, bu başarılarının yanısıra saltanatının onuncu yılında devletin başkenti olan Kazvin'i terk ederek Özbek akınlarının ulaşamayacağı uzaklıkta ve Fars Körfezi'nin ekonomik zenginliğine yakın bir mesafede bulunan İsfahan'ı devletin yeni payitahtı yapmıştır.⁴⁰

³⁹ Öyle ki Şah Abbas saltanatının ortalarına gelindiğinde devletin en büyük on dört eyaletinden sekizi gulam unsurların yönetimi altındadır. Bkz. Hanbaba Beyani, *Tarih-i Nizam-i İran Cengha-yı Devre-yi Safeviye*, Çaphane-yi Erteş-i Şahinşahi, Tahran 1353, s. 90-93. ; Seyyah Chardin, Kızılbaş askerlerin sahip olduğu kabilevî bağlardan yoksun oluşu nedeniyle gulamların şaha karşı tam bir itaat beslediklerini, şahın da gulam askerlerine derin bir güven duyduğunu ifade etmektedir. Bkz. Jean Chardin, *Sefername-yi Chardin*, çev. Muhammed Abbas, Matbuat-ı Tahran, Tahran 1345, C. VIII, s. 154.

⁴⁰ Roger Savory, *a.g.e.*, s. 155.

1. ŞAH VE ŞÜREKÂSI

Bu başlıkta Safevi Devleti'ne hemen her açıdan en şaşaalı dönemini yaşatan Şah Abbas'ın evlât şehzadeleri ile olan ilişkisi ve bu ilişkinin neticesinde oğul şehzadelerini tedricen tahtından men etmesinin ardından Safevi tahtının yeni sahibi olan Şah Safi'nin selefinden devraldığı nüfuzlu devlet adamları ile olan ilişkisi ve muhtelif sebeplerle onları tasfiye ederek saltanatına kendi rengini verme çabası hakkında detaylı bir izahat verilecektir.

1.1.Safevi Tahtına Giden Yol ve Şah Safi'nin Tahta Cülûsu

Kendisine yakın devlet adamları ile girdiği ittifak neticesinde darbe ile tahta çıkan Şah Abbas, Şah Tahmasb'ın vefatının ardından başlayan taht mücadelelerinin devletin üzerinde yarattığı şiddetli tahribattan ders almış olacak ki kendi saltanatı müddetince şehzadeleri ile nüfuzlu devlet adamları arasındaki ilişkiler hususunda oldukça dikkatli davranmıştır. Saltanatı elde etmesinden kısa bir süre sonra yaşanan hadise, Şah Abbas'ın -geçmişte olduğu gibi- kendi yönetiminden memnun olmayan kimi devlet adamının şehzadelerini kullanarak isyana kalkışacaklarına dair beslediği şüpheyi doğrulamış; dahası bu şüphelerin ileride bir paranoya haline gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu minvalde Şah Abbas'ın yaş bakımından en büyük ikinci oğlu olan Hasan Mirza,⁴¹ henüz bir yaşını doldurmadan önde gelen Kızılbaş emirlerinden ve Mürşid Kulu Han'ın en sadık adamlarından olan Budak Han'ın gözetimi altına verilmişti. Mürşid Kulu Han'ın devlet içerisindeki etkisi ve gücünü devlet istikbalinin aleyhine kullandığı gerekçesiyle mezkûr şah, Mürşid Kulu Han'a suikast tertip ederek hayatına

⁴¹ Bazı Safevi kroniklerinde Hasan Mirza'dan Tahmasb Mirza şeklinde bahsedilmektedir. Örneğin bkz. Veli Kulu Şamlu, *Kıyasü'l-Hakanî*, haz. Hasan Sadat Nasrî, Sazman-ı Çap-ı İntişarat, Tahran 1371, C. I, s. 205.

son vermiş ve saltanatını Kızılbaş emirin tasallutundan kurtarmıştır.⁴² Şehzade Hasan Mirza'nın lâlâlığı ile beraber Nişabur gibi önemli bir şehrin yönetimini elinde bulunduran Budak Han ve avanesi ise yaşanan bu gelişmenin ardından hayatlarının tehlikede olduğunu düşünerek isyana kalkışmış, Horasan'da Şehzade Hasan Mirza adına saltanat ilan etmişlerdir. Bu saltanat ilanı Safevi Devleti'nin yanısıra, Safeviler'in sınır komşusu olan Buhara Hanlığı'nı da epey rahatsız etmişti. Abdülmümin Han ve Nur Muhammed tarafından 1589-90 yılında yenilgiye uğratılan Budak Han çareyi şehzade Hasan Mirza'yı şah babasına teslim edip af dilemekte bulmuş, Budak Han ve evlatları Rey şehrinde tutuklanarak cezalandırılmıştı. Yaşanan bu hengâmenin küçük bedenine verdiği tahribatın etkisiyle Şehzade Hasan Mirza ise hayatını kaybetmiştir.⁴³ Bu hadise ile beraber devlet üzerindeki hakimiyetini henüz tam olarak tesis edemediği anlaşılan Şah Abbas, bunun bedelini şehzadesini kaybederek ödemişti. Lâkin bu kayıp ileride şahsını ve dolayısıyla devletini daha büyük ölçekte etkileyecek kayıpların sadece bir ön habercisi idi.

Şah Abbas'ın en büyük evladı ve veliahd şehzadesi olan Muhammed Bakır Mirza⁴⁴ henüz beş yaşında iken Beyat aşiretinin önde gelen devlet adamlarından Uğurlu Sultan Beyat'ın lâlâlığında Hemedan sancağına gönderilmişti. Muhammed Bakır Mirza tahtın namzedi ve müşfik bir karaktere sahip olması nedeniyle halk nezdinde büyük bir itibar görmekteydi. Gürcistan seferi ile alâkadar olurken Muhammed Bakır Mirza'nın en yakın adamlarından biri olan Ferhad Bey'in şehzadesini isyana teşvik ettiğini haber alan Şah Abbas bunu müteakib Ferhad Bey ve adamlarının öldürülmesini emretmişti.⁴⁵ Ferhad Bey ve adamlarının katledilmesi, devlet içerisindeki gayrimemnun bir takım devlet adamlarının Şah Abbas'a olan nefretini iyiden iyiye artırmış, veliahd şehzadeye kabul etmesi halinde isyana kalkışabileceklerini ifade eden bir mektup yazmaya varacak raddeye ulaşmıştı. Mezkûr şehzade, alenî bir şekilde isyanla suçlanmasına sebebiyet verecek bu mektubu ve sorumlularını şah babasına haber etmişti.⁴⁶ Adı sürekli isyan şaibelerine karışan şehzadenin, bir işret meclisinde yakın adamlarına

⁴² Osmanlı Devleti ile yapılan barış görüşmelerini devletin menfaatine yönetememesi, Özbekler'e karşı girişilen savaşta şahsî çıkarlarını gözeterek Ali Kulu Han'a yardımda gecikmesi ve Safevî hanedanından bir sultan ile evlenmek istemesi gibi nedenler Mürşid Kulu Han'ın sonunu getirmiştir. Bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s.75.

⁴³ Nasrullah Felsefi, *Zendegani-yi Şah Abbas-ı Evvel*, Danişgah-ı Tahran, Tahran 1346, C. II, s. 185-86.

⁴⁴ Tam adı Muhammed Bakır Safi Mirza olan şehzade, 15 Eylül 1587 tarihinde Meşhed'de Çerkes bir cariye'den dünyaya gelmiştir.

⁴⁵ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Tarih-i Alem-ara-yi Abbasi*, çev. Ali Genceli, haz. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, C. II, s. 671.

⁴⁶ Nasrullah Felsefi, *a.g.e.*, C. II, s. 177.

tahtın hayali ile yaşadığını ifade etmesi şah babasının kulağına gitmişti. İlm-i nücuma derin bir inanç besleyen şah, sarayın müneccimbaşısı olan Molla Muzaffer Gonabadi ve en yakın devlet adamlarının tavsiyesi ile veliahd şehzadesinin katline ferman vermişti.⁴⁷ Şah ilerleyen dönemlerde bu kararından duyduğu derin üzüntü ve pişmanlık nedeniyle, saltanatının devamında daha sade kıyafetler giymiş; müzik, şiir ve eğlence meclislerinden uzak durarak şehzadesinin yasını tutmuştur.⁴⁸ Maktul şehzade ardında Süleyman Mirza⁴⁹ ve Sam Mirza⁵⁰ adında iki şehzade bırakmıştır.

Şehzade İsmail Mirza'nın⁵¹ doğal yoldan vefat etmesinin ardından Muhammed Hüdabende Mirza⁵², şahın hayatta kalan en büyük şehzadesi olarak tahta en yakın isim olmuştu. Mazenderan bölgesinde kendi inşa ettiği ve gözde ikâmet yeri olan Ferahabad Sarayı'nda geçirdiği ağır hastalık üzerine Şah Abbas, hayatta olan en büyük şehzadesi

⁴⁷ Şehzadenin katli bahsine uzun ve ağdalı bir dille giriş yapan Mirza Bek Conabadi, dünyanın güzelliklerine kapılıp, taht peşinde koşmanın sonunun hüsrana olacağını ifade ederek mezkûr şehzade için “şehzade-yi nadan” ibaresini kullanmıştır. Bkz. Mirza Bek Conabadi, *Ravzatü's-Safeviyye*, haz. Gulamrıza Tabatayi Meccd, Danişgah-ı Tahran, Tahran 1378, s. 852. ; Sözkonusu metni yayına hazırlayan Gulamrıza Tabatayi Meccd, yazarın Muhammed Bakır Mirza'ya atfen kullandığı “şehzade-yi nadan” ifadesine dipnot vererek “şehzade-yi bî-günah” olarak şerh düşmek ihtiyacı duymuştur. Muhammed Bakır Mirza'nın katledilmesinin haksız bir sebebe dayandığını düşünen bazı modern Safevi tarihçileri Şah Abbas'ın bu icratını tenkid etmişlerdir. Bkz. Abbas Kulu Gaffariferd, *Tarih-i Mufasssal-ı Safeviyye*, İntişarat-ı Danişgah-ı Azad-ı İslami-yi Vahid Tahran-ı Merkezi, Tahran 1392, C. VI, s. 25-6.

⁴⁸ Pietro Della Valle, *Seyahatname-yi Pietro Della Valle*, çev. Şuaddin Şefa, Şirket-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran 1370, s. 208.

⁴⁹ II. Şah İsmail'in kızından olan Süleyman Mirza'nın 1621-2 senesinde -Şah Abbas'ın emriyle-gözlerine mil çekilmiştir.

⁵⁰ Safevî tahtına cülus edecek olan şehzade, maktul babasının adıyla anılıp saltanatı tezimizin ana konusunu oluşturacaktır.

⁵¹ Ağustos/Eylül 1601 doğumlu şehzade, İsfahan'da hastalanarak 16 Ağustos 1613 tarihinde vefat şehzade Meşhed'e defnolunmuştur. Bkz. *Tarih-i Alem-ara-yi Abbasî*, C. II, s. 656.

⁵² 17 Mart 1598 tarihinde Gürcü bir cariyeden dünyaya gelen şehzade hakkında İtalyan seyyah Pietro Della Valle'nin eserinde çok ilginç bir iddia yer almaktadır. Bu iddiaya göre, İtalyan bir tacir tarafından Şah Abbas'a “hediye” edilen söz konusu cariye, saraya verilmeden evvel hamile idi; dolayısıyla Şah Abbas'ın öz evladı olamayacağı için Muhammed Hüdabende Mirza saltanatta herhangi bir hak iddia edemez idi. Belki de bu iddiadan daha ilginç olan Şah Abbas'ın bunu bilmesi ve hatta en yakın adamlarına bizzat bunu söylediği minvalindeki ifadedir. Şah Abbas ile bizatihi tanışıklığı olan seyyah Pietro Della Valle, bu konuyu doğal olarak şaha soramayacağını ama bu iddianın doğru olması halinde şehzadenin yirmili yaşlarına kadar sarayda kalamayacağını ve şahın oğlu olarak halka ilan edilmeyeceğini savunmaktadır. Bu konudaki akıl yürütmesine devam eden seyyah, Şah Abbas'ın en büyük oğlu şehzade Muhammed Bakır Mirza'nın ölümünden duyduğu derin pişmanlığın telafisi olarak onun evladını tahta geçirmek istediğini; dolayısıyla hayatta olan şehzadelerini ortadan kaldırmak isteyebileceğini yazmaktadır. Bkz. *Seyahatname-yi Pietro Della Valle*, s. 369-70. ; Doğu'ya yapılan seyahatlerde eser sahiplerinin çoğunlukla eserlerinin daha çok ilgi çekmesi açısından gerçekte herhangi bir ilişkisi olmayan iddialara yer verdikleri herkesin malûmudur; fakat mevzubahis eser ve sahibinin verdiği tutarlı bilgiler bizi bunu düşünmekten alıkoymaktadır. Bununla beraber seyyahın öngördüğü üzere Muhammed Hüdabende Mirza'nın gözlerine mil çektiren Şah Abbas, bu olayın hemen akabinde hayatta kalan tek oğlu İmam Kulu Mirza'nın taht yolunu açmak için maktul şehzade Muhammed Bakır Mirza'nın iki oğlundan büyüğü olan Süleyman Mirza'nın da katline ferman vermiştir. İşbu yüzden seyyahın ilkinde nazaran bu düşüncesinin yanlış olduğu kanaatindeyiz.

Muhammed Hüdabende Mirza yerine diğer evladı İmam Kulu Mirza'yı⁵³ veliahd şehzade olarak tayin etmişti. Tahta kendisinin değil de kardeşinin namzed gösterilmesi sonucu şah ve şehzadesi arasında halihazırda zayıf olduğu anlaşılan bağlar bu vesileyle tamamen kopmuştu. Sağlığına tekrar kavuşan Şah Abbas, ölüm döşeginde iken Hüdabende Mirza'nın kendisini eğlence meclislerine verdiğini haber alması sonucunda mezkûr şehzadeyi tahtından tamamen men etmek için 1620/21 senesinde gözlerine mil çekilmesini emretmişti.⁵⁴

Veliahd şehzade İmam Kulu Mirza'nın da 1626/27 senesinde kardeşlerinin akıbetine uğrayarak gözlerine mil çekilmesinin⁵⁵ ardından Şah Abbas'ın tahtın gerekliliklerini karşılayabilecek bir evladı kalmamıştı. Şah Abbas 11 Kasım 1628 tarihinde dinlenmek ve şifa bulmak umuduyla Ferahabad'da istirahatete çekildiği esnada beş yaşında olan İmam Kulu Mirza'nın oğlu şehzade Necef Kulu Mirza ve maktul Muhammed Bakır Mirza'nın on sekiz yaşındaki şehzadesi Sam Mirza, yakın zamanda yaşanması muhtemel taht mücadelesinden bihaber bir şekilde başkent İsfahan'da izole bir hayat sürüyorlardı. Yaşının küçüklüğü ve saraydaki destekçilerinin yetersiz oluşuyla Necef Kulu Mirza, Şah Abbas'ın halası Zeyneb Bigem ve en önemli devlet adamlarının desteğini alacak yetişkin şehzade Sam Mirza karşısında son derece dezavantajlı bir konumda bulunuyordu.

Hayatının son demlerini yaşadığını hisseden Şah Abbas, yanında bulunan devlet ricaline Sam Mirza'yı veliahd tayin ettiğini bildirmiş ve şehzadesinin yanına getirilmesini istemişti. Müneccim Mevlana Muhammed Taki'nin tavsiyesiyle şehzadenin yanına getirilmesinden vazgeçen Şah Abbas 19 Ocak 1629 tarihinde vefat etmişti.⁵⁶ Müteveffa şahın vasiyeti doğrultusunda İtimadüddeve⁵⁷ Sultan el-Ulema,

⁵³ 12 Kasım 1602 tarihinde doğan şehzade, Şah Abbas'ın en küçük evladıdır.

⁵⁴ Nasrullah Felsefi, *a.g.e.*, C. II, s. 186-192.

⁵⁵ Hadisenin birebir tanığı olan İskender Bey Türkmen, şehzadenin akılsız tavırlar sergilediği, gururuna yenik düştüğü gibi nedenlerle cezalandırıldığını ifade etmektedir. Bkz. *Tarih-i Alem-ara-yi Abbasi*, C. II, s. 1064-65. ; Nasrullah Felsefi, şehzadenin gözüne mil çekilmesinin sebebine dair Sultan Şah Hüseyin (sal. 1694-1722) devrinde yazılan "Tarih-i Manzum-ı Şah Abbas" adlı eseri kaynak göstererek bir yanıt aramaktadır. Bu eserde İmam Kulu Mirza'nın, babası Şah Abbas'ın aleyhine ittifak arayışı içerisinde Osmanlı padişahına hitaben yazılmış bir mektubu en yakın adamına teslim ettiğinden bahsetmektedir; fakat Ustaclu aşiretinden olduğu anlaşılan aracı kişi, mektubu Şah Abbas'a vererek bu komployu bozmuştur. Mevzubahis eserde şiirle anlatılan bu bahis, Nasrullah Felsefi'ye göre bir hayli güçsüz ve devrin şiir kaidelerine uymaktan uzaktır. Bkz. Nasrullah Felsefi, *a.g.e.*, C. II, s. 196.

⁵⁶ *Tarih-i Alem-ara-yi Abbasi*, C. III, s. 205.

⁵⁷ Tam adı "Alicah Vezir-i Azam-ı Divan-ı Ali ve İtimadüddeve" olarak geçmektedir. Devlet gelirlerinin tespiti ve belirlenen görevlilere yapılacak ödemeleri kontrol etmekle yükümlüdür. Ödemelerin resmîyet kazanması için önce bu makamı elinde bulunduran kişinin mührü, ardından saltanat mührünün olması gerekmektedir. Özetle bu makamı uhdesinde bulunduran kişinin emir ve

Muhib Ali Bey'i Mazenderan'dan başkent İsfahan'a yollayarak şehzadelerin güvenliği ile görevlendirdi. Mazenderan ile İsfahan arasındaki uzun mesafe ve zorlu hava şartları nedeniyle sekiz gün süren bu yolculuk, şahın ölüm haberinin halk tarafından duyulma ihtimalini artırıyordu.⁵⁸ İsfahan Darugası⁵⁹ Hüsrev Mirza ve Harem Eşikağasıbaşı⁶⁰ Ebul Kasım Bey tarafından karşılanan Muhib Ali Bey, şehzadeye durumu arz etmek için görüşmek istemesine karşın şehzade ve validesi Dilaram Hanım, bunun Şah Abbas'ın bir tuzağı olduğunu düşünerek görüşmeyi reddetti. Üç gün üç gece süren ikna çabaları nihayet vermeyince kapının kırılmasına kararı verildi ki bu esnada şahın validesi Dilaram Hanım kapıyı açtı ve durum şehzadeye izah edilerek yeni şaha biat edildi.⁶¹

Sultan Zeyneb Bigem, İtimaddüvle Sultan el-Ulema, Kurçibaşı İsa Han Şeyhavend, Sadr⁶² Mirza Refüddin Muhammed gibi devletin tepe noktası müteveffa şahın defin işlemleri ile alâkadar olurken;⁶³ Hüsrev Mirza ve Ebul Kasım Bey, her ne kadar görme yetisini kaybetmiş olsa da İmam Kulu Mirza'nın başkent İsfahan'da bulunmasının

talikası olmadan hiçbir üst düzey mali işlem yapılamazdı. Bkz. *Tezkiretü'l-Mülûk*, s. 5-7. ; Minorsky, Şah Abbas'ın saltanatında, -vekil makamının çok kısa süreli kullanımı hariç- devletin en üst rütbesinin "itimaddüdevle" makamı ile ifade edildiğini belirtmektedir. Bkz. Minorsky, *a.g.e.* s. 84-5. ; Bu makamın Safevî devlet teşkilatında geçirdiği dönüşümün geniş bir izahı için bkz. Veliyeva, "*a.g.t.*" s. 157-71.

⁵⁸ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 6.

⁵⁹ Moğol lisanında "reis" anlamına gelen bu kelime Safevî devlet teşkilatında genel idareci manasında kullanılmıştır. Bağlı bulunduğu şehrin güvenliğinden sorumlu memurdur. Bkz. Vladimir Minorsky, *Sazman-ı İdare-yi Hukümet-ı Safevî ya Ta'likat-ı Minorski ber Tezkiretü'l-Mülûk*, çev. Mesud Receb Niya, Müessese-yi İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1378, s. 136. ; Zülfiye Veliyeva, *Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülûk'e Göre)*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 275.

⁶⁰ Şahın harem kapısında bekleyerek asayişinden sorumlu memurdur. Bkz. *Tezkiretü'l-Mülûk*, s. 27. ; Minorski'ye göre Harem Eşikağasıbaşı, Divan Eşikağasıbaşı'ya bağlıdır. Bkz. Vladimir Minorsky, *a.g.e.*, s. 120. ; Zülfiye Veliyeva, *a.g.t.* s. 227-8.

⁶¹ Adam Olearius, *Sefername-yi Adam Olearius*, çev. Hüseyin Kerdbeçe, Kitab Bera-yı Heme, Tahran 1369, C. II, s. 722. ; Olearius'un eserinde yer verdiği bu ilginç ve dramatik anlatı hiçbir Safevi kaynağında yer almamaktadır.

⁶² Sadaret-i Hassa ve Sadaret-i Amme olarak ikiye ayrılmaktadır. Şerî hükümlerin belirlenmesi ile vakıf hizmetinden sorumlu kişilerin, pişnamazların, şeyhülislâmların, medrese hocalarının, hafızların vs. tayin ve teftişinden sorumlu görevlidir. Tecavüz, dış kırma, cinayet ve kör etme suçlarının herhangi birinin işlendiği bir davanın görülmesi halinde mutlak suretle sadr, mahkemede bulunmak zorunda idi; aksi halde divan beyi makamına sahip kimse davada bulunsa dahi dava görülemez ve karara bağlanamazdı. Ayrıca cumartesi ve pazar günleri İmaret-i Ali Kapu'da yer alan keşikhanede divan beyi makamına sahip kişiye eşlik ederlerdi. Bkz. *Tezkiretü'l-Mülûk*, s. 2. ; *Tezkiretü'l-Mülûk*'den de anlaşılacağı üzere makam isminin ihtiva ettiği hassa ve amme tabirleri Safevi toprak sisteminin ikililiğine bir göndermedir. Sadr makamı özellikle Şah İsmail ve Şah Tahmasb dönemlerinde görev ve yetkilerini vezaret ve vekil makamlarıyla paylaşmaktadır. Bkz. Oktay Efendiyev, *a.g.e.*, s. 350-54.

⁶³ Muhammed Hüseyin el-Hüseyinî el-Teferruşî, *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, haz. Muhsin Behramnejad, Miras-ı Mektub, Tahran 1388, s. 217.

yarattığı tehlike nedeniyle devletin en önemli isimleri ve ordu olmadan başkent İsfahan'da bir cülus töreni tertip edilmesine dair hazırlıkları hızlandırmıştı.⁶⁴

29 Ocak 1629 tarihinde az sayıdaki devlet erkanının yanısıra Mirza Habibullah Amili ve Molla Hasan Ali Şusteri gibi önemli dinî figürlerden biat alan Sam Mirza, saltanat sembolü olan Şah İsmail'in kılıcını kuşanmış ve Safevî tahtının altıncı hükümdarı olarak İmaret-i Ali Kapu'da tahta cülûs etmişti. Maktul babası Muhammed Bakır Safi Mirza'ya hürmeten Safi ismini kullanan yeni şah, cülûsunun ertesi günü -Şah Abbas'ın baniliğinde yapılan başkent'in en büyük dinî mabedi- Mescid-i Şah'da, dönemin en saygın dinî lideri Mir Muhammed Bakır Damad tarafından okunan hutbe ile halka duyurulmuştu.⁶⁵ Yeni Safevi şahının tahta cülus törenini hazırlayan, her türlü tedbiri alan ve soyu kadim Gürcü Bagrationi⁶⁶ hanedanına dayanan Hüsrev Mirza, şahın emriyle İsfahan Darugası makamına ilaveten Kullarağası⁶⁷ makamı ile taltif edilerek Rüstem Han lakabını almıştır. Ardından Şah Abbas'ın saltanatında uzun yıllar önemli görevlerde bulunan Mirza Talib Han, Şah Safi'nin şahlık fermanını kaleme alması hasebiyle şah tarafından meclisnüvis⁶⁸ makamı ile taltif edilmiştir.

Genç şah, tahta cülus etmesinin hemen akabinde tüm meyhanelerin kapatılması ve her türlü içki alım satımının yasaklandığına dair bir ferman buyurmuştur.⁶⁹ Bu minvalde

⁶⁴ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 8-9. ; İsfahani isim vermemekle beraber bazı noksan ve fesad akıllıların yaratabileceği tehlikeden bahsederek cülus töreninin hızlandırıldığı ifade emektedir. Bkz. Muhammed Masum bin Hacegi İsfahanî, *Hülasatü's-Siyer*, haz. İrec Afşar, İlmî, Tahran 1368, s. 37.

⁶⁵ *Hülasatü's-Siyer*, s. 37-8.

⁶⁶ Süleyman ve Davud peygamberlere dayandırdıkları soyu ile sekizinci yüzyıldan başlayarak bugünkü Gürcistan'da hükümdarlık yapmış; bölgenin siyasî ve kültürel hayatının şekillenmesinde başrol oynamış bir hanedandır. 1801 yılında Rus Çarı Aleksander tarafından bu hanedana son verilmiştir. Bkz. David Marshall Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832*, Columbia University Press, New York 1957, s. 44.

⁶⁷ Tam adı "Rüknü'd-devle Alicâh Kullarağası" olarak geçer. Kullarağası makamı ehemmiyet açısından kurçibaşılık makamından sonra gelen en önemli askeri rütbedir. Ayrıca gulam unsurların reisi olup onların her türlü maaş ve tayin işleri bu makamın sorumlulukları arasındadır. Bkz. *Tezkiretü'l-Mülük*, s.7. ; Minorsky, *a.g.e.* s. 88.; Veliyeva, *a.g.t.*, s. 196-98.

⁶⁸ Tam adı "Alicah Mukarreb el-Hakan Meclisnüvis-i Mahfel-i Beheşt Ayin" olarak geçmektedir. Hükümdarların şah ile mektuplaşmalarını yürütmekle yükümlüdür. Tiyul ve hemesale hakkındaki rakamları ve şahın şifahen verdiği emirleri yazmak da görevleri arasındadır. Bu rakamlar itimadüdevlenin talikası olmadan yürürlüğe giremezdi. Ayrıca rakamların uygun yerlerine siyah kalemlerle tuğra çekmek sadece bu makamın yetkisindedir. Bkz. *Tezkiretü'l-Mülük*, s. 15. ; Minorsky, bu makamın resmi ve bilhassa özel meclislerinde şaha refakat ettiğini ve dolayısıyla şah ile çok yakın bir ilişkide olduğuna vurgu yaparken yirmi üç kişinin meclisnüvis bağli olarak çalıştığını ifade etmektedir. Minorsky, *a.g.e.* s. 108-9. ; Veliyeva, *a.g.t.*, s. 180-85.

⁶⁹ *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, s. 219-20. ; Fazlullah Sevanihigar Teferruşî, *Tarih-i Tahvilat-ı İnan der Salha-yı 1038-1052*, haz. Muhsin Behramnejad, Miras-ı Mektub, Tahran 1388, s. 22-3.

bir tütün mamülü olan tenbakunun içimini de yasaklamıştır.⁷⁰ Saltanatının ilk günlerinde tütün ve içkiyi yasaklayarak şeriat ve tarikat mensupları ile arasını iyi tutmaya çalıştığı anlaşılan Şah Safi, Şah Abbas'ın yürürlüğe koyduğu Gilan ipeğinin alım satımına dair katı devlet kontrolü⁷¹ uygulamasını kaldırmış⁷² ve yine selefi döneminde başlanılan fakat bir türlü hitame erdirilemeyen Nehr-i Ab-ı Kereng'in payitaht İsfahan'a ulaştırılma projesine⁷³ son vermiştir.⁷⁴

Sivil ve askerî bürokrasinin zirve isimlerinin 17 Şubat 1629 tarihinde payitahta vasıl olmasıyla beraber ikinci kez tahta cülus eden Şah Safi, nesebi Şeyh Cüneyd'e uzanan Kurçibaşı⁷⁵ İsa Han Şeyhavend'i⁷⁶ yayınladığı bir fermanla diğer devlet adamlarının

⁷⁰ Muhammed Yusuf Valih İsfahani, *İran der Zaman-ı Şah Safi ve Şah Abbas-ı Dovvom (1038-1071): Hold-i Berin*, haz. Muhammed Rıza Nasırî, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengî, Tahran 1380, s. 12. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 39. ; Seyyah Tavernier, kadınlı erkekli çok sayıda müşterisi olan bu tütünün çok sayıda ölüme sebebiyet verdiğini fakat insanların bundan vazgeçemediğini ifade etmektedir. Bu husus hakkında bilgilendirmeye devam eden Tavernier, payitahta bulunan bir kervansarayda iki Hintli tüccarın yasaklı madde tükettikleri esnada şahın casusları tarafından yakalandıklarını ve saraya gönderildiğini yazmaktadır. Şahın emriyle halka açık alanda eziyet edilen bu iki tüccarın dostları, İtimadüdevle vasıtasıyla şahıtan af dilemiş ve bu cürmün bedeli olarak şahın hazinesine iki bin tümen ödemeye hazır olduklarını bildirmişti. Bu teklifi kendisine ve adaletine yapılmış bir hakaret olarak telakki eden şah, galiz ifadeler kullanarak iki tüccarın katledilmesini emretmişti. Tenkabu tüketiminin mali olarak ulaştığı değer hakkında bir hayli önemli bilgiler vermeye devam seyyahe göre: İsfahan ahalisi yıllık kırk bin, Tebriz yirmi bin, Şiraz on iki bin tümen ve diğer şehirlerin nüfuzuna oranla ödedikleri tüketim vergisinin doğrudan şahın hazinesine gittiğini ifade etmektedir. Son olarak seyyah, hazinenin bu yasak uyarınca uğradığı gelir kaybı göz önünde bulundurularak yasağın şah tarafından kaldırıldığı bilgisini eklemektedir. Bkz. Jean-Baptiste Tavernier, *Sefername-yi Tavernier*, çev. Ebuturab Nuri, haz. Hamid Şirani, İntişarat-ı Kitabhane-yi Senayi ve Kitabfuruşi Teyid, İsfahan 1369, s. 523-24.

⁷¹ Şah Abbas, Gilan ipeğinin Osmanlı topraklarına satışını engellemek amacıyla koyduğu bu yasağı bölgeye atadığı devlet adamları ile sıkı bir şekilde denetlemiştir. Üretici üzerinde uygulanan sıkı takibat ve yasalara ilaveten merkezi yönetimin atadığı devlet adamları bölge halkına karşı sert bir tutum sergilemiştir. Bkz. *Tarih-i Mufassal-ı Safeviyye*, C. VI, s. 31-2. ; Mezkûr bölge halkının uzun yıllardır içinde bulunduğu bu gayrımemnun hal, çok kısa zamanda bölgenin kadim hanedanına mensup Kalancar Sultan önderliğinde bir isyana dönüşecekti.

⁷² *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, s. 223. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 39. ; *Hold-i Berin*, s.12.

⁷³ Şah Abbas'ın emriyle 1619 yılında başlatılan projeden sorumlu Mir Fazlullah Şehrestani'nin istenilen ilerlemeye kaydedememesinin ardından projenin sorumluluğu Muhib Ali Bey'e verilmiştir. Muhib Ali Bey'in de başarısızlığa uğramasının ardından proje son olarak şahın en güvendiği devlet adamlarının başında gelen Fars Beylerbeyi İmam Kulu Han'a tevdi edilmiştir. Bkz. *Tarih-i Mufassal-ı Safeviyye*, C. VI, s. 31. ; Abbaskulu Gaffariferd'in atıfta bulunduğumuz eserinde ve modern kullanımda akarsuyun adı Kuhreng olmakla beraber biz mezkûr akarsunun ismini, Safevi kaynağında geçtiği şekliyle kullandık. İlâveten bahsi geçen akarsu İsfahan'ın merkezine yaklaşık iki yüz kilometre uzaklıktadır.

⁷⁴ İsfahan'ı abad etmek anlamına gelecek bu projenin Safevi hazinesine yıllık elli bin tümene mâl olması ve tamamlanmasının güçlüğü nedeniyle Şah Safi çalışmaları durdurma kararı almıştır. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 39.

⁷⁵ Kurçibaşı makamı ordunun sevk ve idaresinden sorumlu olup şahın askerî kararlarında birincil derecede tayin edici bir ağırlığa sahiptir. Bkz. Mirza Semia, *Tezkiretü'l-Mülûk*, haz. Seyyid Muhammed Debir Siyaki, Müessesese-yi İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1378, s. 5-7. ; Mirza Refia, *Düstürü'l-Mülûk*, haz. Cristoph Marcinkowski, çev. Ali Kerdabadi, Merkez-i Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Umur-u Hariciye, Tahran 1385, s. 186-8.

⁷⁶ Şeyh Cüneyd'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hatice Bigem ile yaptığı evlilikten doğan çocuğunun ismi Haydar; Çerkes bir cariyeye yaptığı ikinci evliliğinden doğan çocuğunun adı Hacı Muhammed idi. Annesinin de soylu olmasının avantajıyla Haydar, tarikatın lideri olmuş ve ileriki

uyuması gereken teşrifat kaidelerinden muaf tuttuğunu bildirmiş ve kendisine çeşitli bahşişler ihsan etmiştir.⁷⁷ Yine bu minvalde olmak üzere başta İtimadüddeve Sultan el-Ulema, fıkıh ve tefsir alimi Mevlana Sultan Hüseyin Yezdî, Sadr Mirza Refiüddin Muhammed, Vekil⁷⁸ ve Sepehsalâr⁷⁹ ve Divan Eşikağasıbaşı⁸⁰ gibi çok önemli üç makamı uhdesinde bulunduran Zeynel Han Şamlu'ya şah tarafından hayli cömert bahşiş, inam ve hediyeler verilmiştir.⁸¹ İkinci cülusundan beş gün sonra Şah Safi adına darbedilen paranın ardından saltanatın tüm gereklilikleri yerine getirilmiştir.⁸²

1.2. Devr-i Sabığın Tasfiyesi

1.2.1. Zeynel Han Şamlu'nun Katli

Şah İsmail'in atalarından miras aldığı devlet kurma ülküsünü gerçekleştirmek için ihtiyaç duyduğu insan popülasyonunun temelini oluşturan Kızılbaşlar, şavaş alanında gösterdikleri kahramanlık ve şeyhlerine karşı besledikleri derin sadakat neticesinde şeyhlik postunu şahlık tahtına dönüştürmeye muvaffak olmuşlardı. Şah İsmail, devletin teşekkülünde duyduğu silahlı güç ihtiyacını Kızılbaşların “kılıcı” ile temin etmiş, devletin tekamülünde duyduğu bürokrasi ihtiyacını ise kadim Fars kültürünün mirasçıları olan Taciklerin “kalemi” ile gidermişti. Tahtın yanısıra Şah İsmail'in bu iki unsur arasında gözettiği denge politikasını da miras alan Şah Tahmasb, saltanatı

yıllarda Safevî Devleti'ni kuracak soyun kendinden devam etmesini sağlamıştır. Bkz. Şeyh Hüseyin Zahidî, *Silsile-yi Neseb-i Safeviyye*, Çaphane-yi İrânşehr, Berlin 1343, s. 67. ; Şeyh Cüneyd ve onun cariyeye eşinden olan soyunun temsilcisi olan İsa Han Şeyhavend ve ailesi, ileride değineceğimiz gibi kuvvetle muhtemel eşi Zübeyde Bigem'in oğlu adına girişeceği taht ihtirasının kurbanı olmuştur.

⁷⁷ *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, s. 222.

⁷⁸ Tam adı “Alicah Vekil-i Nefs-i Nefis-i Hümayun” olan bu makam, dini, siyasi, ekonomik ve askeri açıdan bir hayli yetki ve sorumluluğu uhdesinde barındırmaktadır. Devlet bürokrasisinin henüz oturmadığı, görev ve yetkilerinin kesin olarak belirlen/e/mediği kuruluş dönemlerinde, bu gibi olağanüstü makamların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Şah Tahmasb döneminde vekil makamının dini ve askeri yetkileri inkıtaya uğramıştır. Halefi II. Şah İsmail'in saltanatında bu makama herhangi bir atama yapılmamış; fakat Şah Muhammed Hüdabende döneminde yeniden ortaya çıkmıştır. Şah Abbas'ın saltanatında ise bu makam Mürşid Kulu Han'a tevdi edilmiştir. Şah Safi ise bu göreve Zeynel Han Şamlu'yu atadıktan sonra mezkûr makama herhangi bir atama yapılmamıştır. Bkz. Minorsky, *a.g.e.*, s. 81-2.; Veliyeva, *a.g.t.*, 172-6. ; Devletin ilk yıllarında en üst düzey makamı temsil etmesine rağmen daha sonra yerini “itimadüddeve” makamına bırakmıştır; öyle ki Tezkiretü'l Mülûk'te vekil makamına rastlanmamaktadır.

⁷⁹ Ehemmiyet açısından kurçibaşılık makamından sonra gelen bu askerî rütbe, sepeh(ordu) ve salâr(komutan) kelimelerinden mürekkeble oluşturulmuştur. Bkz. *Düstürü'l-Mülûk*, s. 192. ; Minorsky bu makamın savaş zamanlarında geçici olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Bkz. Minorsky, *a.g.e.* s. 60. ; Tezkiretü'l-Mülûk'te bu makam hakkında herhangi bir bilgi bulunmaması Minorsky'nin görüşünü destekler niteliktedir.

⁸⁰ Şahın huzurunda yapılan görüşmelerde teşrifattan sorumlu en üst düzey saray memurudur. Bkz. *Tezkiretü'l-Mülûk*, s. 8-9.

⁸¹ *Tarih-i Tahvilat-ı İrân der Salha-yı 1038-1052*, s. 23-25.

⁸² *Hülasatü's-Siyer*, 39.

müddetince Kafkasya üzerine yaptığı başarılı akınlar neticesinde elde ettiği muhtelif Kafkas halklarına mensup esirleri tedricen Safevi devlet teşkilatına angaje etmişti. II. Şah İsmail'in şaibeli bir ölümle hitama eren kısa süreli saltanatının ardından tahtın yeni sahibi olan Şah Muhammed Hüdabende, güçlü bir yönetim sergilemekten son derece uzaktı. Şahın zayıf yönetiminin yarattığı iktidar boşluğunu doldurmak isteyen Kızılbaş emirler, kişisel ve kabilevî menfaatlerini gözeterek birbirlerine karşı giriştikleri iktidar mücadelesinden galip çıkmak için devletin diğer bir aslî unsuru olan Tacik devlet adamları ile muhtelif ittifaklar kurmuşlardı. Müesses nizamın güç merkezli bu mücadelelerin devlet üzerindeki menfi etkilerini müşahede eden Safevi tahtının yeni sahibi Şah Abbas, bu durumu ortadan kaldırmak adına mevcut gulam unsurlara ilâveten başlattığı Kafkas seferleri sonucunda çok sayıda esiri topraklarına getirmişti. Ele geçirilen muhtelif Kafkas halklarına mensup bu esirlerin temelini oluşturduğu ordunun maaşlarını bizzat şahsî hazinesinden karşılayan Şah Abbas, Kızılbaş ve Taciklerin aksine kabilevî bağlardan yoksun olan gulam unsurlara önemli askerî makamların yanısıra çeşitli idari görevler de tevdi etmek suretiyle müesses nizamın geleneksel gücünü dengelemeye çalışmıştır.

Her ne kadar Şah Abbas'ın sıkı denetiminde devlet işlerinden bihaber yetişse de Şah Safi, saltanatını tahkim etme yolunun müesses nizamın devlet adamları arasındaki hizipleşmeleri kontrol altına almaktan geçtiğinin pekalâ farkında olduğunu yapacağı ilk hamle ile ortaya koyacaktı. Bu minvalde Kızılbaş reisi olan Zeynel Han Şamlu'nun evladı Haydar Şamlu ile gulam kökenli Safi Kulu Han'ın *adı kaynaklarda zikredilmeye değer bulunmayan* kızını evlendirerek Kızılbaş ve gulamlar arasındaki iktidar mücadelesinden kaynaklı mevcut husumeti ortadan kaldırmaya çalışan Şah Safi, bu amaçla ferman buyurarak Safi Kulu Han'dan kızını payitahta göndermesini istemiştir. Fermanda sitayişle bahsedilen seçkin kumandanların çocukları arasında evlilik yoluyla kurulacak akrabalık bağının iki aile arasında tesis edeceği birlik ve beraberliğe hassaten vurgu yapılması son derece dikkate değerdir.⁸³ Açıkça siyasî saikle yaptırılan bu evliliğin istenilen sonucu sağlayıp sağlamadığına geçmeden evvel şah tarafından özellikle seçildiği anlaşılan gulam ve kızılbaş unsurların bu iki mümtaz temsilcisinin

⁸³ Fermanın tam metni için bkz. *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s. 77. ; Söz konusu fermanda tarih ibaresinin boş bırakılmasına rağmen Zeynel Han Şamlu'dan sitayişle bahsedilmesinden hareketle Şamlu'nun henüz şahın gazabına uğramadığı anlaşılmaktadır. Zeynel Han Şamlu'nun 17 Temmuz 1630 senesinde öldürüldüğünü hesaba kattığımızda mezkûr fermanın tarih aralığını kabaca şahın ilk saltanat yılı olarak belirlemek makul olacaktır.

Safevi devlet hiyerarşisinin zirvesine doğru uzanan kariyer merhaleleri hakkında çok kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Evlilik akdinin ilk tarafı olan Gürcü kökenli Safi Kulu Han'ın babası Kurhoms Semhati, Şah Abbas döneminde İslamiyet'i seçerek Safevi devlet teşkilatına dahil olmuştur. Pederinin yeni hükümdarına duyduğu bağlılığının bir nişanesi olarak şahın gulam ordusuna katılmak üzere payitahta gönderilen Safi Kulu Han, burada gösterdiği üstün başarı sebebiyle kısa zamanda Şah Abbas'ın dikkatini çekmişti. Şah Abbas'ın gözdesi olan Safi Kulu Han, bu ilginin bir nişanesi olarak şah tarafından 1620/21 senesinde Hemedan hakimliği ile tefviz edilmiştir.⁸⁴ Osmanlı Sultanı I. Ahmed'in (1603-1617) vefatının ardından yerine geçen I. Mustafa'nın (1617-1618/1622-1623) hal' edilmesi ile başlayan kargaşa dönemi, Osmanlı tahtının yeni sahibi II. Osman'ın (sal.1618-1622) yeniçeriler tarafından feci şekilde öldürülmesiyle zirve noktasına çıkmıştı. Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'nın maktul Osmanlı sultanının öcünü almak adına kalkıştığı isyanın menfi etkileri ile çalkalanan Osmanlı Devleti derin bir zafiyet içerisinde idi. Bu esnada resmen Bağdat Beylerbeyi olarak kabul gören Kum Yusuf Paşa, gücünü tamamen Bekir Subaşı'na kaptırmıştı. Osmanlı Devleti'nden bu görevin resmen kendisine tevdi edilmesini isteyen Muhteris Bekir Subaşı, isteğinin reddedilmesinin ardından önce tabiyetinde bulunduğu Osmanlı Devleti ile savaşmış ardından mağlup olarak Safevi Devleti'nden yardım istemişti. Mezkûr iki devletin arasında mekik dokuyan Bekir Subaşı, nihayetinde Şah Abbas'ın bölgeye önemli derecede asker sevketmesiyle çaresiz kalmıştı. Sepehsalâr makamı ile taltif edilen Zeynel Han Şamlu komutasındaki ordu, Kurçibaşı İsa Han ve Safi Kulu Han'a bağlı kuvvetlerle desteklenmişti. Safevi ordusu karşısında başarılı bir savunma gösteren Bekir Subaşı, evladı Derviş Mehmed Ağa'nın ihaneti nedeniyle üstünlüğü kaybettikten sonra Bağdat ve havalisi 13/14 Ocak 1624 tarihinde Safevi tasarrufuna geçmişti.⁸⁵ Bu mücadelede gösterdiği yararlılık üzerine Şah Abbas tarafından Irak-ı Arab Beylerbeyliği makamı ile vazifelendirilen Safi Kulu Han, aynı zamanda bu başarıdan sonra "Şir Ali" lâkabı ile anılmıştır.⁸⁶ Şah Abbas döneminde elde ettiği gücü Şah Safi'nin saltanatında da muhafaza eden Safi Kulu Han, yeni şahın tahta geçtiği ilk aylarda asayişinden sorumlu olduğu Irak-ı Arab bölgesinde mukim Arap kökenli

⁸⁴ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 126.

⁸⁵ Bekir Subaşı'nın başrolünde olduğu bu tarihsel hadisenin genişçe bir izahı ve Bekir Subaşı'nın serencamı hakkında bkz. Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri 1612-1639*, (T.C. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 78-87.

⁸⁶ *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 887-8.

Ben-i Lâm Kabilesi'nin başlattığı isyanı kısa zamanda bastırarak genç şahın takdirine mazhar olmuştur.⁸⁷

Bahsi geçen evlilik akdinin diğer bir tarafı olan Zeynel Han Şamlu, Safevi kaynaklarında ilk olarak 1603 senesinde zikredilmektedir. Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak arayışlarında olan Alman İmparatoru II. Rudolph (1576-1612) ve Rus Çarı Boris Gudunov (1598-1605), Safevi topraklarına elçilik heyetleri göndermişlerdi. Buna müteakib Şah Abbas, Zeynel Han Şamlu riyasetindeki elçilik heyetini bu devletlerin topraklarına gitmekle vazifelendirmişti.⁸⁸ Hollanda donanmasının Fars Körfezi'nde bulunması nedeniyle evvelden çatışma içinde olduğu Portekizliler'e karşı bir ittifak ümidiyle Şah Abbas tarafından 1608 senesinde Hollandalılar ile görüşmek üzere mezkûr körfeze gönderilen Zeynel Han Şamlu,⁸⁹ 1620 senesinde ise Kandahar'ın Safevi Devleti'nin kılıç hakkı olduğunu bildiren bir mektupla Babür diyarına yollanarak en üst düzeyde elçilik faaliyetlerine devam etmiştir.⁹⁰ Zeynel Han Şamlu üst düzey elçilik görevlerinin yanısıra asıl başarısını Osmanlı Devleti ile sürekli ihtilaf konusu olan bölgenin ele geçirilmesi ve güvenliği hususunda tayin edildiği askerî operasyonlarda göstermiştir. Bu minvalde Şah Abbas'ın kudretli hükümdarlığında yönetilen Safevi Devleti'nin, Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği başarılı askerî girişimlerde Sepehsalârlık gibi kilit bir makamda bulunan Zeynel Han Şamlu, Bağdat ve ahalisinin

⁸⁷ İsyancı kabilenin önde gelen reisleri katledilerek yirmi bin küçükbaş, yedi bin büyükbaş hayvanın yanısıra çok sayıda ganimet ele geçirilmiştir. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s.61.

⁸⁸ Alman İmparatoru II. Rudolph'ın Rus Çarı Boris Gudunov'a gönderdiği elçilik heyeti Kasım 1602 tarihinde Moskova'ya ulaşmıştı. Çarın huzuruna kabul edildikten sonra çarın Safevi şahına hitaben yazdığı mektubu da yanlarına alan Alman elçilik heyeti, 15 Aralık 1603 tarihinde Tebriz'de mukim Şah Abbas tarafından huzura kabul edilmişti. Alman imparatoru ve Rus çarının Osmanlı aleyhine göstermiş oldukları tavırdan son derece memnun olan Şah Abbas, Mehdi Kulu Bey ve Zeynel Han Şamlu ile beraber bir Safevi elçilik heyetini iyi niyet göstergesi olarak bu ülkelerin hükümdarlarına göndermişti. Sekiz aylık yolcuğun ardından Moskova'ya ulaşan Safevi heyeti, Rus çarının Osmanlı aleyhindeki faaliyetleri nedeniyle teşekkürünü bildiren mektubu çara sunmuştu. Ağustos 1604 senesinde Moskova'dan Prag'a doğru yola çıkan Safevi heyeti, II. Rudolph tarafından huzura kabul edilmelerine rağmen iki devlet arasında Osmanlı aleyhine tesis edilmek istenen ittifak tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir. Bkz. Felsefi, *a.g.e.*, s. 301-2. ; Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s. 249-50.

⁸⁹ Portekizliler'e karşı bir ittifak arayışı ile Hollandalı yetkililerle görüşmek üzere Fars Körfezi'ne giden Zeynel Han Şamlu, Hollandalı yetkililerden tarafından hoş karşılanmamış ve Safevi beyinin bu ittifak teklifi geri çevrilmiştir. Dolayısıyla Şah Abbas bu hamlesinden olumlu bir sonuç alamamıştı. Bkz. Abdülriza Huşeng Mehdevi, *Tarih-i Revabıt-ı Harici-yi İnan*, İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1364, s. 100.

⁹⁰ Kandahar'ın kılıç hakkı olduğunu belirten bir mektup ve çeşitli hediyelerle birlikte Babür hükümdarı Şah Cihangir'e gönderilen heyetin lideri Zeynel Han Şamlu, Babür toprakları içerisindeki gelişmeleri sıcak sıcakına takip ederek Şah Abbas'a bildiriyordu. Zeynel Han'dan aldığı bu sıcak bilgilerin ışığında hareket eden Şah Abbas, Kandahar'ı geri almak için doğru zamanın geldiğini düşünüyordu. Bu elçilik heyetinin Babür topraklarında olduğu esnada Kandahar'a asker sevk eden Şah Abbas, 1622 senesinde Kandahar'ı tasarrufuna almaya muvaffak olmuştu. Bkz. Riyazül İslam, *Tarih-i Revabıt-ı İnan ve Hind (der Devre-yi Safeviyye ve Afşariyye)*, çev. Muhammed Bakır Aram - Abbas Kulu Gaffari Ferd, Emir Kebir, Tahran 1383, s. 126-37.

Safevi tasarrufuna geçmesinde ifa ettiği etkin rolü az evvel izah etmiştik. Osmanlı Devleti'ne karşı gösterdiği üstün başarılar sonucunda Şah Abbas tarafından Vekil ve Divan Eşikağasıbaşı makamları ile taltif edilen Zeynel Han Şamlu, hedef Bağdat olmak üzere Vezirazam Hafız Ahmed Paşa serdarlığında başlatılacak olan Osmanlı seferlerine karşı bir kez daha başarılı hamleler yapacaktı. Takriben bir buçuk sene süren hazırlıkların neticesinde Diyarbekir ve Musul vasıtasıyla Bağdat'a ulaşan Osmanlı kuvvetleri, 10 Kasım 1625 tarihinde Bağdat Kalesi'ni topa tutmaya başlamışlardı. Durumun vahematinin farkında olan Şah Abbas, çatışma alanına doğru yola çıkmaya karar verirken Zeynel Han Şamlu'yu bölgenin yardımına gitmekle vazifelendirmişti. Bunun üzerine kendisine bağlı on bin kişilik askerî kuvvetle Osmanlı'nın ikmal yollarının geçtiği Diyale Nehri'ni kontrol altına alan Zeynel Han, bu stratejik hamlesinin akabinde Şehriban yakınlarında Osmanlı Devleti için zahire toplamakla vazifeli üç bine yakın kişiyi katletmiştir. Osmanlı Devleti'nin zahire sıkıntısı çekmesine neden olan bu hamlelerinin ardından Safevi kuvvetlerinin geçişini kolaylaştırmak adına Diyale Nehri üzerine bir köprü inşa eden Safevi kumandanı, kendisine mani olmak üzere gönderilen Murad Paşa ve kuvvetlerini mağlup etmişti. Şah Abbas ve Zeynel Han'ın istişaresinin sonucunda verilen karar gereği harekete geçen bir kısım Safevi kuvveti, Osmanlı Devleti'nin ikmal yollarının tamamen kesintiye uğratılması amacıyla Diyarbekir-Musul ve Halep yollarını kontrol altına almaya muvaffak olmuştu. Meydan muharebesine girmeden evvel Osmanlı kuvvetlerini yeterli zahire temininden yoksun bırakan Şah Abbas ve Zeynel Han, 7 Haziran 1626 tarihinde bitap düşen Osmanlı kuvvetleri üzerine topyekün bir taaaruz başlattı. Bir aydan az süren bu sıcak çatışmanın sonucunda Vezirazam Hafız Ahmed Paşa, yenilgiyi kabul ederek muhasarayı kaldırmak zorunda kalmıştı.⁹¹ Zeynel Han Şamlu'nun defaatle sıcak çatışmaya girdiği Osmanlı'nın askerî gücünü yakinen müşahede ettiği ve Irak-ı Arab bölgesinin coğrafyasını çok iyi bildiği yukarıdaki özet mahiyetli ifadelerden dahi açıkça anlaşılmaktadır. Buradan hareketle mezkûr Safevi kumandanının bir sonraki Osmanlı hücumu karşısında alacağı ağır yenilginin altında yatan nedeni, bu yenilginin Safevi Devleti'ne çıkardığı faturayı ve Şah Safi'nin zihin dünyası üzerindeki yansımalarını izah etmek son derece önem arz etmektedir.

Şah Safi'nin tecrübesizliğinden faydalanmak isteyen Osmanlı Sultanı IV. Murad (1623-40), Sadrazam Hüsrev Paşa komutasındaki orduyu Bağdat üzerine bir sefer

⁹¹ Özer Küpeli, *a.g.t.*, s. 96-105.

yapmakla görevlendirmişti. 9 Temmuz 1629 tarihinde Üsküdar'dan harekete geçen ordu, Konya üzerinden vasil olduğu Halep bölgesinde on yedi gün ikâmet ettikten sonra 2 Kasım 1630 tarihinde Diyarbakir'e ulaştı. Şiddetli bir hava muhalefeti ile baş etmek zorunda kalan Osmanlı ordusu, planlanandan daha geç bir tarih olan 20 Aralık 1630 tarihinde Musul'a varmıştı.⁹²

Hüsrev Paşa, Halep Beylerbeyi Nogay Murtaza'yı Hasanabad güzergâhında bulunan Safevi kaynaklarının Merivan, Osmanlı kaynaklarının ise Mihriban olarak tesmiye ettiği kaleyi almakla vazifelendirmiş ve yanına on bin kişilik bir askerî kuvvet vermişti. Kendisi ise Şah Safi'nin Hasanabad'ın muhafazası için gönderilen dört-beş bin kişilik Yesavul-u Sohbet⁹³ Canibey Şamlu komutasındaki ordu ile sıcak çatışmaya girmişti. Canibey Şamlu komutasında merkezden gönderilen destek birliği karşısında muvaffak olan Hüsrev Paşa, Hasanabad'ın kontrolünü eline geçirmişti.⁹⁴

Merivan Kalesi'nin Nogay Murtaza Paşa tarafından ele geçirilmesinin ardından Gilan'da bulunan Sepehsalâr Zeynel Han Şamlu bölgeye varmak üzere harekete geçmişti. Safevi kumandanının kendi üzerine geldiğini haber alan Nogay Murtaza Paşa, Şehrizor'da mukim Hüsrev Paşa'dan istediği destek kuvvetine olumlu yanıt almıştı.⁹⁵ 5 Mayıs 1630 tarihinde Sepehsalâr Zeynel Han Şamlu komutasındaki Safevi birlikleri ile Halep Beylerbeyi Nogay Murtaza komutasındaki birlikler arasında cereyan eden savaşın ilk anlarında üstünlük Safevi birliklerinde idi. Fakat Nogay Murtaza Paşa'nın kaybettiği mevziyi tekrar elde etmesi ve Hüsrev Paşa'nın savaşa katıldığını sanan Kızılbaş askerlerin korkuya kapılması neticesinde Safevi birlikleri dağılmıştı.⁹⁶ Hayli ağır bir yenilgi alan Zeynel Han Şamlu, kurtarabildiği kuvvetlerle beraber geri çekilmek zorunda kalmıştı. Merivan Kalesi'ni ele geçirdikten sonra mezkûr kale önünde cereyan eden ikinci mücadeleden de muvaffak çıkan Osmanlı birliklerinin önünde Hemedan yolu açılmıştı. Osmanlı ordusuna karşı savaşa girmeyi göze alamayan Şah Safi, maiyyeti ile birlikte Hemedan'ı terk ederek şehrin boşaltılması emrini vermişti.⁹⁷ Bu kararın akabinde 9 Haziran 1630 tarihinde hiçbir

⁹² Abdülkadir Efendi, *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, C. II, s. 893-907. ; Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, C. II, s. 642-651.

⁹³ Sayıları sekiz-dokuzu geçmemek kaydıyla Harem Eşikağasıbaşı makamının işlerinde yardımcı olmakla görevlidir. Bkz. *Tezkiretü'l-Mülûk*, s. 27.

⁹⁴ *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C. II, s. 923-4. ; *Tarih-i Naima*, C. II., s. 658-9.

⁹⁵ *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C. II, s. 924.

⁹⁶ *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C. II, s. 924-6. ; *Tarih-i Naima*, C. II., s. 660.

⁹⁷ *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s. 41.

engel ie karşılaşmadan Hemedan'a ulaşan Osmanlı askerleri, yağmanın ardından söz konusu şehri yakıp yıkmıştır.⁹⁸

Safevi devlet hiyerarşisinde sahip olduğu makamlar ve Şah Abbas döneminde elde ettiği nüfûzla Safevi şahından sonraki en nüfuzlu kişi olduğu anlaşılan Zeynel Han Şamlu, iki devlet arasında bir kıyas yaptığımızda; Osmanlı devlet hiyerarşisinde kendisinden çok daha aşağı mertebede olan Halep Beylerbeyi payesine sahip Nogay Murtaza tarafından mağlup edilmesi, durumu kendisi ve Safevi Devleti açısından daha da vahimleştirmektedir.

Hüsrev Paşa serdarlığında kuşatılan Bağdat'ı başarı ile savunan Safi Kulu Han, Şah Safi'nin iltifatına mazhar olurken Zeynel Han Şamlu, bu yenilginin bedeli olarak şahın emriyle Behram adlı bir gulam asker tarafından 17 Temmuz 1630 tarihinde katledilmiştir.⁹⁹ Safevi kaynakları, Şah Abbas döneminde söz konusu bölgenin fethedilmesinde ve ardından başarıyla savunulmasında çok önemli bir yeri olan Zeynel Han Şamlu'nun bu başarısızlığı hayli sert ifadelerle eleştirmiş ve makul bir zemine oturtmaya çalışmışlardır. Bu minvalde Fazlullah Sevanihnigar Teferruşî, Zeynel Han Şamlu'nun yenilgisini mevcut durumu müşahede etmeden savaşa girmesiyle açıklamakta;¹⁰⁰ Muhammed Hüseyin el-Hüseyinî el-Teferruşî ise benzer bir ifadeye başvurarak Zeynel Han Şamlu'nun gururuna yenik düşerek ihtiyatsız tavırlar sergilediği için mağlup olduğunu ifade etmektedir.¹⁰¹ İskender Bey Münşî daha şiirsel olmakla beraber ilk iki kaynağa muvafık bir ifadeyle Zeynel Han Şamlu'nun "*kibir rüzgarıyla sarhoş*" olduğunu¹⁰² belirtirken eserinin devamında farklı ve daha önemli bir açıklama getirmektedir. Mezkûr yazar, Zeynel Han Şamlu'nun devlet içerisinde işgal ettiği makamın ağırlığına kendisini fazla kaptırarak Şah Safi'nin huzurunda adab ve sünnete mugayır davrandığını, şahın sarfettiği sözlerin beyhude ve manasız olduğunu alkol aldığı muhtelif meclislerde dile getirdiğini; bu sebeple katledilmesinin şah tarafından daha evvelden planlandığını ve Merivan yenilgisinin şaha istediği

⁹⁸ *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, C. II, s. 933-4. ; *Tarih-i Naima*, C. II., s. 665. ; Hüsrev Paşa ve Osmanlı birlikleri Hemedan'ı tarumar ettikten sonra yönlerini Bağdat'a çevirmişlerdir. Hüsrev Paşa'nın Bağdat muhasarasından başlayarak Kasr-ı Şirin / Sulh-u Zehab Antlaşması'na varan tarihsel sürecin devamı, çalışmamızın Osmanlı-Safevi ilişkileri başlığı altında yer almaktadır.

⁹⁹ *Hülasatü's-Siyer*, s. 94.; Zeynel Han Şamlu'nun idamı Osmanlı kaynaklarına da yansımıştır. Bu minvalde Abdülkadir Efendi, Zeynel Han Hanlar Hanı olarak bahsettiği Zeynel Han Şamlu'nun cenkten firar ettiği için şah tarafından önce azledilip daha sonra katledildiğini ifade etmektedir. Bkz. *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, C. II, s. 957. ; Naima ise mezkûr kumandanın şah tarafından siyaseten katl edildiğini ifade etmekle yetinmiştir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 661.

¹⁰⁰ *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s.41.

¹⁰¹ *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, s. 232.

¹⁰² *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 42.

bahaneyi verdiğini ifade etmektedir.¹⁰³ Seyyah Olearius ise Hemedan yakınlarında toplanan savaş meclisinde, Zeynel Han Şamlu'nun bazı komutanlardan şikayetçi olarak öldürülmeleri hususunda görüş belirttiğini, Şah Safi'nin bu görüşe katıldığını fakat işe önce bu teklifi getirenden başlayacağını söyledikten sonra Zeynel Han Şamlu'yu bizzat kendi elleriyle öldürdüğünü ifade eden ilginç bir bilgi vermektedir.¹⁰⁴ Başvurduğumuz muhtelif kaynakların ifadelerinden hareketle Zeynel Han Şamlu'nun bu hadiselerin özelinde düşündüğünü varsaydığımız fikirlerini dile getirmek riskli olmakla beraber faydalı da olacaktır. Bu minvalde Zeynel Han Şamlu'nun Şah Safi'nin şahsına ve saltanatına karşı takındığı saygısızca tavrın nedenini mezkûr kumandanın Şah Abbas'ın güçlü ve mahir yönetimine bizzat tanıklık etmiş olmasıyla açıklayabiliriz. Hafızasında Şah Abbas'ın güçlü hükümdar figürünü tüm canlılığıyla muhafaza eden Zeynel Han Şamlu, geçmişteki başarılarının bir uzantısı olan kibriyle boyanan gözlerinin önünde genç, tecrübesiz ve henüz hiçbir ciddi başarısı olmayan bir hükümdar görmekteydi. Bu sebeple Osmanlı kuvvetlerinin Safevi topraklarına çok yaklaştığı esnada bulunduğu Gilan gibi uzak bir bölgeden sıcak çatışma alanına gitmek için acele etmiyor; hakir gördüğü şahtan askerî tecrübe ve yeteneklerini esirgiyordu. Son olarak bu hususu desteklediğini düşündüğümüz modern Safevi tarihçisi Mohsen Behramnejad'in iddiasına yer vermek yararlı olacaktır. Mezkûr araştırmacı, Osmanlı kuvvetlerinin asli hedefinin Safi Kulu Han yönetimindeki Bağdat'ı ele geçirmek olduğunu, seferin başarılı olması halinde ise Bağdat muhafızının gücünü, itibarını ve belki de hayatını kaybedeceğini varsaydığı için Zeynel Han Şamlu'nun savaşta gönülsüz davrandığını iddia etmekte ve bu iddiasını gulam ve kızılbaşlar arasındaki güç merkezli tarihsel münafereti gerekçe göstererek güçlendirmektedir.¹⁰⁵ Şah Safi güçlü devlet adamları arasındaki husumeti, evlilik yoluyla ortadan kaldırmayı denediği bu *safdil* girişimin herhangi bir fayda getirmediğini yaşanan hadiseyle anlayacak ve gösterdiği barışçıl tutum yerini kısa zamanda çok daha büyük ve geniş çaplı sonuçlarını göreceğimiz şedid bir tavra bırakacaktı.

¹⁰³ A.g.e., s. 51-2.

¹⁰⁴ *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 726-27. ; Olearius, Zeynel Han Şamlu'nun şikâyetçi olduğu komutanların ismini eserinde zikretmemektedir. Zeynel Han Şamlu'nun bizzat şah tarafından öldürüldüğü bilgisi Safevi kaynaklarına muğayır olmakla beraber Şah Safi'nin Zeynel Han'a duyduğu öfkeyi yansıması açısından bir hayli önemlidir.

¹⁰⁵ Muhsin Behramnejad, "Tahlil-i ber yek Ferman ez Devran-ı Hükümet-i Şah Safi (Tekapoha-yı bîsemer der hal-i İhtilaf Türkan-ı Kızılbaş ve Gürciyan ve Peyamedha-yı Tarihi An)", *Faslname-yi Goncine-yi Esnad*, Şomare 24/4, (1391), s. 31.

1.2.2. Darbe İddiaları ve Ardından Yaşanan Gelişmeler

İsa Han Şeyhavend ve evladlarının merkezinde gelişecek hadiselerle değinmeden evvel İsa Han'ın geçmişi ve Safevi teşkilatında ifa ettiği yer hakkında birkaç cümle etmek faydalı olacaktır. Bu minvalde ilk olarak yüzbaşı makamını elinde bulunduran İsa Han, 1612/1613 senesinde Allah Kulu Bey Kacar'ın kurçibaşı makamından azledilmesiyle beraber Şah Abbas tarafından mezkûr makam ile taltif edilmiştir.¹⁰⁶ Bu makâmı uhdesine aldıktan sonra Kartil ve Kaht hakimleri olan Levarsab ve Tehmurs Han'ın liderliğinde başlatılan isyanların bastırılmasında, Kandahar ve Bağdat'ın Safevi tasarrufuna geçmesinde ve son olarak Giorgi Saakadze isyanının bastırılmasında¹⁰⁷ Şah Abbas'ın en önemli yardımcılarından biri olan İsa Han, başarılarının bir nişanesi olarak Şah Abbas'ın kızı Zübeyde Bigem ile evlendirilmiş ve hanedan damadı olmuştur. Şah Safi'nin Safevi tahtının yeni sahibi olmasında etkin bir rol oynayan İsa Han Şeyhavend'in, genç şah tarafından taltif edildiğini ve diğer devlet ricalinin uymak zorunda oldukları teşrifat kaidelerinden muaf tutulduğunu daha evvel izah etmiştik. Bu kısa hatırlatmadan sonra devlet ricalinin en önemli kişilerinin ortadan kaldırılmasıyla son bulan tarihsel sürecin tetikleyicisi olan İsa Han Şeyhavend ve çocuklarının nesebi hakkında bilgi vermek mezkûr sürecin anlaşılmasında hayati bir öneme sahiptir.

Bu hususta anlatımız Safevi kaynaklarının erbab-ı fesad olarak tesmiye ettikleri kimseler tarafından Kurçibaşı İsa Han Şeyhavend ile Şah Abbas'ın kızı Zübeyde Bigem'in evliliğinden doğan üç çocuğun en büyüğü olan Seyyid Muhammed'in,¹⁰⁸ Şah Safi ve saltanatını ortadan kaldırmak amacıyla kullanılmaya çalışıldığını ve Safevi tacının alternatifi olarak görüldüğünü ifade etmeleriyle başlamaktadır. Pedersahî anlayışın hüküm sürdüğü bir monarşide hükümdar kızından olan çocukların taht üzerinde herhangi bir hak iddia edemeyeceği açık olmakla beraber İsa Han Şeyhavend'in nesebine bakıldığında onun ve çocuklarının –en azından bazı kimseler tarafından- Şah Safi saltanatının bir ikâmesi olarak görülebileceği ortaya çıkacaktır. Şeyh Cüneyd'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hatice Bigem ile

¹⁰⁶ *Kıyasü'l-Hakani*, C. I, s. 199.

¹⁰⁷ Cemşid Keyanfer, "Macera-yı Katl-i İsa Han ve Ferzendaneş:be Bahane-yi Marufi Yek Sened-i Tarihi", Muhsin Behramnejad, *Mezdekrname*, C. II., Hahan, Tahran 1385, s. 587-88.

¹⁰⁸ Muhtelif Safevi kaynaklarına değineceğimiz bu başlıkta İsa Han Şeyhavend'in üç çocuğunun isimlerini sadece Safevi tarihçisi Muhammed İsfahani tam olarak vermektedir. Mezkûr tarihçi Seyyid Muhammed'e ilaveten İsa Han Şeyhavend'in diğer oğullarının ismini Seyyid Ali ve Seyyid Masum olarak vermektedir. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 124-25.

yaptığı evlilikten doğan çocuğunun ismi Haydar, Çerkes bir cariyeye yaptığı ikinci evliliğinden doğan çocuğunun adı Hacı Muhammed idi. Annesinin *soylu* olmasının verdiği avantajla Haydar, tarikatın lideri olmuş ve ileriki yıllarda Safevi Devleti'ni kuracak soyun kendinden devam etmesini sağlamıştır. İsa Han'ın nesebi ise taht müyesser olmasa da Safevi şahları tarafından resmen tanınarak Safevi devlet teşkilatında önemli payeler verilen Çerkes halayıktan olma Hacı Muhammed'e dayanmakta ve "Taife-yi Şeyhavend" olarak tesmiye edilmektedir.

Zübeyde Bigem ve İsa Han Şeyhavend'in evliliğinden doğan üç çocuğun akıbeti hakkında aynı bilgileri verse de hadisenin evveliyatına dair farklı bir anlatı sürecini takip eden Safevi kaynaklarını tek tek incelemek meselenin daha iyi anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Bu hususta ilk başvuracağımız kaynak olan *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*'nin yazarı İskender Bey Münşi, İsa Han Şeyhavend'in çocuklarına dair şah tarafından verilen ölüm emrinin nedenini doğrudan Şeyh Safiyüddin Erdebilî'nin mürşidi ve kayınpederi¹⁰⁹ olan Şeyh Zahid-i Gilanî'nin¹¹⁰ soyundan gelen Çerağ Han Zahidî'nin Şah Abbas'ın vefatı ile başlayan süreçteki faaliyetleri ile ilişkilendirmektedir. Çerağ Han Zahidî, İsa Han Şeyhavend'in on sekiz yaşındaki oğlu Seyyid Muhammed'in Safevi tahtının yeni sahibi olması adına gayret göstermiştir. Bu emelini gerçekleştirmek için İsa Han Şeyhavend'in desteğine başvuran Çerağ Han, saltanatın İsmail ve Tahmasb soyuna mensup kişilerin hakkı¹¹¹ olduğunu, ailesinin ise bu dergâhın sadık bir bendesi olduğunu ifade eden İsa Han Şeyhavend'in sözleri karşısında beklediği desteği alamayacağını anlamıştı. Teklifi reddetmekle yetinmeyen İsa Han, Çerağ Han'ın oğulları üzerinden yürüttüğü taht mücadelesini devam ettirmesi halinde çocuklarını bizzat kendi elleriyle öldüreceğini de ifade etmiştir.

¹⁰⁹ Şeyh Hüseyin Zahidî, *Silsile-yi Neseb-i Safeviyye*, Çaphane-yi İranşehr, Berlin 1343, s. 67,16.

¹¹⁰ Zahidiyye tarikatının kurucusu Şeyh Zahid-i Gilanî ve Şeyh Safiyüddin Erdebilî'nin arasındaki pîr-mürîd ilişkisi ve bu münasebetin Safevi tarihi açısından teşkil ettiği önem çalışmamızın giriş bahsinde değerlendirilmiştir.

¹¹¹ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 87. ; Mez-kûr eserinde saltanatın Şeyh Haydar soyundan gelmesinin daha doğru ve hak olduğunu bizzat İsa Han Şeyhavend'e söyleyerek bu saltanat iddiasını çürütmeye gayret gösteren İskender Bey Münşi ve görüşleri, Hacı Muhammed'in ahfadının da pekâlâ tahta namzed olabileceğini, üstelik Seyyid Muhammed Han'ın annesinin Şah Abbas'ın kızı olması hasebiyle taht üzerinde daha fazla hakkı olduğunu ifade eden Muhammed Yusuf Valih İsfahani tarafından tenkit edilmiştir. Bkz. *Hold-i Berin*, s. 101-2. ; İskender Bey Münşi eserini Şeyhavend ve ailesinin isminin henüz taht adayları arasında gösterildiği bir dönemde kaleme almış; Muhammed Yusuf Valih İsfahani ise eserini Şeyhavend ailesinin tarih sahnesinden silindiği bir dönem olan II. Abbas'ın saltanatında yazdığı için görüşlerini herhangi bir baskı altında kalmadan ifade etmiş olma ihtimali yüksektir. II. Şah Abbas'ın İsa Han Şeyhavend'in maktul çocukları için bir türbe inşa ettirdiği bilgisi ise bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Bkz. Andrew J. Newman, *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*, Tauris, New York 2008, s. 89.

Çerağ Han Zahidî ise Şah Safi'nin Safevi tahtına cülus etmesiyle beraber İsa Han'dan göremediği desteğin intikamını almak için mezkûr şahla arasını iyi tutma politikasını takip etmiş; bu politikanın uzantısı olarak İsa Han Şeyhavend'in çocuklarının şahın saltanatını tehlikeye soktuğu hususunda şahı ikna etmeye çabalamıştır. İskender Bey Münşi, İsa Han'dan göremediği desteğin yarattığı husumete ilâveten Çerağ Han Zahidî'nin Şeyhavend ailesini ortadan kaldırmaya çalışmasını Erdebil üzerindeki iktidar mücadelesi ile de ilişkilendirmektedir. Buna göre geleneksel olarak Şeyhavend ve Zahidîye ailesinin mensuplarına tevdi edilen Erdebil Tekkesi'nin bakımı ve ahalisinin yönetimini tek başına elde etmek isteyen Çerağ Han, Şeyhavend ailesini ortadan kaldırarak bölgenin yönetimine dair tek yetkilinin kendi ailesi olması motivasyonu ile hareket etmiştir.¹¹²

İskender Bey Münşi'nin aksine *Tarih-i Tahvilat-ı İnan der Salha-yı 1038-1052*'nin yazarı Fazlullah Sevanihniyar Teferruşî İsa Han Şeyhavend'in çocuklarının öldürülmesi hadisesini, Osmanlı Devleti'nin Bağdat kuşatması nedeniyle Safevi Devleti'nin içine düştüğü müşkül durumla ilişkilendirmiş ve izah etmeye çalışmıştır. Mezkûr yazar, Veziarazam Hüsrev Paşa komutasında başlatılan Bağdat kuşatmasına mukavemet etmek için Şah Safi'nin İsfahan'dan ayrılmasını fırsat bilen erbab-ı fesad olarak telakki ettiği kimselerin payitahta karışıklık çıkardığını ifade etmektedir. İsimlerini vermediği bu kötü niyetli güruhun zararlı faaliyetlerine ek olarak şahın payitahta bulunmadığı sürede İsfahan ve çevresinin hiç yağış almadığını; bu durumun da payitaht halkının temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorluk çıkardığını söylemektedir. Hüsrev Paşa'nın Bağdat kuşatmasında başarısızlığa uğradığı haberini alan Şah Safi süratle payitahta dönmüştür. Yaşanan erzak sıkıntısının payitahttaki iktidar boşluğu ile birleşmesini fırsat bilen kimselerin tahtını tehlikeye soktuğunu haber alan Şah Safi duruma derhal el koymuştu. Bu minvalde çevre şehirlerden tedarik ettirdiği erzağı Nakş-ı Cihan Meydanı'na getiren Şah Safi, halkın ihtiyacını gidermiştir. Ardından şehrin asayişini bozan ve dahası saltanatı aleyhinde faaliyetler içerisinde olan güruhun tespitine çalışmıştır. Bu noktaya kadar başvurduğumuz Safevi kaynakları ile farklı bir anlatı takip eden bu eser, diğer kaynaklar gibi meselenin İsa

¹¹² *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 87-93.

Han Şeyhavend'in çocuklarının öldürülmesi hadisesi ile bitirildiğini ifade etmektedir.¹¹³

Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)'nin yazarı Fazlullah Sevanihigar Teferruşî, İsa Han'ın çocuklarının öldürülmesi ile başlayan süreci, aşırı sıcak havaların etkisiyle veya şaraba olan düşkünlüğünün neticesinde 1 Eylül 1631 tarihinde şahın ağır bir hastalık geçirmesiyle açıklamaktadır. Mezkûr yazar, şahın yaklaşık bir hafta kadar yattığı hasta yatağından hekim Muhammed Mirza sayesinde kurtulduktan sonra hükümdarlığın bir gereği olan ihtiyat ve sağduyu uyarınca devletin kötülüğünü isteyen bazı akl-ı noksan kişilerin İsa Han Şeyhavend'in evladını tahta geçirmek için başlattıkları girişimlerden haberdar olduğunu ifade etmektedir. Bu noktaya kadar diğer Safevi kaynaklarından farklılaşan yazar, söz konusu fesad hareketinin İsa Han'ın evladının öldürülmesiyle hitama erdirildiğini belirterek hadiseyi diğer kaynaklarla muvafık bir sonla bitirmiştir.¹¹⁴

Seyyah Olearius, az evvel değindiğimiz eserde yer alan şahın hastalanması hadisesine muvafık şekilde Şah Safi'nin ağır bir hastalık geçirdiğini ifade etmekte; fakat bu hastalığın nedenini şahın harem üyeleri tarafından zehirlenmesiyle açıklamaktadır. Mezkûr seyyah eserinde, İsa Han Şeyhavend'in askerî başarıları, devlet kademesindeki seçkin yeri, Şah Abbas'ın damadı olması ve nesebine dair ifadelere yer verdikten sonra İsa Han Şeyhavend'in çocuklarının Şah Safi tarafından öldürüldüğüne dair tarihsel gerçeklere uygun düşen bilgilere yer vermektedir. Söz konusu hadise özelinde bilgilendirmeye devam eden seyyah, eşi ve çocuklarının katledilmesinin intikamını almak isteyen Zübeyde Bigem'in şahı zehirlediğine değinmektedir. İki aylık hastalığının ardından iyileşen Şah Safi, halası Zübeyde Bigem tarafından zehirlendiğini öğrendikten sonra halası ve halasının destekçileri olan hareme mensup kırk kişinin diri diri gömülmesini emretmiştir.¹¹⁵

İzahına başvurduğumuz Safevi kaynakları süreç hakkında farklı anlatılar sunmakla beraber İsa Han Şeyhavend'in çocuklarının akıbetine dair verdiği bilgiler birbiriyle

¹¹³ *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s. 62-3. ; Şah Safi'nin Bağdat kuşatması ve sonrasında takip ettiği güzergah hakkında sadece yıl bazında tarih vermesi, eserin verdiği bu bilgilerin Osmanlı kaynakları ve diğer Safevi kaynakları ile karşılaştırılmasını güçleştirmekte; dolayısıyla eserin bu mevzu özelinde güvenilirliğini zayıflatmaktadır.

¹¹⁴ Eser, bu fesad ehline dahil olan Tahta Han'ın öldürülmesi haricinde başka bir isim zikretmemektedir. Bkz. *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, s. 239-40.

¹¹⁵ *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 724-25. ; Şahın, Zübeyde Bigem tarafından zehirlenme hadisesine dair herhangi bir tarih vermeyen seyyahın bu ifadesi tahmin edileceği üzere hiçbir Safevi kroniğinden teyit edilememiştir.

uyuşmaktadır. Bu minvalde şah tarafından İsa Han Şeyhavend'in hanesine gönderilen Rüstem Bey ve Çerağ Han Zahidî, İsa Han'ın çocuklarını teslim almıştı. İsa Han'ın çocuklarının Rüstem Bey ve Çerağ Han Zahidî tarafından tutsak alınması, ordunun kimi mensupları tarafından hoş karşılanmamıştı. Meselenin daha da büyümemesi için tutsaklar Alamut Kalesi'ne gönderilmiş; 11/21 Şubat 1632 tarihinde ise Alamut Kalesi yakınlarında bulunan Çeharbağ mevkiinde Seyyid Muhammed, Seyyid Ali ve Seyyid Masum infaz edilmiştir.¹¹⁶ İsa Han Şeyhavend'in veziri Muhammed Tahir ve İsa Han'a yakınlığı nedeniyle Tahta Han Ustaclu öldürülmüştür.¹¹⁷

İsa Han Şeyhavend'in çocuklarının infaz edildikten hemen sonra kaynaklar her biri hanım sultanlarla evli olan -İsa Han Şeyhavend meselesi ile doğrudan bir ilişki kurmamakla beraber- Sadr Mirza Refüüddin Muhammed'in -İtimadüddeve Sultan el-Ulema hariç olmak üzere- iki oğlu, Sadr Muhammed Mirza Refüüddin oğlu İtimadüddeve Sultan el-Ulema'nın dört oğlu ve Mirza Muhsin Rezavi'nin iki oğlunun kör edilmek suretiyle cezalandırıldığını ve görevlerinden azlediklerini ifade etmektedirler.¹¹⁸ Nesebi annesi ve babası tarafından Şah Tahmasb'a uzanan Hasan Han Ustaclu'nun dört oğlu da saydığımız devlet ricaline ilaveten gulam Davud Bey tarafından katledilmiştir.¹¹⁹ Şah Safi'nin tahta geçmesinde önemli bir rolü olan Zeynep Bigem ise yaşanan hadiseler neticesinde haremden sürgün edilmiştir.¹²⁰

Bu hadiselerin sonucunda şahın fermanıyla sadaret makamına Mirza Habibullah, halihazırda meclisnüvis görevini yürüten Mirza Talib Han ise vezaret-i divan-ı ala makamına tayin olunmuş; kendilerine makamlarına muvafık inam ve hilat verilmiştir.¹²¹ Çerağ Han Zahidî ise şahın ferman uyarınca kurçibaşı makamıyla tevfiz edilmiş ve İsa Han Şeyhavend'in hanesi, mansıb ve emlâkını ele geçirmiştir. Her ne kadar İsa Han Şeyhavend'in evlatlarını ortadan kaldırarak onun tüm varlığını eline geçirmiş olsa da İskender Bey Münşi'nin İsa Han'ın çocuklarını haksız yere isyanla suçlamasıyla öldürülmelerine sebep olan ve "*eteğinde günahsızların kanını taşıdığını*" söylediği Çerağ Han Zahidî'nin desiseleri şah tarafından kısa bir süre sonra

¹¹⁶ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 90.

¹¹⁷ *Hülasatü's-Siyer*, s. 125-6. ; İsa Han Şeyhavend'in öldürüldüğü ifadesine yer veren bir kaynak dışında akıbeti hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bkz. *Kıyasü'l-Hakanî*, C. I, s. 212.

¹¹⁸ *Hülasatü's-Siyer*, s. 126. ; *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 90.

¹¹⁹ Hasan Han Ustaclu'nın validesi vasıtasıyla soyu Şah Tahmasb'ın şehzadesi Sultan Haydar Mirza'ya dayanmaktadır. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 142. ; *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 90.

¹²⁰ *Hülasatü's-Siyer*, s. 126.

¹²¹ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 90-91. ; Mirza Talib Han'dan boşalan meclisnüvis makamı Mirza Muhammed'e tevdi edilmiştir. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 128.

anlaşılmıştır. Bu minvalde Çerağ Han Zahidî'nin Divan Beyi¹²² Rüstem'in biraderi Ali Kulu Bey ve Acarlu Şamlu tarafından 22 Temmuz 1632 tarihinde boğularak öldürülmesinden¹²³ sonra maktulün Erdebil'deki mallarına el konulmuştur.¹²⁴

İsyan tertibatı içinde olsalar dahi pederşahi bir toplum anlayışının hakim olduğu monarşide kendilerine taraftar bulmaları pek mümkün olmayan hanedan üyesi hanım sultanlardan doğan beyzadeler de Şah Safi'nin gazabından paylarını düşeni kısa zaman içinde alacaklardı. Bu minvalde Şah Nimetullah Yazdi'nin Şah Tahmasb'ın kızı ile yaptığı evlilikten doğan Sencer Mirza ve Şah Zahirreddin Ali'nin II. Şah İsmail'in kızı Safiye Sultan Bigem ile evliliğinden doğan Halilullah'nın gözlerine mil çekilmiştir. Ali Kulu Mirza Şamlu'nun II. Şah İsmail'in kızı Fahricihan Bigem ile evliliğinden doğan Sultan Hüseyin Han ise katledilmiştir. Beyzadelerin şahın gazabına uğradığı bir durumda Alamut Kalesi'nde hapis hayatı yaşayan şehzadelerin bu katliamdan sağ kurtulmaları düşünülemezdi. Nitekim çok kısa zaman içerisinde İmam Kulu Han ve oğlu Necef Kulu Mirza, Sultan Muhammed Mirza ve Şah Safi'nin üvey kardeşi Süleyman Mirza¹²⁵ İskender Sultan adında bir gulam tarafından infaz edilmiştir.¹²⁶

Kurçibaşı İsa Han Şeyhavend, İtamüddevele Sultan el-Ulema ve Sadr Mirza Refüddin Muhammed gibi devletin askerî, siyasî ve dinî makamlarına sahip ricali azleden Şah Safi, isimlerini zikrettiğimiz beyzade ve şehzadeleri çeşitli şekillerde cezalandırarak Safevi kaynaklarının tehlikeyi düşüğünü söyledikleri tac ü tahtını emniyet altına almıştır. Şah Abbas'ın kızı Zübeyde Bigem'in şah tarafından katlettilmesi¹²⁷ ve Şah Tahmasb'ın kızı Zeynep Bigem'in haremde sürgün edilmesinin ardından haremde kontrolü, şahın her ikisi de Bagrationi hanedanına mensup validesi Dilaram Hanım ve ileride Safevi tahtının sahibi olacak II. Şah Abbas'ın annesi olan eşi Ana Hanım harem üzerindeki gücü ele geçirmişlerdir. Haremde yeni sahiplerinin elde ettiği gücün

¹²² Tam adı "Alicah mukarrebü'l-hakani" olarak geçen bu makama sahip görevli haftada dört gün toplanan meclise riyaset etmekle yükümlüydü. Bkz. *Tezkiretü'l-Mülük*, s. 13. ; *Düstürü'l-Mülük*, s. 517.

¹²³ İskender Bey Münşi Çerağ Han Zahidî'nin İsa Han meselesindeki dahline ilâveten pederi Muhammed Bakır Mirza'nın, şehzadeligi döneminde Çerağ Han Zahidî'nin edep dışı tavırlarına maruz kaldığını, bencil ve gururlu bir tabiata sahip olduğundan dolayı şahın hali hazırda kendisine mesafeli olduğunu ifade etmektedir. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 98-9.

¹²⁴ İsfahanî bu iki isme ilâveten gulam Cani Bey'in de Çerağ Han'ın öldürülmesinde görev aldığını ifade etmektedir. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 138-40. ; Çerağ Han Zahidî'nin pederi Şerif Bey tutuklanarak zindana atılmış, emval ü esbabına el konulmuştur. Bkz. *Hold-i Berin*, s. 119.

¹²⁵ II. Şah İsmail'in kızı Fahricihan Bigem'in eşi Ali Kulu Mirza Şamlu vefat ettikten sonra mezkûr hanım sultan Şah Safi'nin pederi Muhammed Bakır Mirza ile evlenmiş; bu evlilikten Süleyman Mirza adında bir şehzade dünyaya gelmiştir. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 98. ; Şah Safi'nin validesi ise Gürcü kökenli Dilaram Hanım'dır.

¹²⁶ *Hülasatü's-Siyer*, s. 141.

¹²⁷ Sussan Babaie vd, *Slaves of the Shah New Elites Safavid Iran*, Tauris, New York 2004, s. 42.

mahiyetini, Şah Safi'nin bir sonraki hedefi olan Şah Abbas döneminin itibarlı ve güçlü devlet adamı İmam Kulu Han'ın öldürülmesi meselesindeki dahline değinerek daha iyi idrak etmiş olacağız.

1.2.3. İmam Kulu Han'ın Öldürülmesi

Şah Abbas'ın gulamlara destek vermek suretiyle müesses nizamın gücünü dengeleme politikasının bir ürünü olarak sınırları payitaht İsfahan'dan başlayarak Bahr-ı Umman sahillerine kadar uzanan Fars Eyaleti'nin¹²⁸ yönetimini Gürcü kökenli Undiladze ailesine mensup Allahverdi Han'a¹²⁹ tevdi etmiştir. Allahverdi Han'ın vefat etmesiyle halefi ve en büyük oğlu İmam Kulu Han bu göreve tayin olunmuş, Şah Abbas'ın emriyle Keşm Adası ve Hürmüz'ü ele geçirerek söz konusu bölgeleri yönetimine katmıştır. Fars beylerbeyliğinin yanı sıra babasının Şah Abbas ile olan yakın ilişkisini de miras alan İmam Kulu Han elde ettiği askerî başarılar sayesinde devlet içerisindeki itibar ve nüfuzunu gün geçtikte artırmış ve sayısı otuz bini bulan mücehhez bir ordunun sahibi olmuştur.¹³⁰ Seyyah Tavernier, İmam Kulu Han'ın Şah Abbas'a paha biçilemez hediyeler gönderdiğini ve şah ile neredeyse aynı yıllık gelire sahip olduğunu ifade etmektedir.¹³¹ Şah Abbas'ın merkezî ve güçlü devlet yönetimini tesis etmesinde önemli katkıları olan bu ailenin temsilcisi olan ve devlet hiyerarşisinde nüfuzlu İmam Kulu Han ile kurulacak iletişimin niteliği, Şah Safi'nin saltanatının özellikle ilk yılları için hayli önem teşkil edecekti.

İmam Kulu Han, Şah Abbas'ın emri üzerine çıktığı Basra seferinde iken mezkûr şahın ölüm haberini aldıktan sonra derhal İsfahan'a gelerek Şah Safi'ye tâbîyetini sunmuş ve buna karşılık şah tarafından kendisine muhtelif hediyelerin yanısıra altmış bin

¹²⁸ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 117.

¹²⁹ Şah Abbas'ın tahtı ele geçirmesinde çok önemli rolü olan Allahverdi Han, Mürşid Kulu Han'ın şah tarafından öldürülmesiyle devlet içindeki nüfuzunu artırmış; elde ettiği gücü 1613 senesinde vefat edene kadar muhafaza etmiştir. Bkz. Roger Savory, "Allahverdi Khan", *EI*, C. I, s. 891-2. ; Allahverdi Han'ın Safevi devlet teşkilatına dahli ve müslüman olması Şah Tahmasb dönemine tekabül etmektedir. Bkz. *Ravzatü's-Safeviyye*, s.716.

¹³⁰ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 117. ; Felsefi, *a.g.e.*, s. 358. ; Kattryn Babayan ilgili eserinde İmam Kulu Han'ı, Allahverdi Han'ın kardeşi, İmam Kulu Han'ın kardeşi –ileriki sayfada bahsi geçecek- Davud Han'ı ise oğlu olarak tanıtmıştır; oysa ki bu iki isim Allahverdi Han'ın çocuklarıdır. Babayan bu yanlış hareketle, -bir sonraki sayfada değinilecek olan- İmam Kulu Han'ın çocuğunun aslında Şah Abbas'ın oğlu olduğu iddialarını Davud Han'a tahvil etmiştir. Bkz. Kathryn Babayan, *The Waning of the Qizilbash: The Spiritual and the Temporal in the Seventeenth century in Iran*, (Princeton University 1993, Doktora Tezi), s. 109. ; Fakat söz konusu iddianın muhatabı Davud Han değil Safi Kulu Han'dır. Bu konu ile ilgili benzer bir hata da İmam Kulu Han'ın kardeşi olan Davud Han'ın, İmam Kulu Han'ın evladı olarak gösterilmesidir. Bkz. Sussan Babaie vd, *a.g.e.*, s. 37.

¹³¹ *Sefername-yi Tavernier*, s. 517.

tümen bahşış verilmiştir.¹³² İmam Kulu Han'ın elde ettiği gücü genç şahın saltanatında da sürdüreceğine delâlet eden bu karşılıklı tazime dayalı ilişkinin seyri, yaşanan çeşitli hadiselerin neticesinde değişecektir.

Bu sıcak ve iyi başlayan ikili ilişkiye rağmen İmam Kulu Han'ın oğlu Safi Kulu Han hakkında batılı seyyahların ve Safevi kaynaklarının zikrettikleri rivayet, şah ve İmam Kulu Han arasındaki ilişkinin seyrini menfi yönde etkileyecek mahiyette olması bakımından son derece dikkate değerdir. Söz konusu rivayet, Şah Abbas'ın İmam Kulu Han'a duyduğu alâka ve muhabbetin bir nişanesi olarak gönderdiği cariye'nin üç aylık hamile olduğu; dolayısıyla ileride Safi Kulu Han ismini alacak çocuğun aslında Şah Abbas'ın sülbünden geldiği yönündedir.¹³³ Safevi kaynaklarının avam-ı nastan havasa doğru yayılan bir fesad¹³⁴ olarak telakki ettikleri bu rivayet, Safi Kulu Han'ın Safevi tahtının meşru ve doğal varisi olması anlamına geliyordu. Kısa bir müddet sonra kardeşi Davud Han'ın başlatacağı isyanla iltisak ve irtibatı olduğu şüphesi, İmam Kulu Han ve şah arasındaki ilişkiyi geri dönülmez bir noktaya getirecektir.

Kartil (Gürcistan) Beylerbeyi Tehmurs Han'ın başlattığı isyanın arkasındaki akıl olan Karabağ Beylerbeyi Davud Han, yönetimi altında bulunan Kacar aşiretinin ileri gelen mensuplarını Tehmurs Han aracılığıyla katlettirmesiyle beraber Şah Safi saltanatına karşı isyan bayrağı çekmişti. Şah Safi yaklaşan Osmanlı tehlikesine hazırlanmak ve Davud Han ile Tehmurs Han'ın başlattığı isyanı bertaraf etmek için beylerbeyi payesine sahip devlet ricalinin bağlı bulunduğu askerî kuvvetlerle beraber payitahtında toplanması emrini vermişti. İmam Kulu Han ise şahın İsfahan'da toplanılması çağrısına karşılık olarak halihazırda Portekizliler ile mücadele halinde olduğunu; iştirak etmesi halinde devletin Fars Körfezi'ndeki çıkarlarının sekteye uğratacağını ifade etmişti. Bu gerekçeye rağmen şahı tamamen karşısına almak istemeyen İmam Kulu Han, hakkında Şah Abbas'ın oğlu olduğu rivayetleri dolaşan Safi Kulu Han başta olmak üzere Fethali Bey ve Ali Kulu Bey adındanki üç oğlunu o sırada Kazvin'de ikâmet eden Şah Safi'nin huzuruna göndermişti.¹³⁵ Bu esnada destekçi toplamak adına

¹³² *Mebadi-yi Tarih-i Zaman Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, s. 227. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 48. ; Mir Muhammed Tahir Vahid Kazvinî, *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbasi*, haz. Seyyid Said Mir Muhammed Sadık, Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mutalaat-ı Ferhengi, Tahran 1383, s. 220-2.

¹³³ *Sefername-yi Tavernier*, s. 517. ; *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 731. ; *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 117. ; Bu anlatı Osmanlı dünyasında da yankı bulmuş fakat Safi Kulu Han'ın ismi yanlış bir şekilde Abbas olarak ifade edilmiştir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 751.

¹³⁴ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 116. ; *Hold-i Berin*, s. 144.

¹³⁵ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 115. ; *Hold-i Berin*, s. 146. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 138.

Karabağ ve havalisine gönderdiği mektupta tahtın meşru varisi olarak bahsettiği Safi Kulu Han'ın hakkı olan Safevi tacı için isyana kalkıştığını ve İmam Kulu Han'ın kendisine destek olduğunu ifade ediyordu.¹³⁶

Şah, kendisini temsilen çocuklarını gönderen ve biraderi Davud Han'ın muhtelif Safevi beylerine gönderdiği mektupta adı geçen İmam Kulu Han ve hakkında Şah Abbas'ın oğlu olduğuna dair rivayet bulunan Safi Kulu Han'ın saltanatına karşı büyük bir tehlike yarattığına dair kanaatini güçlendirmişti. Bu minvalde tertip edilen ziyafette tükettikleri içkinin etkisiyle sarhoş olan Safi Kulu Han, Fethali Bey ve Ali Kulu Bey Nazır-ı Buyutat¹³⁷ Hüseyin Han Bey tarafından 14 Aralık 1632 tarihinde infaz edilmiştir. Akabinde şahın emri uyarınca ilk ikisi İmam Kulu Han'ın damadı olan Eşikağası Kelbali Bey, Davud Bey ve Kullarağası Rüstem Han'ın kardeşi olan Ali Kulu Bey ile beraber Şiraz'da bulunan İmam Kulu Han'ın hanesine giderek onu katlettiler.¹³⁸

İmam Kulu Han ve üç çocuğunun katledilmesinden sonra bölgede yaşanabilecek olası bir asayiş eksikliğini önlemek ve İmam Kulu Han'ın hayattaki oğullarını öldürmek için¹³⁹ Divan Eşikağasıbaşı Ugurlu Han Şamlu'yu vazifelendirmiş ve Kuh-ı Keyluve Eyaleti'ni kendisine tevdi etmiştir. Yine bu esnada şah tarafından görevlendirilen Nazır-ı Buyutat vezirlerinden Mirza Muhsin ve Mirza Muineddin bölgeye intikal etmişti. İmam Kulu Han'ın nazırı Fulad Bey'in yardımıyla maktullerin sahip olduğu mallar tespit edildikten sonra şahın huzuruna gönderilmişti. Kısa bir süre içinde maktulün uhdesinde bulunan Fars Eyaleti'ne bağlı Bahreyn, Sevenduk Sultan Zengene'ye; Doruk, Mehdi Han Bey'e; Hürmüz ve Bender Abbas, Berhurdar Sultan Zulkadir'e; Şiraz'ın vezirliği ise Mirza Muineddin'e tevdi edilmiştir.¹⁴⁰

¹³⁶ Tehmurs Han ve Davud Han isyanının nedenleri, yaşanan hadiseler ve neticeleri isyanlar başlığının ilgili kısmında daha geniş bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır.

¹³⁷ Şahın hazinesine gelmesi gereken vergileri belirlemek ve toplamakla yükümlü bu makam doğrudan itamüddeveye bağlıdır. Ayrıca nazır-ı buyutat makamına sahip olan kişinin izni olmaksızın herhangi bir saray harcaması yapılamazdı. Bkz. *Tezkiretü'l-Mülûk*, s. 28-9.

¹³⁸ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 116-17. ; *Hold-i Berin*, s. 148-49. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 146-48. ; Tavernier göre; İmam Kulu Han ilk olarak şahın meclisinde bulunmuş, yaşlılığını bahane göstererek şahın huzurundan affını isteyerek hanesine dönmüştür. Akabinde namaz kıldığı esnada oğullarının kesik başlarını gören İmam Kulu Han, namazına devam etmek için istediği izin olumlu karşılanmıştır. Namazının bitmesinden sonra öldürülen İmam Kulu Han'ın başı altın bir tepsiye konularak şahın sarayına gönderilmiştir. Bkz. *Sefername-yi Tavernier*, s. 520.

¹³⁹ Olearius İmam Kulu Han'ın elli iki erkek evlâdının öldürülmek ve kör edilmek suretiyle cezalandırıldığını ve içlerinden sadece birinin Huzistan'ın yerli ve nüfuzlu validesi aracılığıyla mezkûr bölgeye kaçarak hayatını kurtardığını ifade etmektedir. Bkz. *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 733.

¹⁴⁰ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 117. ; *Hold-i Berin*, s. 149-50. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 148.

Hold-i Berin'in yazarı Muhammed Yusuf Valih İsfahanî, İmam Kulu Han'ın haksız yere öldürüldüğünü¹⁴¹ belirtmesine rağmen başvurduğumuz diğer Safevi kaynaklarının yazarları bu mesele özelinde herhangi bir yargı belirten ifade bulunmamışlardır. Dönemin seyyahları ise meseleye başka bir açıdan bakmaktadırlar. Şahın validesi Dilaram Hanım ve İtimadüddeve Mirza Talib Han şahı, Allahverdi Han'ın Şah Abbas döneminde elde ettiği itibar ve nüfuzunun varisi ve Fars Eyaleti gibi zengin bir bölgenin yönetiminde bulunan İmam Kulu Han'ın gücünün saltanatı için tehlike arz ettiği konusunda ikna etmişlerdir. Maktul hanın saraydaki düşmanları arasında zikrettikleri Rüstem Han'ın da Undiladze ailesini ortadan kaldırma saikiyle hareket ettiğini, şahın annesi ve Mirza Talib Han ile bu hususta işbirliği yaptığını ifade etmektedirler. Seyyahlar son olarak Şah Safi'nin saltanatı müddetince selefi döneminden miras aldığı devlet adamlarını çeşitli nedenlerle tasfiye ettiğini belirterek İmam Kulu Han katli meselesine dair önemli bir bakış açısı getirmektedirler.¹⁴² İsfahanî'nin İmam Kulu Han'ın katledilmesinden sonra Fars Eyaleti'nin memalik-i divanî statüsünden çıkartılarak hassa statüsüne çevrildiği ve bu statü değişiminin ardından bölgeden elde edilen gelirin doğrudan şahın hazinesine aktarıldığını¹⁴³ ifade eden bilgileri, seyyahların ifadeleriyle son derece örtüşmektedir.

Haremin ve onun getirdiği gücün yeni sahipleri olan Bagrationi hanedanına mensup harem üyeleri ile aynı aileden gelen - İsfahan darugası iken Şah Safi'nin tahtın yeni sahibi olmasında gösterdiği gayretin bir nişanesi olarak şah tarafından saltanatının ilk günlerinde Kullarağası makamı ile tazvif edilen- Rüstem Han, şahın saltanatını tahkim etmesine yardım ederken bir yandan da kendine rakip gördüğü Undiladze ailesine mensup Allahverdi Han'ın çocuklarını ortadan kaldırarak kendi önünü açmış ve devlet içindeki nüfuzunu artırmıştı. Şah tarafından isyancı Tehmurs Han'ın uhdesinde bulunan Gürcistan valiliğine tayin edilmesi¹⁴⁴ de Rüstem Han'ın bu politikasında ne denli başarılı olduğunun bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Bununla paralel olarak Bagrationi hanedanına mensup diğer bir devlet görevlisi olan Rüstem Bey de bu politikanın devamı olarak uhdesinde bulundurduğu Divan Beyi görevine ilâveten Tüfenkçiağası¹⁴⁵ makamı ile taltif edilmişti. Böylelikle Şah Safi, selefi dönemdeki

¹⁴¹ *Hold-i Berin*, s. 351.

¹⁴² *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 746. ; *Sefername-yi Tavernier*, s. 517-21.

¹⁴³ *Hülasatü's-Siyer*, s. 149-51.

¹⁴⁴ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s.114, ; *Kıyasü'l-Hakani*, C. I, s. 213. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 144.

¹⁴⁵ İsmiyle müsemma olan bu görev, askerlerin sulh zamanı ateşli silahlar ile talimi, savaş zamanında ise askerlerin toplanması ve cenk meydanında nerede konuşlanacağına dair stratejinin belirlenmesini

güçlü figürleri etkisizleştirme politikasının tezahürü olarak sırasıyla Zeynel Han Şamlu, İsa Han Şeyhavend ve Sultan el-Ulema'nın ardından İmam Kulu Han'ı da öldürterek saf dışı bırakmıştı. Müesses nizamın iki unsuru olan Tacik ve Kızılbaşların gücünü dengelemek adına Safevi devlet teşkilatına dahil edilen gulam unsurlar, geleneksel güç merkezini etkisizleştirmek için kullanılmış; bu konudaki başarılarının kendilerine getirdiği güçle beraber bu kez iki Gürcü aile arasında iktidar mücadelesi yaşanmıştı. Bagrationi hanedanına mensup üyeler Şah Safi'nin saltanatını tahkim etmesine yardımcı olurken diğer yandan devlet içindeki nüfuzlu Allahverdi ailesini bertaraf ederek bu iktidar mücadelesinden güçlenerek çıkmışlardı.

1.3.İtimadüddeve Mirza Talib Han'ın Katli ve Mirza Muhammed Taki'nin İkbali

Nesebi meşhur XIII. yüzyıl alimi Nasırüddin et-Tûsî'ye uzanan Ordubadi ailesinin bir mensubu olan Mirza Talib Han, Şah Abbas saltanatında vezaret-i divan-ı ali makamını elinde bulduran pederi Hatim Bey Ordubadi'nin 1611 senesinde vefat etmesinin ardından mezkûr şah tarafından bu makama tayin olunmuştur.¹⁴⁶ Uhdesinde bulundurduğu makamın gerekliliklerini yerine getirmekten alıkoyacak raddede içkiye düşkün olduğu anlaşılan İtimadüddeve Mirza Talib Han'ın bu sorunu, mensubu olduğu ailenin zihinlerdeki itibarı ve merhum pederinin devlet işlerinde gösterdiği yararlılığa hürmeten Şah Abbas tarafından uzun bir süre görmezden gelinmişse de 1621 senesine gelindiğinde Mirza Talib Han'ın görevinden azledilmesine mani olamamıştır.¹⁴⁷ Her ne kadar görevinden azledilse de bir şekilde şahın yakınında olmayı başaran Mirza Talib Han, daha evvel izah ettiğimiz üzere Şah Abbas'ın ölümüne yakın tahtının veliahdı olarak torunu Sam Mirza'yı seçtiğini ifade eden fermanı kaleme alması nedeniyle Şah Safi'nin iltifatına mazhar olarak önce meclisnüvis makamına lâyük görülmüş; ardından İtimadüddeve Sultan el-Ulema'nın azledilmesiyle bu makama tayin olunmuştu. Bu kısa hatırlatmadan sonra Gilan ve Mazenderan veziri olan Mirza Muhammed Taki'nin geçici olarak görevlendirildiği Ncef'te bulunduğu esnada bölgenin hakimi olan Bağdat Beylerbeyi Bektaş Han ile yaşadığı gerginlik, Bağdat beylerbeyinin hâmisi olan Mirza Talib Han'ın sürece

ihtiva ediyordu. Bkz. *Düstûrü'l-Mülûk*, s. 196. ; *Tezkiretü'l-Mülûk*, s. 9. ; Tarihi hadiselerin gösterdiği üzere bu makam, askerî hiyerarşide önem sırasıyla kurçibaşı ve kullarağasından sonra gelmektedir.

¹⁴⁶ *Tarih-i Tahvilat-ı İnan der Salha-yı 1038-1052*, s. 65-6.

¹⁴⁷ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s.143.

müdahil olmasına neden olmuş ve ikili arasında yaşanacak münaferetin başlangıcı olan bu hadisenin sonu taraflardan birinin hayatını kaybetmesiyle neticelecekti.

Yaşanan izdiham nedeniyle zamanla zarar gören ve eskiyen Hz. Ali türbesinin onarılması ve en yakın içme suyunun iki fersah¹⁴⁸ uzaklıkta olması nedeniyle Necef halkının hizmetine sunulacak yeni su kanalının yapımı ile görevlendirilen Mirza Taki Muhammed,¹⁴⁹ görevini yerine getirdikten sonra Mart 1634 senesinde Kazvin’de ikâmet eden Şah Safi’nin huzuruna çıkararak Necef halkı arasında yayılan Bektaş Han’ın devlet aleyhinde bir takım faaliyetler içerisinde girdiğini ve isyan hazırlığında olduğunu şaha bildirmiştir. İtimadüddeve Mirza Talib Han’ın yakın adamları olan Haydar Bey Karadağlı ve Haşim Bey, Mirza Muhammed Taki’nin şikâyetini öğrenmiş; bunun üzerine Bektaş Han’ı bilgilendiren bir mektup kaleme aldıktan sonra bu mektubu gizlice muhatabına ulaştırmak için harekete geçmişlerdi. Gizli yollardan Bektaş Han’a ulaştırılmak istenen mektubun varlığından haberdar olan meclisnüvis Mirza Muhammed, mezkûr mektuba el koyarak Mirza Muhammed Taki’ye ulaştırmıştır. Mektubu ele geçiren Mirza Taki Muhammed bunu Bektaş Han aleyhinde bir delil olarak kullanmış ve şahı bu konuda iknaya muvaffak olmuştur. Şah bunun üzerine Haydar Bey’in gözlerinin çıkartılması ve karnının deşilmesi; Haşim Bey’in ise kulak ve burnunun kesilmesini emrederek mektubun sahiplerini feci şekilde cezalandırmıştır. Meseleyi tahkik ettirmeden cezalandırma yoluna giden Şah Safi, huzurunda bulunan Mirza Talib Han’ı meselenin iç yüzünü araştırma için vazifelendirmişti. Kurçibaşı Emir Han vasıtasıyla hadiseyi tahkik ettiren Mirza Talib Han, Bektaş Han’ın suçsuz olduğunu ve ifade edildiği gibi herhangi bir isyan tertibatında olmadığını şaha bildirmişti.¹⁵⁰ Töhmetye altında kaldığı ortaya çıkan Bektaş Han, şahın huzuruna çıkararak mevkiini korumuş ve şah tarafından muhtelif hediyelerle taltif edilmiştir.¹⁵¹

Hâmisi olduğu Bektaş Han’ın haksız yere itham edilmesi ve yakın iki adamının feci şekilde cezalandırılması sonucu öfkelenen İtimadüddeve Mirza Talib Han, müştekinin devatdarı olan Halil Bey Lahicani’yi kendi safına çekerek Mirza Muhammed Taki’nin uyguladığı malî politikalarının usulsüz ve haksız olduğu konusunda Gilan halkını uyarmış ve halkı tahrik etmeye çalışmıştı. Bu minvalde Halil

¹⁴⁸ Bir fersah 6,23 kilometre olmasından hareketle Necef halkının temiz içme suyuna yaklaşık on iki buçuk kilometre uzaklıktadır. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Fersah”, *İA*, XII, 412.

¹⁴⁹ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 94-5.

¹⁵⁰ *Hülasatü’s-Siyer*, s. 164-65. ; *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbâsî*, s. 253-54. ; *Hold-i Berin*, s. 169.

¹⁵¹ *Hülasatü’s-Siyer*, s. 166.

Bey Lahicani etrafına topladığı bölge halkıyla beraber seslerini duyurmak için Kazvin’de bulunan şahın huzuruna doğru harekete geçti. Halkın yoğun tepkisinin ardından çareyi Mirza Muhammed Taki’yi görevinden azletmekte bulan şah, meselenin tahkik edilmesi görevini Mirza Masum’a vermiştir.¹⁵²

Mirza Talib Han ilk etapta başarıya ulaşmış gibi gözükse de birkaç ay boyunca incelediği tablolalar sonucunda Gilan veziri Mirza Muhammed Taki’nin usule aykırı bir işlemi tespit edemeyen Mirza Masum, azledilen vezirin suçsuz olduğuna kanaat getirdiğini ifade eden raporu 31 Mayıs 1633 tarihinde şaha sunmuştu. Mirza Masum’un ulaştığı sonuçlara ve sunduğu rapora itimat gösteren şah, Mirza Muhammed Taki’yi görevine iade etmiştir.¹⁵³

Şah Safi’nin emri üzerine Mirza Muhammed Taki’nin malî işlemlerini gözden geçirmekle yetinmeyip çok daha geniş bir araştırma yürüttüğü anlaşılan Mirza Masum, gulam Ugurlu Bey’in desteğiyle İtimadüddeve Mirza Talib Han ve Müstevfi el-Memalik Mirza Said’in emri altında bulunan görevlilerin işlemlerini de inceleme altına almıştır. Mirza Masum, İtimadüddeve Mirza Talib Han ve Müstevfi el-Memalik Mirza Said’in emri altında bulunan görevlilerin gerçekleştirdiği malî işlemleri de inceleme altına almak için şahtan izin istemişti. Bu isteği kabul edilen Mirza Masum, Daruga-yı Hesab ünvanıyla derinleştirdiği araştırmalarında Aka Şems İsfahani adındaki memurun hesaplarında üç yüz bin tümen, Aka Salih İshafani adındaki memurun hesaplarında ise iki yüz bin tümen açık tespit ettiğini şaha bildirmişti.¹⁵⁴ Mirza Masum’un sarih delillerle ortaya koyduğu malî usulsüzlük karşısında konunun muhatapları olan Mirza Talib Han ve Mirza Said sessiz kalarak hatalarını kabul etmişlerdi.¹⁵⁵ Mirza Talib Han, mezkûr raporun ortaya çıkmasından sonra bir süre daha makamını muhafaza edebilmesine rağmen şahın kensisine olan itimadını kaybettiği anlaşılabacaktır.

İtimadüddeve Mirza Talib Han’ın katli bahsine değinmen evvel erbab-ı devletin sahip olması gereken hasletlere uzun uzun vurgu yapan *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, itimadüddevenin pederi Hatim Bey Ordubadi’den sitayişle bahsetmiş; diğer kaynakların da değindiği üzere Mirza Talib Han’ın içkiye olan düşkünlüğünün yarattığı zaafiyetin devlet işleyişini sekteye uğrattığı üzerinde durmuştur. Anlatısını

¹⁵² *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbasi*, s. 254-55. ; *Hold-i Berin*, s. 171.

¹⁵³ *Hülasatü’s-Siyer*, s. 184-85. ; *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbasi*, s. 259. ; *Hold-i Berin*, s. 194.

¹⁵⁴ *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbasi*, s. 250-51. ; *Hold-i Berin*, s. 171-72.

¹⁵⁵ *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbasi*, s. 251.

bu minval üzere şekillendiren mezkûr eser, Mirza Talib Han'ın damadları olan Divan Eşikağasıbaşı Ugurlu Han Şamlu ve Horasan Beylerbeyi Hasan Han'ın, beraberinde Yesavul-u Sohbet Hasan Bey ve Evtar Han olmak üzere kayınpederlerinin evinde düzenlenen işret meclisine katıldıklarından bahsetmiştir. Uzun süren bu işret meclisinin ardından Divan Eşikağasıbaşı Ugurlu Han Şamlu ve Horasan Beylerbeyi Hasan Han, daha evvel bir husumetleri olduğu anlaşılan Keşikçibaşı Behram Bey'i ağır bir şekilde darbetmiştir. Yaşanan bu hengâmenin çıkardığı seslere uyanan Şah Safi, meseleyi tahkik ettirmek için sabah olmasını beklemiştir. Damatlarının karıştığı bu hadiseyi tatlıya bağlamak isteğiyle devreye giren Mirza Talib Han ise hadisenin görüşülmesi için şahı, Hasan Han'ın evinde tertip edilecek bir divana davet etmişti. 28 Temmuz 1634 tarihinde düzenlenen divanda tarafların savunmalarını dinledikten sonra az evvel değindimiz sebeplerle Mirza Talib Han'a olan itimadını kaybeden Şah Safi, hiddetlenerek mezkûr itimadüdevlesini iki kılıç darbesi ile katletmiştir. Ardından olayın asıl faileri olan Divan Eşikağasıbaşı Ugurlu Han Şamlu ve Horasan Beylerbeyi Hasan Han da şahın emriyle o esnada katledilmiştir.¹⁵⁶ Hadisenin sebebini ve cereyan etme şeklini *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî* adlı eser ile muvafık bir şekilde izah eden *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*,¹⁵⁷ *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbasi*¹⁵⁸ ve kısmen farklı bir anlatıya başvuran *Hülasatü's-Siyer*¹⁵⁹ adlı Safevi kaynağına ilâveten *Hold-i Berin*'in yazarı Muhammed Yusuf Valih İsfahani, İtimadüdevle Mirza Talib Han'ın alkola olan düşkünlüğü ve malî işlerdeki disiplinsizliğine atıfta bulunarak Şah Safi tarafından görevinden emekli edildiğini ifade etmektedir.¹⁶⁰

¹⁵⁶ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 141-47.

¹⁵⁷ Teferruşi, Ebu Talib Han'dan bahsederken onun vezir-i azam ifadesini kullanmıştır. Bu vezir-i azam tabirinin Safevi Devlet teşkilatında da kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir. Bkz. *Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s. 103-4.

¹⁵⁸ *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbasi*, s. 261.

¹⁵⁹ İsfahani, işret meclisine bir gönderme yapmadan Ebu Talib Han ve damadlarının Herat Hakimi Hasan Bey'in evinde misafirlikte bulunduğu esnada öldürüldüğünü ifade etmekte; fakat hadisenin kim tarafından ve ne şekilde cereyan ettiğine değinmemektedir. *Hülasatü's-Siyer*, s. 188.

¹⁶⁰ Valih İsfahani, Ebu Talib Han'ın tekaüt edilmesinden bir süre sonra şah tarafından katledildiğini belirtse de şahın bu eyleminden duyduğu pişmanlık nedeniyle maktule ait emval ve emlakın varislerine intikal etmesine müsaade ettiğini ifade etmektedir. Bkz. *Hold-i Berin*, s. 203-4. ; Seyyah Olearius ise hiçbir Safevi kaynağında müşahede edemediğimiz bir ifadeye başvurarak Ebu Talib Han'ın Şah Safi'ye atfen çocuk tabirini kullandığını ve şahın bunu öğrenmesi üzerine feci şekilde bizzat şah tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 729-30.

Yaklaşık iki buçuk sene süren vezaret görevini ve hayatını kaybeden Mirza Talib Han'dan münhal makama tayin olunan Mirza Taki Muhammed, Şah Safi'nin saltanatı müddetince devlet politikasının şekillenmesinde şahın en büyük yardımcısı olmuş; elde ettiği bu makamı ve gücü Şah Safi'nin halefi II. Şah Abbas'ın saltanatının üçüncü senesine kadar muhafaza etmiştir.

2. İSYANLAR VE EKONOMİ

Tarih sahnesinde sayısız örneğine rastladığımız merkezi yönetime karşı çeşitli sebeplerle ortaya çıkan isyanların Safevi Devleti gibi geniş bir coğrafyaya yayılan bir devletin başına gelmesi kaçınılmazdır. Bölge halkının Safevi yönetimini benimsememesi, kimi devlet görevlilerinin muhteris kişilikleri ve çeşitli dinî saiklerle yapılan isyanlardan Şah Safi ve saltanatı da payına düşeni almıştır. Bu başlıkta öncelikle bu isyanların çıkış nedenleri ve tarihsel serüveni izah edilecek ardından merkez yönetimin bu isyanlara karşı nasıl bir reaksiyon verdiği detaylandırılacaktır. Buna ilâveten özellikle Şah Abbas döneminde zirve noktasına ulaşan Hristiyan dünya ile ekonomik ilişkilerin Şah Safi saltanatında ne noktaya vardığı ve yapılan ticaret anlaşmalarının muhteviyatına değinilecektir. Ayrıca Şah Safi'nin selefi Şah Abbas'tan devraldığı merkezi yönetimi güçlendirmek adına yapılan toprak reformunun niteliği ve devletin mevcut ekonomisi hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

2.1. İsyandar

2.1.1. Kalancar Sultan İsyarı

Çeşitli Safevi kaynaklarında farklı şekilde isimlendirilen isyanın tarihsel sürecine değinmeden evvel mezkûr isyanın isimlendirilmesi hususunda bir açıklama yapmak faydalı olacaktır. Hadisenin serencamı hakkında başvurduğumuz Safevi kaynakları, merkezî otoriteye karşı başlatılan bu hareketin lideri Kalancar Sultan'ı tahkir etmek amacıyla onu Garib Şah olarak isimlendirmektedir. Öte yandan bölgenin hususî tarihi hakkında çok kıymetli bir eser kaleme alan ve hadisenin cereyan ettiği zaman diliminde bölgede bulunan *Tarih-i Gilan*'ın yazarı Fumenî ise izah edeceğimiz gibi Gilan halkının bulunduğu ekonomik zorlukların kurtuluşu olarak gördükleri bu isyanın liderini, Adil Şah olarak tesmiye ettiklerini ifade etmektedir. Buradan hareketle

entelektüel haysiyetin bir gereği olarak farklı saiklerle tesmiye edilen bu hareketin lideri olan kişi, asıl ismiyle yani Kalancar Sultan olarak ifade edilecektir.¹⁶¹ Buna ilâveten Kalancar Sultan hadisenin daha iyi anlaşılması adına Gilan Vilâyeti'nde hüküm süren yerel hanedanların Safevi tâbîyetine karşı gösterdiği direnç ve Şah Abbas'ın geçmişi isyanla dolu olan bölgenin kontrolünü sağladıktan sonra mezkûr vilâyetin statüsünü memalik-i divanîden memalik-i hassaya tebdil etmesinin yansımalarından doğan süreç hakkında bir izahat verilecektir.

Hazar Denizi'nin kuzey sahillerinden başlayarak Tahran'ın Elburz dağlarına kadar uzanan bölgenin adı olan Gilan, tarihsel olarak doğusunda yer alan Lahican merkezli kısmı Biyepiş, batısında yer alan Reşt merkezli kısmı ise Biyepes olarak adlandırılmakta ve yerel hakimlerin tasarrufu altındaydı. Biyepiş hakimi Mirza Ali ve Biyepes hakimi Emir İshak arasında yaşanan iktidar mücadelesinde iki tarafın birbiri üzerinde üstünlük sağlayamamaları sonucunda yaşanan kanlı çarpışmalar, Şah İsmail'in arabuluculuğunda geçici olarak çözülmüştü. Biyepes hakimi Emir İshak'ın vefatı ile yerine geçen oğlu Emir Hüsameddin, Biyepiş üzerindeki emelleri gereğince çok kısa zamanda bu bölgeye askerî bir hareket tertip etmişti. Şah İsmail ve devletinin tedricen gücünü artırdığı dönemde gerçekleşen bu askerî harekâta karşılık olarak 1507 senesinde Kızılbaş güçlerince mağlup edilen Emir Hüsameddin, Şah İsmail'den af dilemiş ve mevcut konumunu muhafaza etmeye devam etmişti. Şah İsmail, Emir Hüsameddin'in vefatının ardından yerine geçen oğlu Emir Debac'ın müstakil hareket etme ihtimalini ortadan kaldırmak ve Safevi tahtı ile bir bağ kurmak adına kızı Hayrünnisa Bigem ile Biyepes hakimi Emir Debac'ı evlendirmişti. Bunun akabinde hanedan damadı olan Emir Debac'ın tâbîyetini sunması ve Şah İsmail adına sikke bastırması ile mezkûr bölgede birkaç yıldır süren *defacto* Safevi yönetimi 1518/19 senesinde kesinlik ve resmiyet kazanmıştı.¹⁶²

Şah İsmail'in ölümünün ardından Emir Debac ve Şah Tahmasb arasında müspet bir ilişkinin tesis edilememesi ve Emir Debac'ın müstakil bir yönetim gücünü elde etme

¹⁶¹ Cihanbahş Sevakıb, *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî* de geçen Adil Şah ve Garip Şah'ın kardeş olduğu bilgisini; Fumenî'nin eserinde verdiği bilgilerle karşılaştırarak bu iki şahsın aslında aynı kişi olduğu kanaatini taşımakta ve kısmen *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî* 'den mülhem olan *Tarih-i Muntazam-ı Nasrî* ve *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasrî* gibi eserlerde bu hatanın tekrar edildiğini iddia etmektedir. Bkz. Cihanbahş Sevakıb, "Zemineha ve İlel-i Şeklgiri-yi Kıyam-ı Garib Şah-ı Gilanî" *Pejuheş-i Daneşkede-yi Edebiyat ve Ulum-u İnsani*, Şomare 18/19, (1378), s. 90-2. ; Fumenî'nin künyesinden de anlaşılacağı üzere Gilan doğumlu olması ve cereyan eden hadiseye bizzat tanıklık ettiğini hesaba kattığımızda Cihanbahş Sevakıb'ın bu kanaatinin doğru olduğunu düşünmekteyiz.

¹⁶² Cihanbahş Sevakıb, *a.g.m.*, s. 74.

arzusunun kendisini gösterebilmesi için Osmanlı Devleti'nin mezkûr bölgeye sefer düzenlemesi gerekecekti. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan bölgesine yaptığı başarılı akınlar neticesinde Osmanlı Devleti, Emir Debac'a müstakil bir iktidar gücü vadetmişti. Bu vaadin cazibesine kapılan Emir Debac, Şah Tahmasb ve Safevi Devleti'ne olan bağlılığından sarfinazar ederek Osmanlı yönetimine tâbîyetini sunmuştu. Fakat bu taraf değiştirmesinin bedelini -yaklaşık iki sene sonra – canıyla ödeyecek ve 1536/37 senesinde Kızılbaşlar tarafından katledilecekti. Biyepes hakimi Emir Debac'ın bu ihanetinin getirdiği öfkeyle Şah Tahmasb, Biyepiş hakimi Ahmed Han'a söz konusu iki bölgenin yönetimi tevdi etmiş ve Ahmed Han'a büyük bir güç bahşetmişti.¹⁶³ Ahmed Han yönetiminde zulme ve haksızlığa uğradıklarını iddia eden halkın şikâyetleri ve güç zehirlenmesine uğradığı anlaşılan Ahmed Han'ın merkezi yönetimden bağımsız hareket etmesi, Şah Tahmasb'ı öfkelenmişti. Bunun akabinde Şah Tahmasb'ın gazabına uğrayan Ahmed Han kalkıştığı silahlı mücadelede başarılı olamayarak 1567 senesinde önce Kahkaha Kalesi'ne daha sonra Fars Vilâyeti'ndeki Istahr Kalesi'ne kapatılmıştı.¹⁶⁴

Bu hadiseden sonra mezkûr bölgeye kendine yakın devlet adamlarını atayan Şah Tahmasb'ın vefat etmesi sonucu tahta II. Şah İsmail geçmiş; fakat kısa süren saltanatının ardından Safevi tahtının yeni sahibi bu kez Şah Muhammed Hüdabende olmuştu. Yaşanan taht mücadelesinde görme yetisinin önemli bir bölümünü yitiren Şah Muhammed Hüdabende'nin devlet işlerinde etkili eşi Mehdi Ulya -söz konusu bölge eşrafına dayanan soyunun getirdiği alaka neticesinde- akrabası olan mahpus Ahmed Han'ın on iki yıllık hapis hayatından kurtulmasına, makamını tekrar kazanmasına ve dahası -Mehdi Ulya Kızılbaşların gücünü kırmak için kendine yakın devlet adamlarının nüfuzunu artırmak amacı taşıyan politikasının gereği olarak - şahın kız kardeşi Meryem Sultan ile evlenmesine önayak olmuştu. Bunun akabinde makamına hanedan damadı olarak eskisinden daha güçlü dönen Ahmed Han, bu kez karşısında Şah Abbas ve onun merkezî yönetimden taviz vermeyen devlet anlayışını bulacaktı.

¹⁶³ Şah Tahmasb'ın Ahmed Han'a tevdi ettiği Biyepes hakimliği yerel halk tarafından hoş karşılanmamıştı. Sultan Muhammed Köhdem ve oğlu Şehinşah'ın başını çektiği isyan hareketleri bölgenin yeni hakimi Ahmed Han tarafından sert bir şekilde bastırılmış ve bölge yağma edilmişti. Bkz. Cihanbahş Sevakıb, *a.g.m.*, s. 75.

¹⁶⁴ Şah Tahmasb, bu karardan önce Ahmed Han'ı ikaz etmiş ve elinde bulunan Biyepes hakimliğini 2 Ocak 1558 tarihinde bölgenin yerel eşrafından Sultan Mahmud Han'a tevdi ederek onun gücünü bir nebze kırmıştı. Fakat ilerleyen yıllarda Ahmed Han'ın Sultan Mahmud Han'ı zehirlenmesi sonucu Şah Tahmasb, çareyi muhteris Ahmed Han'ı azletmek ve hapse yollamakta bulmuştu. Bkz. Cihanbahş Sevakıb, *a.g.m.*, s. 77.

Ahmed Han'ın elde ettiği güç ve müstakil yönetimden son derece rahatsız olan Şah Abbas, Gilan hakiminin üzerine yürümek için fırsat kolluyordu. Şah Abbas'ın gazabından kaçan Muhammed Şerif Han Çavuşlu gibi kimi devlet ricalinin Ahmed Han'a sığınması ve Şah Abbas'a teslim edilmesinin bizzat Ahmed Han tarafından geciktirilmesi ile su yüzüne çıkan münakaşa, Şah Abbas'ın şehzadesi Muhammed Bakır Mirza'nın izdivacı için Ahmed Han'ın kızını istemesi ve Ahmed Han'ın hanedan ile akrabalık tesis edecek bu istek karşısında gönülsüz davranması var olan münakaşanın savaşa tahvil edilmesi anlamına gelecekti. 1590 senesinde Şah Abbas'ın Gilan'a gönderdiği askerî kuvvete mukavemet edemeyeceğine anlayan Ahmed Han, önce Şirvan'a kaçmış ardından da Osmanlı sultanı III. Murad'a (1574-1595) sığınmıştı.¹⁶⁵ Osmanlı ile Safevi Devleti arasındaki tarihsel hizipleşmeden yararlanarak III. Murad'ı Şah Abbas'a karşı askerî bir sefer başlatma hususunda iknaya çalışan Ahmed Han böylelikle kaybettiği Gilan hakimiyetini tekrar kazanmanın yollarını arıyordu. Ahmed Han'ın bu arzusunda muvaffak olamadan vefat etmesinden¹⁶⁶ kısa bir süre önce Şah Abbas, 1596 senesinde mezkûr bölgeye başarılı seferler düzenleyerek asayişini sağlamış ve bölgenin yönetimini güvendiği devlet adamlarına emanet etmişti.¹⁶⁷ Yerel hanedanların tarihsel güçlü yapısı ve dışarıdan gelecek bir askerî müdahaleyi güçleştiren coğrafi şartlarına rağmen Safevi şahları, münbit arazileri ve ipek yolu güzergâhında bulunması sebebiyle stratejik bir konuma sahip bölge üzerinde hakimiyet tesis etme arzusundan asla vazgeçmemişlerdi. Safevilerin devlet olma sürecini tamamlamasıyla başlayan söz konusu bölge üzerindeki uzun yıllara yayılan hakimiyet mücadelesinde Şah Abbas, Gilan Vilâyeti'ni –bölge üzerinde tarihsel ve güçlü etkisi olan yerel hanedan üyelerinin bağımsızlık mücadelelerine fırsat doğuran- memalik-i divanî statüsünden çıkartmış; idarî ve malî açıdan doğrudan kendisine bağlamak anlamına gelen memalik-i hassa statüsüne tebdil ederek isyancı bölgenin müstakil yapısına son vermişti. Bu hamlesiyle merkezî bir devlet sistemi tesis etme arzusuna ulaşmak için önemli bir adım atmıştı. Şah Abbas'ın vefatının ardından bölgedeki bağımsızlık yanlıları tekrar harekete geçecek ve şu ana

¹⁶⁵ Cihanbahş Sevakıb, *a.g.m.*, s. 79.

¹⁶⁶ Osmanlı sarayında Safevi Devleti'ne karşı bir sefer başlatma mücadelesinden 1597 yılında Bağdat'ta ölmesine kadar geçen sürecin tafsilatlı bir izahı için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti'ne İltica Etmış Olan Karkeya Hanedanından Ahmed Han Nerede Vefat Etti?", *Belleten*, XXVIII/109, Ankara 1964, s. 73-83.

¹⁶⁷ Safevi Devleti açısından kronik bir sorun haline gelen ve bölge halkından da destek bulan isyanlar, bu askerî harekâtın neticesinde bastırılmış; isyana katılan bölge halkı ağır şekilde cezalandırılmıştır. Bkz. Abdülfettah Fumenî, *Tarih-i Gilan*, haz. Ataullah Tedin, Ketabfuruşî Furugî, Tahran 1353, s. 171.

kadar istisnasız her Safevi şahının yüzleştiği bu sorundan Şah Safi ve saltanatı da çok geçmeden nasibini alacaktı.

Şah İsmail döneminin yerel hakimi Emir İshak'a dayanan soyunun verdiği itibarla İnyet Han, Sultan Ebusaid Çeyk, Kerbelayî Muhammed Göke, Muhammed Han Kuçesfehanî, Şirzad Bey Kesimî gibi yerel eşrafın nüfuzlu kişilerinden destek gören eski Biyepes hakimi Cemşid Han'ın oğlu Kalancar Sultan, Biyepiş ve Biyepes'i birleştirerek tüm Gilan'a hükmetmek için başlatılacak isyanın liderin seçildi.¹⁶⁸ Bu amaç doğrultusunda Gilan'ın muhtelif yerlerinde Safevi merkez otoritesinin kontrolünde olan birçok anbar ve tüccarın malları yağma edilmişti. Merkezî otoritenin atadığı devlet adamlarının keyfi ve zorba tutumundan bizar olan yerel halkın katılımıyla sayısı otuz bini bulan isyancı hareket, 14 Nisan 1629 tarihinde Gilan'ın önemli bir şehri olan Reşt'i ele geçirmek üzere harekete geçti. Gesger hakimi Girgin Sultan'dan aldığı destek kuvvetine rağmen Reşt hakimi İsmail Mirza, Kalancar Sultan liderliğindeki isyancı birliklere karşı mukavemet gösteremeyip bağlı bulunduğu şehri bırakarak kaçmak zorunda kalmıştı. Böylelikle Reşt Şehri ve bu şehirde Safevi merkezine gönderilmek üzere bekletilen büyük miktarda ipek de isyancıların eline geçmişti.¹⁶⁹ Reşt'in ardından Fumen bölgesine yönelen isyancılar, bölgenin teslim olmasıyla herhangi bir yağma yapmadan Gilan'ın diğer bir önemli bölgesi olan Leştneşa'ya hareket ederek burayı yağmaladılar. İsyancıların sıradaki hedefi olduğunu anlayan Lahican hakimi Mirza Abdullah, Bayram Kulu Sultan Mir Sufi ve Tenkaben hakimi Haydar Sultan Hisarlu'dan yardım istese dahi isyancı birliklerin karşısında varlık gösterememişti. Bu sebeple Bayram Kulu Sultan ve Haydar Sultan'a bağlı birlikler Deyleman'a çekilmek zorunda kalmıştı. Böylelikle Lahican isyancıların eline geçmiş ve Gilan Vilâyeti'nin tamamına yakını Kalancar Sultan'ın kontrolüne geçmişti. Tenkaben halkının kendisinin tâbiyetini gireceğini bildirmeleri üzerine Kalancar Sultan Tenkaben'e hareket etti.

Bir yandan Kalancar Sultan başarılı ilerleyişini devam ettirirken diğer yandan Safevi merkez idaresinin bölgedeki diğer bir temsilcisi olan Gesger hakimi Sultan Girgin, bizzat komuta ettiği birlikler ile yağma edilen Reşt Şehri'nin kontrolünü geri almak için bölgeye doğru harekete geçmiş ve Kalancar Sultan'ın bölgenin asayışı için Reşt

¹⁶⁸ A.g.e., s. 262.

¹⁶⁹ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 15-6. ; Fumenî, vergi olarak Reşt anbarlarında tutulan ve isyancıların eline geçen ipeğin değerini üç yüz bin tümen olarak vermektedir. Bkz. *Tarih-i Gilan*, s.263-65. ; Fumenî'nin bu ifadesinden hareketle Safevi hazinesinin uğradığı hasarın devasa boyutta olduğunu söylemek mümkündür.

Şehri'ne yerleştirdiği Pir Muhammed Pirpazari'nin komutasında bulunan az sayıdaki askerî birliğini yenilgiye uğratmıştı. Başarılı ilerleyişinin aldığı ilk mağlubiyetin ardından Tenkaben'de Haydar Sultan'ın birlikleri karşısında başarısız olan Kalancar Sultan, Lahican yakınlarındaki Lengrud'a kaçmıştı.¹⁷⁰

Saltanatının ilk aylarında belki de Safevi tarihinin yaşadığı en büyük isyan ile karşılaşan Şah Safi, Astara hakimi Saru Han Taleş'i Gesger hakimi Sultan Girgin ve Köhdem hakimi Muhammed Han'a yardım etmek ve gerileme evresine giren isyanı tamamen bastırmak üzere vazifelendirmişti. Reşt'e bağlı Kuçesfehan mevkiinde iki grup arasında yaşanan son ve nihaî sıcak çatışmanın ardından Kalancar Sultan ve beraberindekiler ağır bir mağlubiyet almıştı. İsyancı birliklerin Sepehsalârı Keya Feridun Sultan Girgin tarafından öldürülmüş ve hareketin diğer bir önemli ismi olan Kerbelayî Muhammed esir alınmıştı. Kuçesfehan'dan dört fersah¹⁷¹ uzaklıktaki Leştneşa'ya kadar takip edilen Kalancar Sultan, az sayıdaki adamı ile birlikte bölgenin dağlık ve ormanlık yapısından yararlanarak izlerini kaybettirmeyi başarmışlardı. Bu sıcak çatışma sonucunda bastırılan isyan neticesinde sekiz bin kişi Safevi birlikleri tarafından etkisiz hale getirilmişti. İsyanın lideri Kalancar Sultan kısa bir süre sonra saklandığı ormanlık arazide yakalanarak Saru Han Taleş tarafından İsfahan'a, Şah Safi'nin huzuruna gönderilmişti.¹⁷²

Şah Safi, başlattığı isyanın Gilan Vilâyeti üzerindeki yıkıcı tesirlerine rağmen mezkûr asiye bağışlanmak istese de devlet ricalinin telkiniyle bu kararından vazgeçerek idam hükmü vermiştir. Bu esnada Abdullah Kutubşahi'nin¹⁷³ Safevi şahının cülûsunu tebrik etmek için yolladığı elçi Hayrat Han'ın İsfahan'da bulunmasının etkisiyle mezkûr asi ve adamlarının 9 Haziran 1629 tarihinde İmaret-i Ali Kapu'da halka açık büyük bir tören eşliğinde idam edildi.¹⁷⁴

¹⁷⁰ A.g.e., s. 265-74.

¹⁷¹ Bir fersahın 6,23 km olmasından hareketle isyancıların Safevi birlikleri tarafından yaklaşık yirmi beş kilometre boyunca takip edildiğini söyleyebiliriz.

¹⁷² *Tarih-i Gilan*, s. 275-81. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 52-4.

¹⁷³ Menşeî Karakoyunlular'a dayanan Kutubşahîler, Behmenî Devleti'nin 1527 senesinde yıkılması ile Sultan Kulu tarafından Hindistan'ın en önemli şehirlerinden biri olan Gülkünde'de kurulmuştur. İslamiyetin Şia mezhebine mensup bu hanedan, İslam Ve Hindu mimarisinin başarılı senteziyle bölgenin estetik anlayışı üzerinde derin bir tesir bırakmıştır. Çeşitli merhalelerden geçtikten sonra Babürlerin desteğini alan damat Evrengzib'in Kutubşahî hükümdarı Ebü'l-Hasan'ı mağlup etmesi sonucu mezkûr devlet 1687 senesine Babürlerin kontrolüne geçmiştir. Bkz. Enver Konukçu, "Kutubşahîler", *DİA*, XXVI, 500.

¹⁷⁴ *Tarih-i Gilan*, s. 281. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 54. ; Şah Safi'nin ele geçirilen isyancıları ilk etapta bağışlamak niyetinde olmasına rağmen daha sonra devlet ricalinin telkiniyle bu karardan vazgeçtiğini ifade eden Safevi kaynaklarının aksine bu olaydan birkaç sene sonra Safevi topraklarına gelen Seyyah Olearius, Kalancar Sultan'ın ölüm şekli hakkında detaylı bilgi vermektedir. Olearius, bizzat şahın emriyle Kalancar Sultan'ın yular takılarak eşek üstünde şehirde teşhir edildiğini, dört gün boyunca

Ağır vergi yükümlülüğü altında ezildiği anlaşılan Gilan ahalisinin duyduğu memnuniyetsizlik ve bölgedeki kadim yerel hanedanın ahali üzerindeki etkisinin hala hissedilmesiyle isyana dönüşen bu hareket; tam teçhizatlı Safevi birlikleri karşısında başarılı olması için gerekli silahlara sahip olmayışı, merkezi yapıya bağlılıklarını koruyan Safevi devlet ricalinin gösterdiği gayret ve Leştneşa'nın yağmalanmasının ahali nezdinde yarattığı hüsrana ve korku gibi nedenlerle başarısızlığa uğramıştır.

Her ne kadar kısa süreli olsa da etkileri çok ağır hissedilen bu isyanın neticesinde bölgenin sosyo-ekonomik yapısı ağır bir darbe almıştı. Bunun farkında olduğu anlaşılan Şah Safi, saltanatıyla bölge halkı arasında bir aidiyet tesis etmek adına Saru Han Taleş aracılığıyla isyanda ele geçirilen asilerin bağışlandığını,¹⁷⁵ devletin varlığı ve devamına duacı olmaları şartıyla esirlerin evlerine gidebileceğini buyurmuştur.¹⁷⁶ Buldukları konumun getirdiği zorunluluk ve aidiyetleri gereğince Safevi Devleti'ne zarar verebilecek her türlü girişimi sert bir dille eleştiren Safevi tarihçileri, küçümseyici bir mana içeren garib sıfatının yanısıra bu isyanın liderini, rû-yi siyah(günahkar), mehzul¹⁷⁷(düşkün) ve bî-akıbet¹⁷⁸ gibi çeşitli olumsuz sıfatlarla nitelemişlerdir.

2.1.2. Şir Han Afgan İsyanı

Şah Abbas'ın 1622 senesinde bugünkü Afganistan'ın orta güneyinde yer alan Kandahar'ı tasarrufu altına almasıyla bu bölgenin yönetimini Genc Ali Han'a vermiş;¹⁷⁹ ardından Kandahar beylerbeyi Genc Ali Han'ın tâbîyetinde olmak kaydıyla - Kandahar ve bugünkü Afganistan'ın kuzeybatısındaki Herat yakınlarında yer alan-Fuşenc bölgesinin yönetimini Şir Han Afgan'a tevdi etmiştir.¹⁸⁰ Bir müddet Kandahar beylerbeyi ile arasındaki ast-üst ilişkisine mutabık hareket eden Şir Han Afgan, 1625/26 senesinde Genc Ali Han'ın vefat etmesinin ardından mezkûr görevin kendisine verilmesini beklerken Şah Abbas'ın, Kandahar beylerbeyliği görevini

işkenceye maruz bırakılmasının ardından yine bizzat şah tarafından okla öldürüldüğünü ve cesedinin ancak üç günün sonunda toprağa verildiğini ifade etmektedir. Bkz. *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 595.

¹⁷⁵ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 18.

¹⁷⁶ *Tarih-i Gilan*, s. 280.

¹⁷⁷ *Hülasatü's-Siyer*, s. 52,54.

¹⁷⁸ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 16.

¹⁷⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s. 118.

¹⁸⁰ Kandahar hakimi Sultan Hüseyin Mirza'nın haracgüzarlığını yapan Şir Han Afgan'ın babası Hasan Han Afgan, Kandahar'ın 1595 senesinde Babürîler'in eline geçmesiyle bu bölgeden kaçarak Safevi Devleti'nin kontrol ettiği Horasan'a sığınmış ve Şah Abbas'ın lütfuna mazhar olarak Horasan yakınlarındaki Ferah bölgesinde hayatını sürdürmüştür. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 73.

merhum Genc Ali Han'ın oğlu Ali Merdan Han'a tevdi etmesi Şir Han Afgan'ın öfkesine neden olmuştu. Beklediği makama tayin edilememenin verdiği hayal kırıklığı ile Şah Abbas'ın kendisine karşı beslediği iyi niyet ve güveni suistimal ettiği anlaşılan Şir Han Afgan, yönetiminden sorumlu olduğu Fuşenc bölgesinden Babür topraklarına giden kervanlardan haksız vergiler toplamış; vermekte direnen tüccarların malını ise yağma etmeye başlamıştı. Kendilerinden haksız vergiler toplanan ve malları yağma edilen tüccarlar, Kandahar Beylerbeyi Ali Merdan Han'a Şir Han Afgan'ın söz konusu faaliyetlerinden uğradıkları zarar hakkında şikayette bulunmuşlardı. İdarî açıdan üstü olan Ali Merdan Han'ın uyarılarını dikkate almayan Şirhan Afgan, asi ve serkeş hareketlerine devam ediyordu. Buna rağmen Şir Han'a karşı gireceği silahlı bir mücadelenin Şah Abbas tarafından hoş karşılanmayacağını hesaba katan Ali Merdan Han, çareyi Şir Han Afgan'ın faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlığı ve bölgedeki ticareti sekteye uğrattığını şaha bildirmekte bulmuştu. Buna karşılık tâbîyetinde bulunduğu Ali Merdan Han'dan izin almaksızın Kazvin'de ikâmet eden Şah Abbas'ı ziyaret eden Şir Han Afgan, Kandahar beylerbeyi Ali Merdan Han'ı şaha şikayet etmişti. Saltanatının son yıllarında cereyan eden bu hadiseleri sulh yoluyla çözmeye çalışan Şah Abbas, Şir Han Afgan'a gayet anlayışlı bir şekilde muamele etmiş ve söz konusu husumeti çözmesi amacıyla 1628 senesinde Alimerdan Han'a İmamverdi Bey Şamlu'yu nasihatçı olarak göndermiştir.¹⁸¹ Şahın bu hamlesiyle bir müddet faaliyetlerine ara veren Şir Han Afgan, Şah Safi'nin tahta geçmesiyle beraber talan ve yağma akınlarına kaldığı yerden devam etmeye başlamıştı.

Kandahar beylerbeyliğine sahip olmanın getireceği itibara ilaveten söz konusu bölgenin stratejik ve ekonomik açıdan hayli önemli olmasının cazibesine kapıldığı anlaşılan Şir Han Afgan, 1630 senesinde hem bölgedeki gücünü artırmak hem de Ali Merdan Han'ı müşkül durumda bırakacak girişimlerini sıklaştırmıştı. Bunun bir adımı olarak Moltan üzerinden Babür topraklarına giden ticarî kervanlara saldıran Şir Han Afgan, söz konusu bölgedeki ticari faaliyetleri durma noktasına getirmişti. Tacirlerin bu saldırılardan duyduğu rahatsızlığı Ali Merdan Han'a bildirmelerine rağmen Kandahar beylerbeyinin Şir Han Afgan'a yaptığı ikazlar öncekiler gibi Fuşenc hakimi tarafından ciddiye alınmamıştı.

İki devlet arasında savaşa sebebiyet verecek dereceye varan Şir Han Afgan'ın bu zararlı girişimlerini kontrol edemeyen Ali Merdan Han, -Şah Abbas döneminde yaptığı

¹⁸¹ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s.74.; *Hold-i Berin*, s. 89-90.

şikayetlerin herhangi bir netice getirmediğini hesaba katmış olacak ki- insiyatif olarak kendisine bağlı tam teçhizatlı Kızılbaş birlikleri ile Fuşenc üzerine harekete geçmişti. Ali Merdan Han ve birliklerinin saldırısını haber alan Şir Han savunma pozisyonu alması ve kendisine bağlı Afgan birliklerle cesurane savaşmasına rağmen Kızılbaş birlikleri Fuşenc Kalesi'ni ele geçirmişti. Bölgedeki kervan ticaretinin güvenliğini tekrar sağlamak adına beş yüz kişilik Kızılbaş askerî birliğini bölgede konuşlayan Kandahar beylerbeyi, kardeşi ve amcazadesi başta olmak üzere Şir Han'ın çok sayıdaki yakınıni esir alarak Kandahar'a göndermişti.¹⁸² Ordusunun büyük kısmını ve hazinesini kaybeden Şir Han Afgan, çareyi hayatta kalan az sayıdaki askerleriyle birlikte civarda yer alan Hacca'ya kaçmakta bulmuştu. Hacca hakiminin şehre girmesine izin vermemesinin ardından bir süre bu bölgede ikâmet eden Şir Han Afgan, Babür yönetiminde bulunan Moltan hakimine sığınma talebini iletmesi için adamlarından bir bölümünü göndermişti.¹⁸³ Talan ve yağma hareketleri ile her ne kadar bağlı olduğu hiyerarşiye mugayır hareket etse de, Moltan hakimi aracılığıyla Babür hükümdarı Şah Cihan'a sığınma talebi Şir Han Afgan'ı açıkça isyancı konumuna düşürmüştü.

Babür hükümdarı Şah Cihan'ın sığınma talebine henüz karşılık vermemesiyle yeise kapılan Şir Han, az sayıdaki askerî birliğiyle Fuşenc civarında yer alan More bölgesine saldırmıştı. Bölgedeki kervanların muhafazasından sorumlu olması için konuşlandırılan beş yüz Kızılbaş askerî, Kandahar'da bulunan Ali Merdan'a Şir Han'ın tekrar saldırıya geçtiğini haber vermişti. Bunun üzerine on bin kişilik ordusuyla harekete geçen Kandahar beylerbeyinin Kotel Pencmerdek vasıtasıyla üzerlerine geldiğini öğrenen Şir Han'a bağlı birlik, korkuya kapılarak dağılmıştı. Sıcak çatışmaya dahi giremeden Ali Merdan Han karşısında ikinci yenilgisini alan Şir Han, Belh ve Kabil şehirleri arasında yer alan Hezaracat mevkisine kaçmıştı. Fuşenc Kalesi'ni tahkim ettiren Alir Merdan Han, Şir Han'ın zararlı faaliyetlerine son vererek

¹⁸² Safevi kaynaklarının belirttiğine göre bu esirler arasında Babür hükümdarı Muhammed Ekber Şah'ın oğlu Selim Şah [Cihangir]'in oğlu Sultan Hüsrev'in Nidi Mirza adında bir oğlu bulunduğu inanan bazı kimseler, Babür şehzadesini ele geçirmek için şehzadenin bulunduğu kaleye saldırdılar. Bu saldırıyı püskürten Kızılbaş birlikleri durumu Ali Merdan Han'a haber verdiler. Bu haberin üzerine hakkında Babür şehzadesi olduğu iddiası olan Nidi Mirza, Şah Safi'ye teslim edilmek üzere İsfahan'a götürülmüştür. Şah Safi iddiaların araştırılması için gerekli zamanı kazanmak adına Nidi Mirza'nın Tobrak Kalesi'nde tutulmasını emretmiştir. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s.75,120-21.; *Hold-i Berin*, s. 89-90.; Babür hükümdarı Cihangir Şah (sal.1605-1627), tahta geçtikten kısa bir süre sonra isyan eden oğlu Sultan Hüsrev'i mağlup ederek gözlerine mil çektirdikten sonra asi oğlunu Buhranpur'a sürgüne göndermiştir. Sultan Hüsrev 1622 senesinde vefat etmiştir. Bkz. Enver Konukçu, "Cihangir", *İA*, XII, 538.

¹⁸³ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 75.; *Hold-i Berin*, s. 91.

Kandahar vasıtasıyla Babür-Safevi ticaretinin bel kemiğini oluşturan bölgenin asayişini tekrar temin etmiş¹⁸⁴ ve Kandahar üzerindeki hakimiyetini pekiştirmişti. Şir Han'ın bu girişiminde başarısız olma nedenleri: Ali Merdan Han'ın sahip olduğu düzenli, büyük ve tam teçhizatlı askerî birliğe sahip olmaması; bölgedeki kervanları talan ve yağmaya tutmasının çevre halk üzerinde yarattığı olumsuz algı; kendi hakimi olduğu Fuşenc dahil olmak üzere nüfuzlu hiçbir devlet adamının desteğini alamamasıdır.¹⁸⁵

Şir Han Afgan'ın Asaf Han adına Moltan hakimliği görevini yürüten Ahmed Han'a gönderdiği sığınma talebi, bölgedeki tüm etkinliğini kaybettiği bir zamana denk gelen 1632 senesinin Mart ayında Babür hükümdarı Şah Cihan tarafından olumlu karşılanmıştı. Bunun üzerine isyancı eski Fuşenc hakimi, Babür şahı tarafından çeşitli hediyelerle taltif edilmişti.¹⁸⁶

1632 senesinde uğradığı yenilginin ardından Babür hükümdarı Şah Cihan'a sığınan Şir Han Afgan, bu hadiseden yaklaşık altı sene sonra Ali Merdan Han'ın çeşitli nedenlerle Safevi yönetimine karşı duyduğu güven ve sadakati kaybetmesi neticesinde hakimi olduğu Kandahar ile birlikte Şah Cihan'ın yönetimine girmesiyle başlayan süreçte iki can düşmanı bu kez aynı safta yer alacaktı.¹⁸⁷

2.1.3. Noktaviyye Hareketi ve Derviş Rıza İsyanı

Adından da anlaşılacağı üzere inanç etkisiyle var olan ve zamanla isyana dönüşen Derviş Rıza meselesine değinmeden evvel Safevi kroniklerinin Derviş Rıza isyanını tanımlamak için kullandığı sahibü'z-zaman, tenasüh, hulûl gibi kavramların

¹⁸⁴ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 76.; *Hold-i Berin*, s. 92.

¹⁸⁵ Cihanbahş Sevakıb, "Nigereşi ber Şuruş-u Şir Han Afgan der Asr-ı Şah Safî (1040)", *Pejuheş-i Daneşkede-yi Edebiyat ve Ulum-u İnsani Danişgah-ı Tahrân*, Şomare 40, (1384), s. 103.

¹⁸⁶ Şah Cihan'ın huzurunda çeşitli atlar hediye ederek tâbiyetini sunan Şir Han Afgan, yeni şahından yirmi iki bin Rupi ve bir hilat almıştır. Bkz. Cihan Oruç, *Şah Cihan Döneminde Babürlü Devletin Dış Politikası*, (T.C Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 160. ; Riyazül İslam, *a.g.e.*, s. 266.

¹⁸⁷ Ali Merdan Han'ın Şah Cihan'ın tâbiyetine girmesinin ardında yatan temel motivasyon ve tarihsel süreç, Safevi-Babür başlığı altında izah edilmeye çalışılmıştır.

Noktaviyye¹⁸⁸ ve Ehl-i Hak¹⁸⁹ başta olmak üzere çeşitli ve çok sayıda mistik-ezoterik inanç akımları ile olan iltisakını göz önünde bulundurmamak mezkûr isyanın anlaşılabilmesi için son derece önem arz etmektedir. Bu temel izlekten hareketle mevzubahis mistik hareketin belirli bir kesim tarafından nasıl destek gördüğü ve hareketin beslendiği girift ideolojik altyapının Safevi Devleti'nin kuruluşundan Şah Abbas'a kadar olan dönemdeki yansımalarını kısaca özetlemek meselenin daha iyi anlaşılması açısından ayrıca faydalı olacaktır.

Doğal olarak tâbîyetinde olduğu hiçbir siyasî yapı tarafından hoş karşılanmayan mehdilik iddiasının Safevi topraklarındaki ilk temsilcisi olan Şah Tahir, Kaşan yakınlarında bulunan Encüdan'da yanına topladığı müritler nedeniyle Şah İsmail'in hışmına ve takibatına uğramıştır.¹⁹⁰ Ardından Şah Tahmasb döneminde Safevi Devlet hiyerarşisinde önemli görevlerde olan şair Amrî-i Şirazî ve kardeşi Ebu Türeb, Noktaviyye hareketin içinde bulunmak suçlamasıyla 1564/5 senesinde gözlerine mil çekilmek suretiyle cezalandırılmıştır. Bu hareketin merkezi konumunda olan Kaşan bölgesine 1573/4 senesinde düzenlenen baskınlarla mezkûr hareket üzerindeki takibat devam etmiş ve müritleri büyük bir kıyıma uğratılmıştır.¹⁹¹

Şah Tahmasb'ın ölümünün ardından II. Şah İsmail ve halefi Şah Muhammed Hüdabende ile başlayan siyasî kargaşa döneminde güçlendiği anlaşılan Noktaviyye

¹⁸⁸ Hurufiliğin kurucusu Fazlullah-ı Hurûfî'nin (v.1394) müridi olan Mahmud-ı Pesihanî (v.1415), hodbin tavırları ve Hz. Muhammed ile başlayan Arap devresi (devr-i isti'rab) hakimiyetinin bittiğini, artık kendisinin lideri ve öncüsü olduğu Tacik devresinin (devr-i isti'cam) başladığı minvalli görüşü nedeniyle müşşidi Fazlullah-ı Hurûfî'nin hışmına uğramış ve tarikattan dışlanmıştı. Anasır-ı erbaanın bir unsuru olan toprağın, her şeyin başlatıcısı olduğu fikrini metinlerinde yoğun olarak işlemeleri ve yine kendi doktriner metinlerinde noktaları gizli birer anlam içerecek şekilde kullanmalarından dolayı zaman içerisinde Noktaviyye ismiyle anılacak bu ezoterik ve eklektik inanç hareketin kurucusu Mahmud-ı Pesihanî –diğer benzer firkaların hemen hepsinde olduğu gibi- kendisini ilahî tecelligâh ve mehdî ilan edecektir. Tacik milletinin diğer kavimlerden üstün olduğunu savunan bu hareket¹⁸⁸ tabiatıyla Kazvin, Şiraz, İsfahan ve Kaşan gibi Tacik etnik unsurun yoğun yaşadığı bölgede taraftar bulmuştur. Bkz. Hamid Algar, “Noktaviyye”, *DİA*, XXXIII, s. 204. ; Noktaviyye hareketinin Osmanlı dünyasındaki izdüşümünün kısa bir özeti için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Mülhidler ve Zındıklar*, Timaş, İstanbul 2016, s. 183-88.

¹⁸⁹ Tanrı suretinin toplamda yedi defa farklı kişilerde zuhur edeceği inancı ve sahibü'z-zaman anlayışının etrafında şekillenen bu mezhebin kurucusu Sultan Suhak olarak da bilinen Sultan İshak'dır. XIII. yy'nın ilk çeyreğinde ortaya çıkan bu mezhep bugünkü İran'ın Kirmanşah bölgesinde çok sayıda taraftar toplamıştır. Bkz. Hamid Algar, “Ehl-i Hak”, *DİA*, X, s. 513-14. ; bu inancın hakim olduğu topraklarda bulunan Zenenge aşireti ile Derviş Rıza arasında açık bir bağ vardır. İleride ifade edeceğimiz üzere Derviş Rıza gençliğinde bu bölgede rikabdarlık görevinde bulunmuş ve daha sonra başlatacağı isyanda mezkûr aşiretin ileri gelenleri arasından kendisine destekçi bulmuştur. Buradan hareketle bu aşiretin Ehl-i Hak inancına sahip olduğu çıkarımını yapmak mümkün görünmektedir.

¹⁹⁰ Hamid Algar, “Noktaviyye”, *DİA*, XXXIII, s. 204.

¹⁹¹ Biancamaria Scarcia Amoretti, “Religion in the Timurid and Safavid Periods”, *Cambridge History of Iran*, ed. Peter Jackson – Lawrence Lockhart, Cambridge University Press, London 1986, C. VI, s. 645.

hareketi, etkisini Derviş Hüsrev önderliğinde Şah Abbas döneminde gösterecektir. Babasının mesleğini bırakarak dervişlik yolunu tutan Kazvin¹⁹² doğumlu Derviş Hüsrev, sahip olduğu hitabet yeteneği ile çevresindeki insanları kendisine bağlarken asıl görüşlerini gizli tutarak ortodoks Şia ulemasının tepkisini çekmemeye özen gösteriyordu. Artan ünü ve müritlerinin sayısı nedeniyle Şah Abbas'ın dikkatini çeken Derviş Hüsrev, şahın kendisini tekkesinde ziyaret etmesiyle devlet ricalinde mühim görevler ifa eden çok sayıda yeni mürit kazanmıştı. Şah Abbas'ın Loristan'da çıkan isyanı bastırmak için orduya liderlik etmesinin doğru olmadığı hususunda şahı mektupla uyaran Derviş Hüsrev'in asıl amacı ise daha sonra anlaşılacaktı. Kaynakların ifadesine göre ilm-i nücum bilgisiyle Hicri 1002 yılının ilk üç gününde Safevi tahtının sahibi olan kişinin öleceği bilgisine ulaşan Derviş Hüsrev, Şah Abbas'ın bu zaman diliminde tahtında olmasını planlıyordu. Şah Abbas ise Derviş Hüsrev'in ulaştığı güç ve takındığı hodbin tavırlardan duyduğu rahatsızlığa ilaveten sarayın müneccimbaşı olan Mevlana Celal Yezdi'nin uyarısıyla uğursuz sayılan bu üç günden haberdar olmuştu. Bunun üzerine Şah Abbas, Derviş Hüsrev'in tedbiri elden bırakarak mehdilik iddialarını açıkladığı bir sohbet esnasında hazırda bulunan müridi ve Safevi sarayı ile irtibatı olan Yusuf Terkeşduz'un tutuklanmasını emretmişti. Yusuf Terkeşduz söz konusu zaman diliminde Safevi tahtına oturur iken Şah Abbas bu esnada devlet işleriyle hiç alakadar olmamış; üç günlük sürenin bitiminden sonra Yusuf Terkeşduz'un idamını emretmiştir. 5-8 Ağustos 1593 tarihleri arasında devlet işlerinden elini eteğini çeken Şah Abbas, bu hareketin önderi olan Derviş Hüsrev'in idamını emretmiş ve maktule ait başın Kazvin halkına teşhir edilmesini buyurmuştur.¹⁹³ Şah Abbas ve saltanatına kendi yöntemleriyle kasteden bu hareketin ulaşmış olduğu gücün bir göstergesi olan hayli ilginç hadisenin icracıları farklı; niyetleri ve beslendiği temel kaynak aynı olmak üzere kendinî Şah Safi saltanatında da gösterecektir.

Noktaviyye hareketinin Şah Safi dönemindeki temsilcisi ve ilerleyen süreçte isyanın lideri olacak olan Derviş Rıza'nın Safevi kaynaklarından edindiğimiz hikayesi, mezkûr hareketin ihtiva ettiği mistik ve ezoterik inanca bir hayli uygun başlamaktadır. Safevi kaynaklarının iddiasına göre Hemedan Hakimi Kara Hasan Ustaclu'nun

¹⁹² Derviş Rıza'nın da Kazvin doğumlu olması ve isyanın temel merkezi olarak bu şehri seçmesi, Noktaviyye hareketinin Kazvin'de ulaştığı gücün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

¹⁹³ Söz konusu hadisenin çok daha teferruatlı ve çeşitli Safevi kroniklerinden derlenen bir izahı için bkz. Babayan, *a.g.t.*, s. 48-64.

rikabdarlığı görevinde iken Azerbaycan bölgesine düzenlenen seferde ordunun Aras Nehri'nden geçtiği esnada nehrin sularına kapılan Derviş Rıza'nın bedenine tüm aramalara rağmen ulaşılamamıştır. Üç günlük kayıp sürecin ardından nehrin sularından sağ salim kurtulan Derviş Rıza, mahiyetindeki dervişlerle beraber sırasıyla Anadolu, Suriye, Mısır ve Merakeş civarına seyahat etmiş ve bu bölgelerde “ilm-i acaib” tahsil ederek keramet sahibi olmuştur.¹⁹⁴

Bu mistik seyahatinin ardından doğum yeri –bu gibi cezbeli insanların doğal merkezi haline gelen- Kazvin yakınlarındaki Kafurabad bölgesine dönen Derviş Rıza, bölge eşrafının önemli kişilerinden büyük bir itibar görmüştür. Bu saygınlığın bir ifadesi olarak okunabilecek şehrin en nüfuzlu kişilerinden biri olan Bakır Han Bey'in kız kardeşi ile evlenmiştir.¹⁹⁵ Hacegi İsfahanî, Derviş Rıza'nın sözde kerametleri karşısında Türk ve Taciklerden müteşekkil çok sayıdaki müridinin onu, saltanat ve padişahlık mesabesinde gördüğünü¹⁹⁶ İskender Bey Münşî ise davasına gönül veren kişilerin kendisine çeşitli hediye ve sadakalar eşliğinde biat ettiklerini ifade etmektedir.¹⁹⁷

Derviş Rıza'nın etrafına topladığı müridlerinin sayısının süratle arttığı konusunda iki Safevi tarihçisi ile aynı kanaatte olan Hold-i Berin'in yazarı ise ulema sınıfının bu gelişmelerden duyduğu rahatsızlığı eserinde zikretmiş ve ulemanın Derviş Rıza'nın itikadını sorgulamak için bölgeye geldikleri bilgisini vermiştir. Mezkûr yazar Derviş Rıza ile ulema arasında cereyan eden itikad tartışmalarında ulemanın kendisine yönelttiği her soruyu ustalıkla cevaplaması nedeniyle üstünlüğün Derviş Rıza'da olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁸

Ulema ile girdiği akaid temelli münazaranın etkisiyle mürid ve destekçisini iyiden iyiye artıran Derviş Rıza, beslendiği hareketin temel noktası olan mehdilik iddiasının gereğini yerine getirmek için gerekli güce ulaştığını düşünüyordu. Bu minvalde 4 Temmuz 1632 tarihinde mürid ve destekçilerinden oluşan piyade ve süvari birlikleri

¹⁹⁴ Hacegi İsfahanî, Derviş Rıza'nın üç gün sular altında ölmeden kalabilmesini kötülükle mayalanan bir yaratılışa (ez fesad-ı tehmîrî) sahip olması ve ecelinin tehirlî olması ile açıklamaktadır. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 118.; *Hold-i Berin*, s. 100.

¹⁹⁵ *Hülasatü's-Siyer*, s. 119. ; Noktaviyyenin kurucusu Mahmud-ı Pesihani'nin müridlerine bu dünya ile bağı artırmamasından dolayı koyduğu evlilik yasağına rağmen Derviş Rıza'nın bu yasağa uymadığını görüyoruz.

¹⁹⁶ *Hold-i Berin*, s. 101.

¹⁹⁷ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 83.

¹⁹⁸ *Hold-i Berin*, s. 101.

ile tekbir ve salavatlar¹⁹⁹ eşliğinde Kafurabad'dan Kazvin'e doğru harekete geçmişti.²⁰⁰

Kazvin'e ulaşan Derviş Rıza ve beraberindekiler ilk iş olarak şehrin emniyetinden sorumlu olan Daruga Şahverdi Bey Türkmen'in evine giderek ona kendilerine katılmalarını aksi halde öldürüleceğini ilettiler. Şahverdi Bey Türkmen'in bu teklifi reddetmesi üzerine Derviş Rıza ve müritleri, On İki İmam Şiası'nın kutsal saydığı sekizinci imam olan İmam Rıza'nın evladı İmamzade Hüseyin'in türbesine doğru harekete geçerek bu bölgede konuşlandılar. Daruga ve şehrin ileri gelenlerinin gözü önünde İmamzade Hüseyin'in türbesinde medfun bulunan Mir Fagfur'a yeniden can vereceğini vadeden Derviş Rıza'nın bu mucizesine tanıklık etmek için şehir halkı söz konusu türbeye akın etmiş ve böylelikle isyan tüm şehre yayılmıştı.

Daruga Şahverdi Bey Türkmen ile beraber isyana karşı koymaya çalışan Vezir Mirza Cemal'in yardımına merkezî yönetimden gönderilen Hacı Şirek Kuşçu ve muteber devlet adamları Kazvin'e ulaşmıştı. İvedilikle yapılan toplantıdan sonra isyancıların karargâhı olan İmamzade Hüseyin'in türbesine doğru harekete geçilmesine karar verilmişti. Alınan karar gereği söz konusu türbenin dışarısı ile olan bağlantısını kesmek için türbe kapıları kapatılmış; Derviş Rıza'nın vadettiği kerameti görmek arzusuyla gelen sivil halk bölgeden uzaklaştırılmış ve türbenin dış kısmında kalan Derviş Rıza'nın silahlı birlikleri etkisiz hale getirilmişti. Türbenin iç kısmında cereyan eden kısa süreli bir çatışmanın ardından mağlup olacağını anlayan Derviş Rıza, beraberindeki en yakın birkaç adamı ile birlikte çareyi makberenin içine girip saklanmakta bulmuştu. Vezir Mirza Cemal başta olmak üzere Safevi merkezinden gönderilen silahlı birlikler Derviş Rıza'nın saklandığı yere ateşli oklar atmak suretiyle isyancıları etkisiz hale getirmeye çalıştılar. Kısa bir sürenin ardından makberenin içine atılan ateşli oklar tesirini göstermiş ve Derviş Rıza başta olmak üzere yanındaki isyancı grup ele geçirilerek öldürülmüştü.²⁰¹ İsyancının kesik başı halka teşhir edilmek adına Safevi sarayına gönderilmişti.²⁰² İsyana katıldığı gerekçesiyle başta sabık Hevaf hakimi Durmuş Han Bey'in oğlu Ali Han Sultan Zengene ve akrabası Şah Kulu Bey

¹⁹⁹ Cihanbahş Sevakıb, Hz. Muhammed'in Medine'den Mekke'ye girişini kendine bağlı mürit ve destekçilerinin zihninde canlandırmak ve Hz. Muhammed ile kuracağı bir benzeşimin kendisine sağlayacağı itibar nedeniyle salavat ve tekbir getirilmesinin bizzat Derviş Rıza tarafından tasarlandığı üzerinde durmaktadır. Bkz. Cihanbahş Sevakıb, "Nigereşi ber Şuruş-u Derviş Rıza der Asr-ı Şah Safi", *Fasname-yi İlm-iPejuheşi Ulum-u İnsani*, Şomare 60, (1385), s. 100.

²⁰⁰ *Hülasatü's-Siyer*, s. 119. ; *Hold-i Berin*, s. 101.

²⁰¹ *Hülasatü's-Siyer*, s. 120-21. ; *Hold-i Berin*, s. 103. ; *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 83-4.

²⁰² Seyyid Hüseyin b. Murteza Hüseyini Astarabadi, *Tarih-i Sultani (Ez Şeyh Safi ta Şah Safi)*, haz. İhsan İsraki, İntişarat-ı İlmi, Tahran 1366, s. 243.

Zengene olmak üzere yetmiş beş kişi akıbetlerinin belirlenmesi için Şah Safi'nin huzuruna gönderilmişti.²⁰³ Şah Safi isyana iştirak ettikleri şüphesiyle kendisine gönderilen kişileri herhangi bir tahkikata gerek duymaksızın infaz edilmelerini emretmesine rağmen isyana katılan sivil halk üzerinde derin bir kovuşturmaya gerek görmemiştir.²⁰⁴

Safevi kaynaklarında zikrettiğimiz seyahatler sonucunda ilm-i acâib²⁰⁵ öğrendiği söylenen Derviş Rıza yine aynı kaynaklarda kafir, dinsiz ve halkı aldatan anlamlarına gelen rû-yi siyah, nâdervîş-i bedkîş, merdomferîb sıfatlarıyla tanımlanmış; mürit ve destekçileri ise kıt akıllı, safdil, hadsiz ve günahkar olarak çevirebileceğimiz müridan-ı kemhred, sadelûh, taife-yi merdûd, taife-yi gonnâm olmakla itham edilmiştir.

İfade etmeye çalıştığımız nedenlerle Şah Safi döneminde yaşanan isyanlar arasında farklı bir konuma sahip olan bu oluşumun ihtiva ettiği tenasüh inancından hareketle Derviş Rıza ile bağlantılı bir isyan hareketi daha Safevi kaynağına yansımıştır. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*'ye göre Derviş Rıza isyanından yaklaşık yedi sene sonra cereyan eden bu isyanın lideri, Derviş Rıza'nın ruhunun kendisinde tecelli ettiğini iddia ederek Kafurabad bölgesinde isyana kalkışmıştır. İsyanın Şah Safi'ye bildirilmesinden kısa bir süre sonra bu kez isyanın büyümesine fırsat verilmeden isyancı ele geçirilmiş ve öldürülmüştür.²⁰⁶

2.1.4. Davud Han ve Tehmurs Han İsyanı

Osmanlı ve Safeviler arasında birçok kez el değiştiren Gürcistan topraklarının Safevi yönetimi içerisinde kalan kısmı Kaht ve Kartil adında iki ana yönetim merkezine ayrılmış; ayrılan bu bölgelerin yönetimi ise her yıl belirli miktarda vergi ödemek ve islâmiyete girmek koşuluyla Safevi şahlarının uygun gördüğü Gürcü kökenli yerel hanedan üyelerinin tasarrufuna bırakılmıştır. Şah Abbas saltanatının son yıllarına tekabül eden 1625 senesinde Kartil hakimi Giorgi Saakadze ve Kaht hakimi Tehmurs,

²⁰³ *Hold-i Berin*, s. 104.

²⁰⁴ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 84.

²⁰⁵ Simyacılık olarak niteleyebileceğimiz bu ifadenin Safevi kaynaklarında yer alan hayli ilginç bir yansımaları görmek mümkündür. Kaynaklara göre Mirza Muhammed Taki, Derviş Rıza'nın çevre bölgelere kadar yayılan ününü merak ederek kendisi ile tanışmaya dervişin hankahına gitmişti. Derviş Rıza'nın sahip olduğu altın taht, çeşitli ziynet eşyaları ve ipek halıların hiçbir sultanın sahip olmadığı derecede olduğunu vurgulayan Mirza Taki, gördüğü zenginlik karşısında hayretini gizleyememişti. İsyanın bastırılmasının ve Derviş Rıza'nın öldürülmesinin ardından Şah Safi'nin fermanıyla mezkûr asinin mallarını müsadere etmek için görevlendirilen Daruga Şahverdi Bey ise isyancının hankahına girdiğinde değersiz bir yün halı ve yine birkaç değersiz ziynet dışında hiçbir şey bulamamıştı. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 118. ; *Hold-i Berin*, s. 100.

²⁰⁶ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 240.

Safevi tâbîyetinden çıkmak ve bölgeyi bağımsız bir statüye kavuşturmak adına isyan tertip etmiştir. Safevi merkezi tarafından isyanı bastırmakla görevlendirilen Kaçar aşiretine²⁰⁷ mensup Karabağ ve Gence Beylerbeyi Muhammed Kulu Han Ziyadoğlu karşısında başarılı olan Tehmurs Han ve Giorgi Saakadze, bu başarının Osmanlı'nın desteğini almadan kalıcı bir zafere dönüşmeyeceğinin farkında idiler. Bu minvalde çeşitli hediyeler göndererek Osmanlı Devleti'ni Şirvan ve Gürcistan merkezli bir saldırıya teşvik etmeye çalışmışlardı. İsyanı büyümesi üzerine Şah Abbas, Fars Beylerbeyi İmam Kulu Han, Azerbaycan Beylerbeyi Şah Bend Han, Çuhursad Beylerbeyi Emir Gune Han'ın katılımıyla oluşturulan askerî birliğin komutasını Kurçibaşı İsa Han'a tevdi etmiştir. Safevi ordusunun en seçkin kumandanlarından oluşan ordu karşısında mukavemet gösteremeyen isyancılar çareyi Osmanlı'dan yardım istemekte bulmuşlardı. Hadisenin devamında ise alınan yenilginin tesiri ve bölgenin hakimiyeti hususunda anlaşmazlığı düştüğü anlaşılan müttefiklerden Giorgi Saakadze, Tehmurs Han ile girdiği mücadeleden yenik ayrılarak bölgeyi terketmiş ve Osmanlı'ya iltica etmiştir.²⁰⁸ İsyanın bastırılması noktasında gösterdiği zafiyet neticesinde Karabağ ve Gence Beylerbeyi Muhammed Kulu Han Ziyadoğlu görevinden azledilerek yerine Undiladze Allahverdi Han'ın oğlu ve Fars Beylerbeyi İmam Kulu Han'ın kardeşi Davud Han atanmıştı. Bir süre bölgede avare bir vaziyette bulunan Tehmurs Han, Davud Han'ın aracılığıyla Şah Abbas'tan af dilemiş ve pişmanlığını bildirmişti. Bu istek Şah Abbas tarafından kabul görmüş ve isyancı Tehmurs Han, tekrardan Safevi tâbîyetine girmişti.²⁰⁹

²⁰⁷ XV. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'nun Boz Ok bölgesinden Kızılbaşlık davasına katılmak için göç eden Kaçar aşireti, Gence ve civarına yerleştirilmiştir. Safevi devlet mekanizmasında çeşitli ve önemli görevler üstlenen aşiret aynı zamanda İran topraklarında 1794-1925 yılları arasında hüküm süren devletin kurucu unsurudur. Bkz. Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 96-8.

²⁰⁸ Osmanlı kaynağında "Magrav Han" olarak ifade edilen isyancı Gürcü asilzade Giorgi Saakadze, Safevi Devleti üzerine sefere çıkan ve Erzurum'da mukim Halil Paşa tarafından 15 Ekim 1627 tarihinde kabul edilmiştir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 619. ; daha sonra kendisine Karaman Vilayeti verildiği anlaşılan Magrav Han, bu bölgede sergilediği tutum nedeniyle tepki çekmiştir. Önce öldürülme korkusuyla bulunduğu bölgeyi terk eden Magrav Han, daha sonra çareyi Halep'te bulunan Vezirazam Hüsrev Paşa'nın huzuruna çıkarak af dilemekte bulmuştu. Hüsrev Paşa'dan af dilemesine rağmen Magrav Han, evladı ve kendisine bağlı bir takım askeri kuvvetle beraber vezirazamın emriyle Ekim 1630 tarihinde infaz edilmiştir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 648-49.

²⁰⁹ Safevi kaynaklarında Giorgi Saakadze "Morav", Tehmurs Han ise "Teymuraz" olarak da geçmektedir. Bkz. Seyyid Veliyullah Musevi, Muhammed Kerim Yusuf Cemali, Ahmed Kamranifer, "Berresi-yi İlel ve Zemineha-yı Şuruşha-yı Gürcistan der Devre-yi Şah Safi-yi Evvel ve Peyamed-ı Anha der Monasebet-i İran ve Osmanî", *Pejuheş-i Name-yi Tarih*, Şomare 38, (1394), s. 109-113. ; Şah Abbas'ın Babür hükümdarı Cihangir'e gönderdiği 1619 tarihli mektupta ise Gürcistan valisi hitabıyla dolaylı olarak Tehmurs Han'dan bahsetmiştir. Şah Abbas, Tehmurs Han'ın Osmanlı ile birleşerek Gürcistan üzerine saldırılar düzenlediğini ama mağlup edildiğini ifade etmektedir. Bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s. 235-6.

Şah Abbas'a sunduğu tâbîyetini Safevi tahtının yeni sahibi Şah Safi'ye de sunan Tehmurs Han, bağlılığının bir nişanesi olarak Safevi merkezi idaresine karşı isyan faaliyetleri içerisinde olan keşişleri ve bazı devlet adamlarını yakalatarak şahın sarayına göndermiştir.²¹⁰ Kartil bölgesinin yönetimini elinde bulunduran Gürcü asilzade Sohrab Han, Safevi merkezi idaresine karşı başlatacağı bağımsızlık mücadelesinde kendi tarafında olması için Tehmurs Han'a teklifte bulunmuştur. Sohrab Han'ın ittifak teklifine olumsuz yanıt veren Tehmurs Han, Safevi Devleti'nden yana taraf olmuş ve mezkûr Gürcü asilzadeyi mağlup ederek ortadan kaldırmıştır. 1 Eylül 1630 tarihinde gönderdiği elçi vasıtasıyla durumu Şah Safi'ye izah eden Tehmurs Han, şahın iltifatına mazhar olarak Kartil hakimliği ile ödüllendirilmiştir.²¹¹ Şah Abbas'ın son yıllarından Şah Safi iktidarının ilk birkaç yılına kadar Safevi hakimiyetine sadakatini gösteren Tehmurs Han, Davud Han'ın çeşitli sebeplerle kalkışacağı isyan hareketinin içerisinde yer almış ve onun en büyük müttefiki olmuştur. Bu noktada Safevi kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre Tehmurs Han'ın başlatacağı isyanın asıl tasarlayıcısı ve arkasındaki güç olan Davud Han'ın Şah Safi ile olan ilişkisine değinmek gerekmektedir.

Biraderi Fars Beylerbeyi İmam Kulu Han'ın Şah Safi'nin cülusunu tebrik için Safevi payitahtına gitmesine rağmen Gence ve Karabağ Beylerbeyi Davud Han'ın böyle bir girişimi Safevi kaynaklarına yansımamıştır. Buna ilaveten Safevi ordusunun Osmanlı saldırısına karşı mukavemet göstermek adına Bağdat'a yöneldiği esnada şah tarafından verilen ziyafette yaşanan hadise bir hayli ilginç ve önemlidir. Bu hadiseye göre Davud Han, şah tarafından Kullarağası makamı ile taltif edilen Rüstem Han'ın yeni görevini alaycı bir şekilde tebrik etmiştir. Davud Han'ın bu tavrına sinirlenen genç şah ise Davud Han'ı meclisinden kovmuştur.²¹² Çalışmamızın başında değindiğimiz gibi ikili arasında yaşanan bu hadiseyi kişisel bir anlaşmazlıktan ziyade Undiladze ailesi ve Bagritioni ailesi arasında yaşanan güç merkezli bir hizipleşmenin yansıması olarak yorumlamak daha isabetli olacaktır. İsyanın diğer nedenleri ve akıbetine değinmeden evvel bu iki sebepten de anlaşılacağı üzere Şah Safi ile Davud Han arasında başından beri sağlıklı bir ilişkiden bahsetmek son derece güçtür.

²¹⁰ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 36.

²¹¹ *Hülasatü's-Siyer*, s. 98.

²¹² Cihanbahş Sevakıb, "Berrese-yi Zemineha ve Illel-i Şeklgiri-yi Suruş-u Davud Han der Karabag ve Peyamedha-yı An", *Pejuheş-i Daneşkede-yi Edebiyat ve Ulum-u İnsani*, Şomare 34/35, (1382), s. 126.

Muhammed Kulu Han'ın zaafiyeti ve Şah Abbas'ın müesses nizama karşı gulamları bir denge unsuru olarak kullanma politikasının tezahürü olarak okunabilecek Davud Han'ın Karabağ ve Gence tayini, Kacar aşireti üzerinde büyük bir memnuniyetsizlik yaratmıştır. Fakat kuruluştan bu yana kendilerini Safevi devletinin aslî unsuru olarak telakki eden Kızılbaşların önemli bir kolu olan Kacarlar, bu rahatsızlığını dile getirmek için genç ve tecrübesiz Şah Safi'nin tahta çıkmasını beklemek zorunda kalacaklardı. Kaynaklardan anlaşılacağı üzere Davud Han'ın Kacar aşiretinin önemli devlet adamlarına karşı takındığı kötü tavır, var olan memnuniyetsizliğin şikayete dönüşmesi ve genç şaha arz edilme sürecini hızlandırmışa benzemektedir. Bu minvalde Osmanlı Devleti'nin Bağdat'ı almak için başlattığı sefere mukavemet etmek üzere ordusuyla Hemedan yakınlarında bulunan Şah Safi, Kacar aşiretine mensup devlet adamlarının Davud Han hakkındaki şikayetlerini dinlemiştir. Bu şikayetler üzerine nasihatlerde bulunan Şah Safi, Davud Han'ın tavırlarını değiştirmesini ve adaletli olmasını buyurmuştur. Bununla beraber savaş durumunda olduğu için Davud Han'ı görevinden azletmeyi uygun görmemişse de bu şikayetleri zihninin bir köşesine not etmiştir. Kacar aşiretinin kendisini şikayet etmesi sebebiyle azarlanan ve meclisten kovulan Davud Han, şahın iznini almadan ordugahı terk ederek yönetiminde bulunduğu Gence'ye hareket etmiştir.²¹³

Şah Safi'nin Şah Abbas döneminden devraldığı askerî ve sivil bürokrasinin seçkin isimlerini tedricen ortadan kaldırarak saltanatını tahkim etme girişimleri hiç kuşku yok ki devlet kademesi üzerinde büyük bir korku yaratmıştır. Safevi kaynaklarına yansıdığı üzere Safevi şahı ve Gence hakiminin ters düşmesine ve aralarının iyice açılmasına sebebiyet veren hadisenin birkaç ay öncesine tekabül eden zaman diliminde yaşanan hadiseler Davud Han nezdinde büyük bir infial yaratmıştır. Şah Safi'nin emriyle Yüzbaşı Yusuf Aka²¹⁴ ve Kurçibaşı Çerağ Han Zahidî'nin²¹⁵ feci şekilde öldürüldüğünü haber alan Davud Han, hali hazırda iyi bir ilişkisinin var olmadığı

²¹³ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 112. ; *Hold-i Berin*, s. 140.

²¹⁴ Safevi kaynakları göre Yusuf Aka'nın halka açık alanlarda Safevi şahının devlet yönetimi üzerinde etkin bir rolü olmadığı minvalli söylemlerde bulunduğunu ve mevkiini istismar ederek halkın malına keyfi şekilde el koyduğu gerekçesiyle Ağustos/Eylül 1632 tarihinde Eşikağasıbaşı Kelbali Bey'in kardeşi Ali Kulu ve adamları tarafından öldürülmüştür. Kaynakların devamında Yusuf Aka'nın naaşının Nakş-ı Cihan meydanında çevganbazi oynayan Şah Safi'nin atının arkasına bağlandığı bilgisi de yer almaktadır. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 100-101. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. s. 140.

²¹⁵ İsa Han Şeyhavend'in çocuklarını haksız yere isyan etmekle itham etmesi, Şah Safi'nin pederi Muhammed Bakır Mirza'nın şehzadeliği döneminde şehzadeye karşı takındığı edep dışı tavırlar, hodbin bir tabiata sahip olduğu gerekçeleriyle 22 Temmuz 1642 tarihinde katledilmiştir. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 98-9. ; Çerağ Han Zahidî'nin ölüm nedenleri ve infaz edilmesi "Darbe İddiaları ve Ardından Yaşanan Gelişmeler" başlığında daha geniş bir şekilde izah edilmiştir.

Safevi şahının kendisini de öldüreceği zannına kapılmıştır. Kaynaklar Davud Han'ın isyana kalkışma sebeplerinden biri olarak bu korkuyu göstermektedirler.²¹⁶

Bu korku muvacehesinde Gence'ye döner dönmez Şah Safi ile arasının iyice açılmasına sebebiyet veren şikayet hadisesi üzerine öfkelenen Davud Han, Kacar aşiretini cezalandırmak için harekete geçmişti. Bu minvalde Kacar aşiretinin ileri gelenlerini topladığı bir meclise Tehmurs Han'ı²¹⁷ da davet etmişti. Davud Han'ın evvelden tasarladığı gibi Tehmurs Han'a bağlı kuvvetler tarafından mecliste bulunan Kacar aşiretine mensup çok sayıda kişi öldürülmüş ve malları yağma edilmişti.²¹⁸ Birkaç gün boyunca baştan aşağıya yağmalanan şehir ve ahalisi büyük bir kıyım uğratılmıştı. Davud Han ve Tehmurs Han büyük bir mukavemet ile karşılaşmalarına rağmen Gence'yi elinde tutmak için gerekli askerî birliği sahip değillerdi. Bu sebeple Safevi merkezinin göndereceği olası bir askerî kuvvetten çekinen Davud Han, haremını ve evlatlarını daha emin bir yer olarak telakki ettiği Erdebil'e göndermişti.²¹⁹ Müttefik ve işbirlikçisi Tehmurs Han vasıtasıyla gerçekleştirdiği ve merkezi yönetim ile ilişkisini geri dönülmez bir noktaya vardırarak olan bu hamlesiyle Davud Han, alenî bir şekilde isyan faaliyeti içerisinde olduğunu izhar etmişti.

Davud Han ve Tehmurs Han'ın kalkıştığı isyanı haber alan Şah Safi'nin ilk hamlesi, Karabağ ve Gence beylerbeyliği görevine tekrar Muhammed Kulu Han Ziyadoğlu'nu atamak olmuştu. Ardından Gürcü kökenlerinden dolayı bölgenin kontrolünü daha kolay sağlayabileceğini düşündüğü ve en güvendiği devlet adamı olan Kullarağası Rüstem Han'ı Kartil ve Kaht hakimliğine atamıştı.²²⁰ Şahın bu hamlesinden sonra isyancı hareketin liderleri, yeni müttefikler edinmek ve askerî gücünü artırmak için Gürcistan topraklarına çekilmeye mecbur kalmışlardı.²²¹

²¹⁶ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbāsī*, s. 112. ; *Hold-i Berin*, s. 141.

²¹⁷ Şah Abbas'tan ricacı olmasıyla pekişen dostluk bağına ilaveten Tehmurs Han ve Davud Han arasındaki sıcak münasebete vurgu yapan İskender Bey Münşi, ikilinin sürekli bir iletişim içerisinde olduklarını ve çeşitli vesilelerle av merasimi tertip ederek görüştiklerini yazmaktadır. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbāsī*, s. 111. ; Muhtemeldir ki Safevi kaynaklarına yansıdığı üzere Davud Han'ın başlatacağı isyan hareketinin temelleri ve takip edilecek yol bu görüşmeler esnasında şekillenmiştir.

²¹⁸ İskender Bey Türkmen, Davud Han'ın Kacar aşiretinin ileri gelenlerini bir av merasimi sebebiyle topladığını ve mezkûr aşiret reislerinin tamamının kılıçtan geçirildiğini yazmaktadır. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbāsī*, s. 112. ; Hâcegi İsfâhanî ise Davud Han'ın tertip ettiği bir düğün merasimi nedeniyle Kacar aşiretinin toplandığını ve aşirete mensup on yedi seçkin kişinin öldürüldüğünü yazmaktadır. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, 137-38.

²¹⁹ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbāsī*, s. 113-14. ; *Hold-i Berin*, s. 142-43. ; *Hülasatü's-Siyer*, 137-38.

²²⁰ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbāsī*, s. 114. ; *Hold-i Berin*, s. 145. ; *Hülasatü's-Siyer*, 144.

²²¹ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbāsī*, s. 114. ; *Hold-i Berin*, s. 146.

Davud Han bu noktada kendisinin ve mensubu olduğu Allahverdi Han ailesinin sonunu getirecek olan hamlesini yapmak ve çağrıda bulunmak için Tehmurs Han ile birlikte Karabağ ve Gence'ye doğru harekete geçmişti. Davud Han, Safevi merkez idaresinin atadığı Çuhursad, Ahıska ve Şirvan hakimlerine gönderdiği mektupta; bu isyanın arkasında biraderi Fars Beylerbeyi İmam Kulu Han'ın olduğunu, kendisine destek vermeleri halinde biraderinin otuz bini aşkın mücehhez askerîyle isyana katılacağını ve biraderinin oğlu sanılan Safi Kulu Mirza'nın aslında Şah Abbas'ın evladı olması hasebiyle tahtın gerçek varisi sayılması gerektiğini iddia ediyor ve duyuruyordu.²²²

Davud Han'ın bu çağrısı ile hadise tipik bir isyan olmaktan çıkmış ve şahın saltanatını tehlikeye düşürecek bir boyuta varmıştı. Bu vahim durumun gayet farkında olduğu anlaşılan Şah Safi, daha evvelden Kullarağası Rüstem Han ve beraberinde gönderdiği Karabağ ve Gence Beylerbeyi Muhammed Kulu Han Ziyadoğlu kuvvetlerinin peşinden harekete geçerek bu isyanı bizzat bastırmak arzusundaydı. Bu minvalde payitaht İsfahan'dan askerleriyle yola çıkan Safevi şahı, şiddetli hava muhalefeti nedeniyle daha fazla ilerleyemeyeceğini hesaba katarak 1 Aralık 1632 tarihinde ulaştığı Kazvin'de konaklamaya karar vermişti. Bu esnada daha evvelce aldığı istihbarat uyarınca İmam Kulu Han'ın isyana olası bir desteğinin önüne geçmek isteyen şah, evvela Kazvin'de huzuruna gelen İmam Kulu Han'ın çocuklarını Hüseyin Han Bey vasıtasıyla öldürtmüştü;²²³ ardından İmam Kulu Han'ı ortadan kaldırmıştır. Safevi şahının İmam Kulu Han ve çocuklarını katlettirdiği haberi ile moralleri bozulan isyancı hareketin liderleri Davud ve Tehmurs Han, Kullarağası Rüstem Han ve beraberindeki askerî kuvvete karşı mukavemet gösteremeyeceğini anlayarak tekrar Gürcistan topraklarına çekilmişlerdi. Bu esnada Kacar Muhammed Kulu Han

²²² Bu mektubun tam metni Safevi kaynaklarında yer almamakla beraber Davud Han'ın Safevi hakimlerine bulunduğu çağrıya müspet bir yanıt alamadığı açıktır. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 115-16. ; *Hold-i Berin*, s. 146-48.

²²³ Seyyah Olearius bu hususta Safevi kaynaklarının hiçbirinde geçmeyen ilginç bir bilgiye yer vermektedir. Seyyaha göre Şah Safi, Kavzin'de bulunduğu esnada tüm beylerini yanına çağırmişti. Davud Han ve Ali Merdan Han ise şahın bu çağrısına uymayarak huzuruna gelmemişler; fakat bağlılıklarını tümenden yitirmemek adına çocuk ve eşlerini teminat olarak göndermişlerdi. Bir süre sonra şah, mezkûr beylerin bizzat huzuruna gelmesi noktasında ısrarcı olmasına rağmen bu çağrısına ilki gibi olumlu bir yanıt alamamıştı. Bunun nihayetinde öfkelenen şah, beylerin eşlerini fuhuşhaneye göndermişti. Asi Davud Han yakalanarak öldürülmüşse de Ali Merdan Han Babürlülere sığınmıştır. Bkz. *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 731-32. ; Olearius'un ifadelerine rağmen Davud Han 1632 senesinde isyan bayrağını açmış, Ali Merdan Han'ın ise Safevi merkez idaresiyle ters düşme hadisesi bu hadiseden yaklaşık altı sene sonra cereyan etmiştir. Buna ilaveten seyrahın, Davud Han hakkında yakalanarak öldürüldüğüne dair verdiği bilgi de doğru değildir; zira Davud Han kalkıştığı isyan başarısız olsa da Osmanlı'ya sığınarak canını kurtarmıştır.

Ziyadoğlu büyük bir kırımı uğrayan Gence'nin kontrolünü ele geçirmiş ve bölgenin asayişini sağlamıştı. Kullarağası Rüstem Han ise kendisine tevdi edilen Gürcistan hakimliğini almak ve isyancıları takip etmek üzere bölgeye ulaşmıştı. İsyancı kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğratan Rüstem Han, Tiflis'e gelerek Kaht ve Kartil'de bulunan kaleleri tahkim ettirdikten sonra bölgenin asayışı için bir miktar asker bırakmıştı. Bu esnada isyana katılan kişileri tespit ederek ortadan kaldıran Rüstem Han ayrıca şahın inayetiyle kendisine tevdi edilen bölgenin ileri gelenlerinin de rızasını alarak bölgenin kontrolünü tam olarak ele geçirmişti. Safevi merkez ordusu karşısında bir varlık gösteremeyen isyanın liderleri Tehmurs ve Davud Han ise Başy Açuk bölgesine kaçmışlardı.²²⁴ Bu yenilginin ardından çaresiz kalan isyancı liderlerden Tehmurs Han, Osmanlı tarafına geçmek için Erzurum Beylerbeyi Halil Paşa'ya bir mektup vasıtasıyla biatını sunmuştur.²²⁵ Davud Han da kendisini bağlı iki yüz adamı ile birlikte Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve kendisine Çankırı Sancağı verilmiştir.²²⁶ Şah Safi'nin halefi döneminden miras aldığı kimi önemli devlet ricalini tedricen ortadan kaldırma politikası ve bu politikasını uygulama şekli nihayetinde Davud Han'ı isyan etmeye sürüklemişti. İsyanın sonucunda ise Safevi merkez idaresinden bağımsızlığını kazanma arzusunda olan ve çeşitli defalar isyana kalkışan Tehmurs Han ile kurduğu ittifakta istediği neticeyi alamayan Davud Han, bu hamlesi ile mensubu olduğu Undiladze ailesinin Safevi tarihinden silinmesine neden olmuştur. Safevi kaynaklarının öfkesini yönelttiği isim daha ziyade Davud Han olmakla beraber isyancılar, haram-nemek, nadan, merdud, bî-hred ve nakıs, kadr-nimet-i naşinas gibi sıfatlarla tahkir edilmiştir.

2.2. Ekonomi

2.2.1. Toprak Reformu

İslam hukununun oluşturduğu gelenek etrafında şekillenen Safevi toprak sistemi; memalik-i divanî, memalik-i hassa, vakıf toprakları ve şahsî mülkiyette olan topraklar olarak dört temel başlığa ayrılmaktadır. Safevi toprak sisteminde geniş bir yer kaplayan ve görece daha ehemmiyetli olan divanî ve hassa topraklarına değinmeden evvel vakıf toprakları ve şahsa ait topraklar hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde

²²⁴ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 117-18. ; *Hold-i Berin*, s. 151.

²²⁵ Özer Küpeli, *a.g.t.*, s. 136.

²²⁶ *Tarih-i Naima*, C. II, s.759-60.

olacaktır. Bilindiği üzere devlet halini almadan evvel bir tarikat hüviyeti taşıyan Erdebil tekkesinin kurucusu Şeyh Safiyüddin'e, dönemin hükümdarlarından başta Erdebil olmak üzere Meraga, Taleş ve Muğan bölgeleri vakıf olarak tahsis edilmiştir. Teşekkülünden itibaren uhdelerine verilen vakıf arazileri ile zenginleşen Erdebil tekkesine, Hacı Ali postnişinliğine tekabül eden 1404 tarihinde elinde bulundurdukları arazilere ilâveten Bahadır Han vasıtasıyla Timur Şah (sal.1370-1405) tarafından İsfahan ve Hemedan'daki bazı toprakların gelirleri verilmiştir. Tarikattan devlete geçiş sürecinin nihayete ermesinin ardından Safevi hükümdarları, dinî mabetlerin korunması, muhtelif hayır işlerinin yapılmasına ilâveten Şiilik'in halk nezdinde yaygınlaşması için dinî ulemanın uhdesine hatırı sayılır ölçüde vakıf arazisi tahsis etmiştir. Safevi şahlarının inayetiyle genişleyen vakıf arazileri ayrıca devletin belirlediği vergi yükünden kurtulmak veya hayır işi yapmak isteyen kimseler tarafından da çeşitli vakıflara bağışlanarak bu statüdeki toprakların mevcudiyeti arttırılmıştır.²²⁷ Diğer bir toprak statüsü olan şahsa ait topraklar ise düşük bir kira bedeli ve uzun bir kontrat karşılığında şahın uygun gördüğü kimselerin tasarrufuna verilirdi.²²⁸

Bu kısa girişin ardından konumuzun ve geniş Safevi topraklarının temelini oluşturan divanî ve hassa toprak sistemi hakkında bilgi vermek Şah Safi'nin selefinden tevarüs ettiği toprak politikasının anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Safevi Devleti'nin özellikle ilk yıllarında büyük çoğunluğunu oluşturan memalik-i divanî toprakları, küçük bölümlere ayrılarak bölgenin emn ü asayişini temin etmek ve Safevi şahının gerekli gördüğü savaş durumlarında ihtiyacı olan silahlı kuvveti sağlamak için asker yetiştirmek gibi görevleri yerine getirmek şartıyla şah tarafından uygun görülen kişilerin uhdesine tiyul²²⁹ olarak tevdi edilirdi.²³⁰ Sözü ettiğimiz ve şah tarafından tevdi edilen tiyulların resmiyet kazanması için gerekli mühür, verilen tiyulların mali durumunu teftiş etmek "vilayetlerin haznedarı" manasına gelen müstevfi el-memalik makamını uhdesinde bulunduran görevlinin sorumluluğunda idi.²³¹ Memalik-i hassa

²²⁷ Bahsi geçen vakıf toprakları sünnetî ve vacibî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sünnetî vakıflarından elde edilen gelirin nereye harcanacağı şah tarafından tayin olunurken vacibî topraklardan elde edilen gelirin nerelerde kullanılacağı vakfedenler tarafından önceden tayin olunur ve bu hüküm uyarınca hareket edilirdi. Bkz. Oktay Efendiyeve, *a.g.e.*, s. 283.

²²⁸ Zülfiye Veliyeva, *a.g.t.*, s. 313.

²²⁹ Safevi şahları tarafından devletin teşekkülünde hayatî bir ehemmiyete sahip olan Kızılbaşların uhdesine verilen bu topraklar, teoride kayd-ı hayatla sınırlansa da pratikte bölgeyi elinde bulunduran kişinin soyuna miras kalırdı. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Tiyül", *DİA*, XXXXI, 207-8.

²³⁰ Minorsky, *a.g.e.*, s. 39.

²³¹ Bu makam, tedricen Safevi sivil bürokrasinin başı olan vezaret veya itimadüdevle olarak adlandırılan makama bağlıdır. Bkz. Oktay Efendiyeve, *a.g.e.*, s. 354. ; Minorsky, *a.g.e.*, s. 98-9.

statüsündeki topraklardan gelen gelirin bir kısmı sarayın harcamalarına ayrıldıktan sonra kalan kısım şah ve nesebinin insiyatifi altındaydı. *Tezkiretü'l-Mülûk*'te "hasseyi halise" olarak ifade edilen ve gelirleri doğrudan şah ve nesebine bırakılan bu statüdeki topraklardan alınacak verginin tayin ve temini, hiyerarşide müstevfi el-memalike bağlı olan müstevfi el-hassa makamının sorumluluğundadır.²³²

Safevi Devleti'nin teşekkül ve tekâmül dönemlerinde tasarrufunda bulunduğu toprakların statülerine dair kesin bir ifadede bulunmak eldeki veriler muvacehesinde mümkün gözükmemektedir. Bununla beraber Şah Tahmasb döneminde hassa statüsünde olan İsfahan ve Herat bölgelerine²³³ ilâveten mezkûr şahın halefleri II. Şah İsmail ve Şah Muhammed Hüdabende dönemlerinde Tebriz, Kazvin, Kaşan, Yezd, Semenan ve Demavend gibi bölgeler tedricen divanîden hassa statüsüne tebdil edilmiştir. Seleflerinin ardından Safevi tacının yeni sahibi Şah Abbas, Kızılbaşların devlet içindeki nüfûzunu dengelemek ve devletini merkezî bir yönetime kavuşturmak adına oluşturduğu gulam unsurlardan müteşekkil ordunun getirdiği malî yükü karşılayabilmek için Safevi toprak sisteminde divanî topraklar aleyhine bir politika takip etmiştir. Safevi şahı bu minvalde evvelden var olan hassa topraklarına ilaveten Kirman, Kum, Mazenderan, Gilan, Astarabad, Gesger, Lar ve Hemedan'ı tedricen hassa topraklarına dönüştürmüştür.²³⁴ Böylelikle şah bu hamlesiyle söz konusu bölgelerden elde ettiği gelirlerle sayıları kırk bini bulan daimî gulam ordusunun getirdiği malî külfeti karşılayabilmişti.

Selefi Şah Abbas'ın takip ettiği toprak politikasını katı bir şekilde devam ettiren Şah Safi, bu minvalde daha önce ifade ettiğimiz gibi İmam Kulu Han'ın oğlu olan Safi Kulu Han'ın aslında Şah Abbas'ın evladı olduğuna dair halk arasında dolaşan rivayetler Fars hakimi İmam Kulu Han'ın şah ile arasının açılmasına neden olmuştu. Bu hadise ile iltisaklı olan İmam Kulu Han'ın kardeşi Karabağ hakimi Davud Han, Safi Kulu Han hakkındaki rivayetleri şahsî ülküsü için bir araç haline getirmiş ve halihazırda sağlıklı bir hâmî-tâbî ilişkisinin olmadığı anlaşılan şahına karşı isyana kalkışmış; bu isyanda Fars hakimi olan ağabeyinin kendi yanında olduğunu ifade etmişti. Safevi kaynaklarının İmam Kulu Han ve evlatlarının katledilme nedenleri olarak ifade ettikleri bu bilgilerin bir noktada hakikate temas eden bir yanı olsa da

²³² Minorsky, *a.g.e.*, s. 99-100.

²³³ Oktay Efendiyev, *a.g.e.*, s. 280.

²³⁴ Klaus Michael Röhrborn, *Nizam-ı Eyalet der Devre-yi Safeviyye*, çev. Keykavus Cihandari, Bengah-ı Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1349, s. 172-83.

hadise bununla sınır değildi. Seyyahların ifade ettiğimiz gibi divanî statüsündeki bölgeyi elinde bulunduran Fars hakiminin askerî ve malî gücü, İtimadüddeve Mirza Ebu Talib Han ve şahın validesi Dilaram Hanım'ın gözünü korkutacak boyutta idi. Fars hakiminin elinde bulundurduğu gücün iktidarına gölge düşürdüğü hususunda şahı iknaya muvaffak olan ikili, Fars hakimini ortadan kaldırarak mezkûr eyaletin statüsünü divanîden hassaya tebdil etmiş; böylece bu zengin eyaletten elde edilen gelirlerin doğrudan şahın hazinesine gelmesini sağlamışlardır.

Seyyah Chardin, şah ve şürekâsının Fars Eyaleti'nin değişen statüsünden kaynaklı hazinenin sekiz milyon tümen ek gelir sağladığını ifade etmektedir. Bu hususta eserine sıkça vurgu yaptığımız Chardin, Fars Eyaleti'nin merkezi Şiraz'ın, güzellik ve refah açısından payitaht mertebesinde bir şehir olduğunu duymasına rağmen şahın atadığı vezirlerin yönetime geçmesiyle beraber bu durumun değiştiğini ve nüfus popülasyonunun seksen bin kadar azaldığı ifade etmektedir. Mezkûr seyyah, memaliki divanî statüsüne sahip bölgede görev yapan yetkililerin elde edeceği gelir hususunda uzun vadeli düşündüğünü, bölge halkının malî yapısını zora sokacak uygulamalardan kaçındığı ve uzun yıllar aynı bölgede kalmasından dolayı bölge halkı ile arasında bir aidiyet hissinin oluştuğunu ifade etmektedir. Hassa statüsüne sahip topraklara şah tarafından atanan görevlilerin ise şahın hazinesini doldurarak takdir kazanmak adına halka ağır vergiler yüklediğini ve kısa süreli kaldıkları bu görevlerde bölge halkı ile arasında herhangi bir bağın oluşmadığını ifade etmektedir.²³⁵

Şah Abbas'ın sıkı malî denetim altında tuttuğu önemli ipek üretim merkezi olan Gilan'da Şah Safî saltanatının ilk birkaç ayında Kalancar Sultan liderliğinde çıkacak isyana Gilan halkının geniş bir katılım göstermesine ilaveten her ne kadar dinî motifin ağır bastığı Derviş Rıza isyanına sade halkın kısmen de olsa destek vermesi, seyyahın şahın atadığı vezirlerin halka olan muamelesi hakkında verdiği bilgilerle örtüşmekte ve bu bilgileri daha da anlamlı kılmaktadır.

Özellikle sıcak çatışma ihtimalinin yüksek olduğu sınır bölgelerinin divanî statüsünde tutularak belirli sayıda asker barındırma politikasının takip edildiği ilk dönemlere ilâveten tedricen hassa lehinde değişen toprak statüsü bölgenin malî yapısını bozuntuya uğrattığı gibi asayişini de tehlikeye atmıştır. Her ne kadar Şah Abbas'ın mahir idaresinde Safevi Devleti bununla alâkalı önemli bir sorun yaşamasa da halefi Şah Safî'nin selefiyle kıyas kabul etmeyen devlet yönetiminde mezkûr tehlike

²³⁵ *Sefername-yi Chardin*, C. IV, s. 184, 172, 194.

kendisini göstermiş ve Safevi topraklarının emn ü asayişinde ciddi oranda bozulmalar meydana gelmiştir.²³⁶

2.2.2. Hristiyan Dünyaya Verilen İmtiyazlar

2.2.2.1. Rusya

Osmanlı Devleti'nin Avusturya-Macaristan ile girdiği uzun askerî mücadelelerden faydalanmak isteyen Rus çarı Mihail Romanov (1596-1645) ve Şah Abbas, iki ülke arasındaki askerî ve siyasî ilişkileri geliştirmek amacıyla yoğun bir diplomasi faaliyeti yürütmüşler; fakat iki hükümdar arasında yürütülen bu elçi teatisiden –özellikle askerî işbirliği- elle tutulur bir ittifak çıkmamıştır.²³⁷ Mihail Romanov'un, Safevi tahtının yeni sahibi Şah Safi'nin cülusunu tebrik etmek ve Şah Abbas döneminde iki ülke arasında tesis edilen sıcak ilişkileri devam ettirmek adına gönderdiği elçi heyeti, 14 Eylül 1629 tarihinde başkent İsfahan'a ulaşmış ve yeni şaha hediyelerini takdim etmiştir.²³⁸

Şah Safi saltanatının ilk yılında ipek üretimi ve ticaretinin önemli merkezlerinden biri olan Gilan vilayetinde Kalancar Sultan liderliğinde patlak veren isyan neticesinde bazı Rus tüccarlara ait malların gasp edilmesi sonucu, malı yağmalanan mezkûr tüccarlar başkent İsfahan'a giderek şaha şikayette bulunmuşlardı. Malları gasb edilen Rus tüccarların zararını tazmin eden ve bölgenin ticari hayatına önemli bir darbe vuran söz konusu isyanı bastıran Safevi Devleti, Hazar Denizi'nin güney sahillerinde bulunan önemli ticaret merkezlerine müteaddit defalar saldırı düzenleyen Kazakların bölgede yarattığı sorun ile yıllardan beri mücadele etmekteydi. İki ülke arasında Hazar Denizi üzerinden yapılan ticaretin güvenliğini tehlikeye düşüren bu sistematik yağma hareketlerinin en büyüğü, 1631/2 senesinde bugünkü Bakü civarına denk düşen bölgede gerçekleşmişti. Kayıklar yardımıyla bölgeye gelen ve sayıları altı yüzü bulan Kazakların önemli bir bölümü etkisiz hale getirilmiş ve kısa süreli de olsa bölgenin güvenliği sağlanmıştı.²³⁹ Rus Çarı Mihail, iki ülke arasındaki ipek ticareti hacminin

²³⁶ Cihanbahş Sevakıb, "Berresi-yi Avamil-i Tenezzül-ü İktisadi-yi İran der Asr-ı Şah Safi", *Ferheng*, Şomare 60, (1385), s. 40.

²³⁷ Şah Abbas ve Rus çarının, Osmanlı aleyhine tasarladıkları ve sonuçsuz kalan ittifak arayışlarının izahı için bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s. 270-3.

²³⁸ Samur kürkleri, işlemeli altın kadehler, on yedi adet doğan ve çeşitli hediyeler şaha sunulmuştur. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 98.

²³⁹ İskender Bey Türkmen bu yağmacı gruptan herhangi bir devlete bağlı olmayan Ruslar olarak bahsetmektedir. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 96. ; Ruslar olarak bahsedilen ve çeşitli bölgelere yaptıkları yağma akınları meşhur bu topluluk literatürde Kazak olarak tesmiye edilmektedir. Mezkûr grubun etnisitesi ve Osmanlı topraklarına yaptıkları akınların izahı için bkz. Halil İnalcık,

artırılması ve kendi tebaasından tüccarların Safevi ülkesinde imtiyaz elde etmesi amacıyla²⁴⁰ 1633 ile 1639 yılları arasında Şah Safi'ye üç elçilik heyeti ve çeşitler hediyeler göndermişti.²⁴¹ Rusya ve Safevi Devleti'nin içeride ve dışarıda mücadele etmek zorunda olduğu problemler ve Şah Safi'nin iki ülke arasındaki ilişkilerin canlandırılması hususunda Rus Çarı Mihail'e nazaran gönülsüz davranması nedeniyle gönderilen heyetler bir netice elde edememiştir.²⁴²

2.2.2.2. İngiltere

İngiliz tüccarlar Şah Abbas'ın saltanatında elde ettiği imtiyazları muhafaza etmek ve geliştirmek amacıyla Şah Safi ile yeni bir anlaşma zemini aramışlardı. İngiltere'nin desteği ile dünyanın hemen her yerinde faaliyet gösteren Doğu Hindistan Şirketi temsilcileri, şahın ülkesinde serbest ticaret yapma, uygun gördükleri muhitlerde işletme açma, aralarında yaşanması muhtemel ticarî anlaşmazlıkları kendi belirledikleri kişilerce çözüme kavuşturma hak ve imtiyazlarının yanı sıra Haliç Körfezi'nde bulunan Bender Abbas'tan elde edilen gümrük gelirlerinin yarısına ortak olmuşlardı.²⁴³ Safevi Devleti ile Doğu Hindistan Şirketi arasında imzalanan ve Şah Abbas dönemine nazaran İngiliz şirketin imtiyazlarını artırdığı bu on yedi maddelik anlaşma gereğince Safevi Devleti her yıl tarafların üzerinde anlaşmaya vardığı miktar ve fiyat üzerinden söz konusu şirkete ipek satacak; İngiliz şirketi ise alınan ipeğin ticarî değerine tekabül eden ücreti nakdî ve aynî olmak üzere Safevi Devleti'ne ödeyecekti.²⁴⁴ Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi ve şahın cülusunu tebrik etmek için İngiltere Kralı Charles (sal.1626-1649) tarafından gönderilen elçilik heyeti, başkent

“Karadeniz’de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, ed. Mustafa Demir, İstanbul 2008, s. 59-62.

²⁴⁰ Rudi Matthee iki ülke arasındaki yıllık ortalama ipek ticaretinin yedi yüz balya olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Rudolph Matthee, *The Politic of Trade Safavid Iran Silk for Silver (1600-1730)*, Cambridge University Press, New York 1999, s. 140. ; Bir balya 110 kilograma tekabül etmektedir. Bkz. Minorsky, *a.g.e.*, s.31.

²⁴¹ Mihail Romanov Şah Safi'nin cülus tebriki için gönderdiği elçilik heyetine ilaveten 1632/3, 1636/7 ve 1639 yıllarında üç heyet daha göndermiştir. Bkz. Emir Hüseyin Bezareş, *Revabit-ı Siyasi-Diplomatik-i İran ve Cihan der Ahd- Safeviyye*, Müessesesi-yi İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1392, s. 742.

²⁴² Muhammed Ali Cemalzade, *Tarih-i Revabit-ı Rus ve İran*, Sohn, Tahran 1382, s. 155. ; Rus çarının gönderdiği dört heyete karşılık Şah Safi tarafından söz konusu bölgeye elçi gönderilmemesi Cemalzade'nin bu görüşünü destekler niteliktedir.

²⁴³ Abdülriza Huşeng Mehdevi, *a.g.e.*, s. 109-10.

²⁴⁴ Taraflar bu anlaşma gereği birbirlerini her yıl toplam 1000 balyalık -400 balyadan müteşekkil Gilan ipeğinin bir kilosuna karşılık 37 tümen, 600 balyadan müteşekkil Şirvan ipeğinin bir kilosuna karşılık 43 tümen- ipek ticareti yapmakla yükümlü tutmuşlardı. Ayrıca buna ilaveten iki yılda bir olmak üzere Doğu Hindistan Şirketi, Safevi Devleti'nce temin edilecek 400 balya ipeğin -kilosu 40 tümen- değerine mukabil ücretin bir kısmını nakdî kalan kısmını ise ülkeye getirdiği çeşitli ticarî mallarla ödeyecekti. Bkz. Rudolph Matthee, *a.g.e.*, s. 134.

İsfahan'a ulaşmak üzere Mart 1630 tarihinde yola çıkmıştır. Charles bu mektubunda Şah Safi'den iki ülke arasındaki dostluğun devamını ve tâbîyetinde bulunan İngiliz tüccarların korunması ve kollanmasını talep etmiştir. Şah Safi ise bu mektuptan duyduğu hoşnutluğun yanı sıra İngiltere kralından kendi ülkesine gönderilmek üzere elmastraş, ressam, saat tamircisi, barutlu silah yapımında mahir ustalar ve bir adet topçu istemiştir.²⁴⁵

İki ülke arasındaki karşılıklı mektuplaşmanın yarattığı iyi ilişkilere rağmen Hollanda, Şah Abbas döneminde elde ettiği gümrük muafiyetinin sağladığı avantajla Doğu Hindistan Şirketi'nin bölgedeki ticarî faaliyetlerine önemli bir darbe vuruyordu.²⁴⁶ Fars hakimi İmam Kulu Han ile şirket temsilcileri arasında geçmişe dayanan sıcak ilişkileri kullanarak gayriresmi ayrıcalıklar elde eden İngilizler, bölgedeki hamileri konumunda olan İmam Kulu Han'ın şah tarafından öldürülmesiyle bu avantajlarını kaybetmişlerdi. Buna ilaveten Safevi ülkesinde mukim Ermeni tüccarlar, Hindistan'dan -Kandahar üzerinden yapılan ticaretin lojistik avantajlarını kullanarak daha ucuza temin edilen- yaptıkları kumaş ithalatı ile İngiliz tüccarların kumaş pazarındaki üstünlüklerini sarsmıştı.²⁴⁷ Malî açıdan dar boğaza giren Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcileri İngiltere kralı Charles'ın yardımına başvurmuştu. Charles bunun üzerine İngiliz tüccarların elde ettiği imtiyazları hatırlatarak tebaasının haklarının korunmasını isteyen bir mektubu Mart 1635 tarihinde Şah Safi'ye göndermişti. Şah Safi bu mektuba cevaben ülkesinde İngiliz tüccarların serbestçe ticaretini yaptıklarını ve bu ticarî faaliyetlerin herhangi bir kısıtlamaya maruz bırakılmadığını ifade etmişti.²⁴⁸

İfade etmeye çalıştığımız ve taraflar arasında imzalanan anlaşma gereği Doğu Hindistan Şirketi, ipek alımını Şah Safi'nin yetki verdiği tüccarlar üzerinden gerçekleştiriyordu. Şirket yetkilileri, şahın belirlediği aracılardan, ipeği piyasa değerinin üzerinde sattıklarını düşünüyorlardı. Bunun üzerine şirketin bölgedeki bozulan mali yapısını düzeltmek ve Safevi ipeğini daha ucuza satın almak adına girişimlerde bulunan İngiliz tüccarlar, şah ile ipeğin temini hususunda kendilerine serbestiyet veren yeni bir anlaşma imzalamışlardı. Bu anlaşmaya rağmen Safevi ülkesindeki ipek üretim merkezlerine ulaşmakta ve ipeği temin etmekte zorlanan şirket temsilcileri başarısız

²⁴⁵ Emir Hüseyin Bezareş, *a.g.e.*, s. 747.

²⁴⁶ Emir Hüseyin Bezareş, *a.g.e.*, s. 749.

²⁴⁷ Rudolph Matthee, *a.g.e.*, s. 135.

²⁴⁸ Abdülriza Huşeng Mehdevi, *ag.e.*, s. 112.

olmuşlardı. Bunun üzerine Doğu Hindistan Şirketi'nin Londra'daki üst düzey yöneticileri tarafından takibat başlatılan İsfahan'daki yetkili ile üst düzey şirket temsilcileri arasında husumet meydana gelmiş; başarısız ticarî hamlelerin yanı sıra ortaya çıkan anlaşmazlığın yarattığı menfi etki ile şirketin bölge üzerindeki ticareti önemli ölçüde azalmıştı.²⁴⁹

2.2.2.3. Hollanda

1623 senesinde Hollanda'ya verilen geniş kapsamlı imtiyazları içeren anlaşmanın tarafı olan Şah Abbas'ın vefat etmesi üzerine bu anlaşma geçerliliğini yitirmişti. Söz konusu muahedenin yenilenmesi amacıyla Hollanda'nın, Jean Smith riyasetinde gönderdiği elçilik heyeti 12 Mayıs 1629 tarihinde başkent İsfahan'a ulaşmıştı. On altı günlük bir bekletilmenin ardından Şah Safi'nin huzuruna kabul edilen elçilik heyetinin onuruna bir ziyafet tertip edilmişti.²⁵⁰ Jean Smith, Şah Abbas'ın vefatı ile mülga muahedenin yenilenmesi amacını taşıırken bir yandan da yeni ayrıcalıklar elde etme peşindeydi. Bu minvalde Jean Smith, Hollandalı tüccarların Safevi ülkesine her neviden ticarî malı serbestçe getirip satabilmesi ve şahın belirlediği kişiler üzerinden alınan ipeğin ücreti mukabilinde nakit para yerine emtia mübadelesi yönteminin kullanılmasına gayret ediyordu. Şah Safi ve önemli devlet adamları ile defaatle görüşmesine rağmen anlaşmanın yeniden imzalanması hususunda herhangi bir netice alamayan Jean Smith, bu hususta Hollanda'ya bağlı Doğu Hindistan Şirketi'nin bölgedeki en üst düzey temsilcisi olan Hubert Wisnage'yi suçlamaktadır. Hubert Wisnage'nin şahsî menfaatlerini şirketin çıkarlarından önde tuttuğunu ve yedi sene kaldığı Safevi topraklarında bu sayede büyük bir servet edindiğini iddia etmektedir. Şah Safi ve önde gelen devlet adamlarına hediyeler sunularak yeni bir anlaşma zemini tesis etme girişimleri yaklaşık bir yıl sürmüş ve aralarında ihtilaf çıkan heyet somut bir netice alamadan ülkelerine dönmüştü. Bununla beraber Şah Safi, iki ülke arasındaki ticarî ve siyasî ilişkilerin devamı için daha önce Şah Abbas döneminde söz konusu bölgede diplomatik faaliyetlerde bulunmuş olan Musa Bey'in riyasetindeki elçilik heyetini Hollanda'ya göndermişti.²⁵¹ Mart 1630 tarihinde Hollanda'ya hareket eden Safevi heyeti, Hollanda temsilcileri ile yaptıkları görüşmeler neticesinde Şubat 1631 tarihinde Safevi tâbîyetinde bulunan tüccarların söz konusu ülkede serbestçe ticaret

²⁴⁹ Emir Hüseyin Berazeş, *a.g.e.*, s. 750-1.

²⁵⁰ Willem Floor, "*Evvelin Süfere-yı İnan ve Holland: Şerh-i Sefer-i Musa Bey Sefir-i Şah Abbas be Hind ve Sefername-yi Jean Smith Sefir-i Holland der İnan*", çev. Hüseyin Ebuturabiyan - Daryuş Meclisi, İntişarat-ı Tahveri, Tahran 1356, s.79-80.

²⁵¹ Willem Floor, *a.g.e.*, s. 87-112.

yapmaları ve Safevi tüccarlara başka birtakım imtiyazlar içeren dokuz maddelik bir anlaşma yapmaya muvaffak olmuştu.²⁵²

Jean Smith'in başarısız girişiminin ardından Hollanda Devleti bu kez Antonio Del Court riyasetinde gönderdiği elçilik heyeti Şubat 1631 tarihinde başkent İsfahan'a ulaşmıştı. Şahın temsilcileri ile yapılan sıkı pazarlığın neticesinde gümrük muafiyeti ve Hollandalı tüccarların Safevi ülkesi üzerinden geçirdikleri mallardan vergi alınmamasını içeren imtiyazını muhafaza eden Antonio Del Court, Safevi Devleti'nden her yıl alınan ipeğin ticarî değerine karşılık gelen ücretin önemli bir kısmının nakdî olarak ödenmesini taahhüd ederek şah ve temsilcilerini ikna etmeye muvaffak olmuştu. Yazılı olmayan ve Hollanda tacirlerinin daha evvel elde ettiği imtiyazların bir kısmını kaybettikleri bu anlaşmanın mimarı olan Antonio Del Court, şirketin temsilciliği tarafından görevinden azledilerek yerine Nicholas Jacob atanmıştı.²⁵³ 1633 senesinde şirketin yeni atanan temsilcisi Nicholas Jacob, Safevi Devleti'nin Osmanlı Devleti ile arasında cereyan eden askerî mücadelenin ticaret yollarını tehlikeye düşürdüğünü bahane ederek Safevi Devleti'nin belirlediği temsilcilerden aldığı ipeğin birim fiyatında indirim talep etmişti. İndirim talebi olumlu karşılanan ve Safevi Devleti'nin yetki verdiği temsilcilerin haricinde ipeği aracısız olarak temin etmeye çalışan Jacob, -tıpkı İngiliz tüccarların karşılaştıkları sorunlar gibi- Safevi coğrafyasının büyüklüğü ve serbest piyasada ipeğin dalgalı fiyatı karşısında bu girişiminden beklediği karlılığa ulaşamamıştı.²⁵⁴

Doğu Hindistan Şirketi'nce atanan ve Hollandalı tacirlerin menfaatlerini kollayan tecrübeli temsilcilerin karşısında -uzun yıllar Mazenderan gibi hayli önemli bir

²⁵² Bu anlaşmaya göre; yüksek zümreye mensup Hollandalı tüccarların kendi ülkelerinde sahip olduğu tüm hak ve imtiyazların Safevi tüccarlara tanınması, Safevi tüccarların herhangi bir özel izin almasına gerek olmaksızın bölgede serbestçe ticarî faaliyet yürütebilmesi ve her türlü kolaylığın kendilerine sağlanması, Safevi tâbiyetinde bulunan kişilerin Hollanda topraklarında vefat etmesi halinde dinlerince defin işlemlerinin gerçekleştirilmesi için kolaylık sağlanması ve mallarının mirasçılara intikal ettirilmesi, Safevi şahına karşı menfî girişimleri olan siyasi suçluların iadesi Hollanda devleti tarafından taahhüt edilmektedir. Muahede metninin tamamı için bkz. Hanbaba Beyani, "Revabıt-ı İnan ve Holland der Zaman-ı Safeviyye", *Berresiha-yı Tarihi*, Şomare 20, (1350), s. 113-14. ; Rudolph Matthee, Safevi tüccarlarına verilen bu imtiyazlara karşı Hollandalı tüccarların sert bir şekilde muhalefet ettiğini ifade etmektedir. Rudolph Matthee, *a.g.e.*, s. 113.

²⁵³ 1632 senesinde varılan uzlaşmaya göre Safevi Devleti'nden her yıl alınan ipeğin toplam değerinin üçte ikisi nakdî, kalan kısmı ise Hollandalı tüccarların ülkeye getirdikleri ticarî mallar üzerinden ödenecekti. Şah Abbas döneminde imzalanan anlaşmada bu oranlar tam tersi idi. Bkz. Rudolph Matthee, *a.g.e.*, s.125.

²⁵⁴ Rudolph Matthee 1634 senesinde Hollanda'nın kilosu 40,5 tünden yıllık 870 balyalık bir ticareti olduğunu ifade etmektedir. 1632 senesinde varılan uzlaşmaya göre Safevi Devleti'nden her yıl alınan ipeğin toplam değerinin üçte ikisi nakdî, kalan kısmı ise Hollandalı tüccarların ülkeye getirdikleri ticarî mallar üzerinden ödenecekti. Şah Abbas döneminde imzalanan anlaşmada bu oranlar tam tersi idi. Bkz. Rudolph Matthee, *a.g.e.*, s.125-6.

bölgenin malî işlerinde gösterdiği başarı ve kurduğu siyasî ittifakların neticesinde Şah Safî'nin güvenini kazanan- İtimadüddeve Mirza Taki²⁵⁵ bağlı bulunduğu devletin malî menfaatlerini koruma hususunda seleflerine nazaran daha sert ve tutarlı bir politika takip etmiştir. Bu minval üzere Mirza Taki, devlet üzerindeki kontrolünü artırarak kendisinden evvel imzalanan anlaşmalar yoluyla tüccarlara verilen imtiyazları ve ipek ihracatında takip edilen düşük fiyat politikasını terk etmiş; ipeğin ve Avrupalı tüccarların kullandıkları devlete ait limanların stratejik önemini kavramıştı. Hollandalı tacirler tarafından satın alınan ipeğin bir kısmının aynî bir kısmının nakdî ödenmesi usulüne son vererek ödemenin tamamen nakdî olarak yapılmasını şart koşan İtimadüddeve Mirza Taki,²⁵⁶ bu kararının ardından Hollandalı tüccarlara verilen gümrük muafiyetini de 1641 senesinde yürürlükten kaldırmış ve bir nebze de olsa ülkenin Şah Abbas devrine nazaran bozulan malî yapısını düzene sokmaya muvaffak olmuştur.²⁵⁷

2.2.3. Tefecilik ve Bozulan Asayiş

Şah Abbas siyasî ve askerî cihetten elde ettiği başarıların sürdürülebilir olmasını sağlamak adına ticarete mahir Venedikli ve kendi tebaasından Ermeni tüccarlardan istifade ederek ülkesinde sıkı bir malî politika takip etmiştir. Şah bu hususta ülkesinden büyük miktarda nakit paranın çıkışını engellemek adına sıkı bir takibat uygularken aynı zamanda büyük oranda tefecilikle ve bir para biriminin bir başka para birimine çevrilmesinden doğan maddi kazançla alakadar olan Hinduların, ticarî faaliyetlerini engellemeye çalışmış; hatta söz konusu güruhun artan tefecilik ve komisyonculuk faaliyetlerini tamamen ortadan kaldırmak adına ülkesinde barınmalarına müsaade etmemiştir.²⁵⁸ Tavernier, Hinduların Safevi ülkesindeki tüccarlara yüksek oranda faizle borç para verdiklerini, karşılığında ise verdikleri ücretin kat be kat üstünde rehin

²⁵⁵ Chardin eserinde Mirza Taki'nin devlet işlerindeki mahareti ve açık görüşlülüğünden övgüyle bahsetmektedir. Bkz. *Sefername-yi Chardin*, C. VII, s. 78.

²⁵⁶ Rudolp Matthee, *a.g.e.*, s.148-9.

²⁵⁷ Abdülriza Huşeng Mehdevi, *a.g.e.*, s. 115. ; Hollanda yönetiminin 1638-1641 yılları arasında sırasıyla Abraham Westerwolt, Adrien van dos Tende, Wellbrand Geleynssen de Jongh isimli üç ayrı elçiyi Safevi ülkesine göndermesini, Mirza Taki'nin uyguladığı sıkı malî politikadan duydukları rahatsızlık ile açıklamak makul görünmektedir. Elçilik heyetleri için bkz. Emir Hüseyin Berazeş, *a.g.e.*, s. 772-73.

²⁵⁸ Cihanbahş Sevakıb, *a.g.m.*, s. 53.

bedeli aldığını ve bu yüksek faizle borçlanan tüccarların borçlarını ödeyemediğinde ellerindeki her şeyi kaybettiğini ifade etmektedir.²⁵⁹

Seyyah Chardin ise Hinduların komisyonculuk ve tefecilik faaliyetlerinin Şah Safi saltanatında saraya yakın devlet adamlarına hediye kisvesi altında büyük miktarlarda rüşvet dağıtmak suretiyle kendilerine yeniden bir alan inşa ettiğini, söz konusu güruhun Şah Abbas döneminde gayrimeşru olarak görülen ticarî faaliyetlerinden kazandıkları altın ve gümüş nevinden değerli madenleri kendi ülkelerine götürdükleri için ülkede muhteviyatı görece değersiz madenlerden müteşekkil paranın darbedilmesine mecbur kaldığını ifade etmektedir.²⁶⁰ Seyyah Olearius ise başkent İsfahan'da yaşayan Hindu sayısının yaklaşık on iki bin kadar olduğunu, tefecilik ve komisyonculuk dışında ipek kozası ticareti başta olmak üzere Safevi ülkesinin muhtelif yerlerinde çok sayıda işletmenin sahipleri olduklarını vurgulamaktadır.²⁶¹ Ayarı düşük paranın dolaşıma sokulmaya başlanması ile azalan ticarî faaliyetleri, Kazvin ve Gilan gibi ipek ticaretinin iki önemli merkezinde vuku bulan isyanların ipek üretimini sekteğe uğratmasını, tefeciler aracılığıyla yüksek faizle borçlanan tüccarın içine düştüğü malî darboğazı, -asayiş ve ticaretin birbirine duyduğu ihtiyaç ışığında- bir dereceye kadar 28 Temmuz 1638 tarihinde başkent İsfahan'da yaşanan hadise ile izah etmek mümkün görünmektedir.

Holstein-Gottorp Dükü III. Frederick, (1616-1659) Safevi Devleti ile ticarî ilişkileri geliştirmek ve ipek üretimini kendi ülkesinde gerçekleştirebilmek adına ipeğin üretim süreci hakkında bilgi toplamak için Otto Brüggemann riyasetinde Adam Olearius'un sekreterliğindeki bir elçilik heyetini vazifelendirmişti. Hamburg Limanı'ndan yola çıktıktan on sekiz ay sonra Nisan 1637 tarihinde başkent İsfahan'a ulaşan heyetle alâkadar olmaları için Ermeni tüccar Sefaris Bey ve İlyas Bey görevlendirilmişti. Holstein elçilik heyetinde hizmetli olarak çalışan Veli Bey adında bir kimse, söz konusu heyetin kıymetli eşyalarını gasp etme niyetini o esnada başkent İsfahan'da Babür hükümdarı Şah Cihan'ın vazifelendirdiği Safdar Han riyasetindeki elçilik heyetinde çalışan birine açmış ve ona bu hususta iş birliği teklif etmişti. Safdar Han'ın

²⁵⁹ Tavernier, Hinduların tefecilik faaliyetlerini anlattığı hususta onların Yahudilerden dahi acımasız olduğunu ifade ederek Avrupa'nın Nazi soykırımına varan kadim Yahudi düşmanlığından bir kesit sunmaktadır. Bkz. *Sefername-yi Tavernier*, s. 513.

²⁶⁰ Chardin tefecilik ile meşgul olan bu kimseler için "kam emici sülük" gibi hayli ağır bir ifade kullanmaktadır. Bkz. *Sefername-yi Chardin*, C. IV, s. 64.; Minorsky, Hinduların iki yıldan az bir süre zarfında sermayelerini ikiye katladıklarını ifade etmektedir. Bkz. Minorsky, *a.g.e.*, s.30.

²⁶¹ *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 545.

maiyetindeki görevli bu teklifi kabul etmediği gibi bu teklifi kendisine yönelten Veli Bey'e ağır ithamlarda bulunmuştu. İki elçilik hizmetlisi arasında yaşanan bu kavgaya -içeriğine vakıf olmadan kendi hizmetlerinde çalışan kişinin tarafını tutan -Alman ve Babür elçilik heyetinin diğer çalışanlarının da olaya müdahil olmasıyla hadise büyümüş ve silahlı çatışmaya dönüşmüştü. Alman heyeti sayıca az olmasına rağmen ateşli silahlarla karşı tarafı bastırmıştı. Yaşanan bu çatışmanın ardından elçilik heyetinin güvenliklerinden duyduğu tehlike nedeniyle ikâmetgâhlarını değiştirdiği esnada Babür elçilik heyetinin saldırısına uğramış ve bu kez taraflar arasında çok daha büyük bir çatışma yaşanmıştı. 28 Temmuz 1638 tarihinde cereyan eden bu hadiseden haberdar olan şah, Safdar Han'dan emrindeki adamları geri çekmesini emretmesine rağmen bu talep Safdar Han tarafından görmezden gelinmişti. Bunun üzerine şahın gönderdiği birkaç yüz kişilik silahlı birlik, Babür heyetini bastırmaya ve geri çekilmelerine muvaffak olmuştu. Hadisenin birebir tanığı olan Adam Olearius'un canını bir kilise bahçesine sığınarak kurtardığı bu silahlı mücadelede Alman heyetinin malları gasp edilmiş ve elçilik heyetinin üst düzey isimleri hayatını kaybetmişti. Bu tatsız hadiseden çok kısa bir süre sonra 4 Ağustos 1638 tarihinde elçilik heyetini kabul eden Şah Safi, heyetle karşılıklı bir hediyeleşme²⁶² ve İmam Kulu Sultan riyasetindeki bir elçilik heyetini III. Frederick'e göndermişse de iki ülke arasında arzulanan derecede bir işbirliği tesis edilememiştir.²⁶³

Elçilik çalışanları arasında çıkan bir tartışmanın, elçiliğin üst düzey memurlarının hayatlarını kaybetmesiyle son bulacak bir silahlı çatışmaya evrilmesine engel olamaması, bu silahlı çatışmanın başkent İsfahan'da yaşanması, çatışmanın tarafı olan Safdar Han'ın şahın geri çekilme emrine uymaması, Alman elçilik heyetine ait bir kısım malın yağma edilmesi ve tüm bu elim hadisattan sorumlu kimselerin herhangi bir takibata uğramadan meselenin kapatılması²⁶⁴ Şah Safi'nin iktidarı ve prestiji

²⁶² Hadisenin ve şahın sarayına kabul edildikleri elçilik heyetinin detaylı bir izahı için bkz. *A.g.e.*, s. 536-53.; Cihanbahş Sevakıb makalesinde Babür elçilik heyetinin bu saldırgan tutumunu Hindu komisyoncu ve tefecilerle hemvatan olduklarını ifade ederek doğal bir ilişki kurmuş ve bu hadiseyi tek paragrafta açıklamaya çalışmıştır. Oysa ki Babür elçilik heyeti ile Safevi ülkesinde ticarî faaliyet gösteren Hindular arasında en azından bu hadisede hiçbir bağ olmadığı gibi olayın görgü tanığı olan Olearius, Babür elçilik heyetinin Özbeklerden müteşekkil olduğunu ifade etmektedir. Sözü edilen makale için bkz. Cihanbahş Sevakıb, *a.g.m.*, s. 54.

²⁶³ Holstein Gottorp Dükü III. Frederick'in iki ülke arasında ulaşmak istediği ticaret hacmini temin etmek için gereken sermayeden yoksun oluşu, Hollanda ve İngiltere'nin ülkedeki ticari çıkarlarını korumak adına Alman heyetine muhalefet etmesi ve elçilik heyetinin en yetkili kişisi olan Otto Brüggemann'ın sert mizacından kaynaklı bir takım sorunlar elçilik heyetinin başarısız olmasına neden olmuştur. Bkz. Emir Hüseyin Bezareş, *a.g.e.*, s. 756.

²⁶⁴ Adam Olearius, ifade ettiği hadisede Şah Safi'nin Babür heyetinin serkeş tavrı karşısında hiddetlendiğini fakat itimadüdevlenin telkiniyle bundan vazgeçtiğini ifade etmektedir. Bkz.

hakkında son derece menfi kanaat doğurmaktadır. Yüksek faiz ve komisyonculuk ücretleri altında ezilen tüccarın durumuna ilâveten başkent İsfahan'da yaşanan ve asayiş eksikliğine delâlet eden bu hadise, büyük bir coğrafyaya yayılan Safevi Devleti'nin ticaret yollarının güvenliği hakkında çok önemli ipuçları vermektedir.

Bu hadise özelinde ifade etmeye çalıştığımız durumu belki de en sarih şekilde ifade eden İngiliz seyyah Paul Loft'un şu sözleridir: “Ülkenin tamamında baş gösteren asayiş eksikliğinden dolayı inşalar, canını veya malını korumak için devletin kritik kademelerinde görev yapan kişilere rüşvet vermek ya da Osmanlı Devleti'ne ve Babürîler'e sığınmak zorunda idi.”²⁶⁵

Sefername-yi Adam Olearius, C. II, s. 542. ; Hadisenin yaşandığı esnada itimadüdevle olan Mirza Taki'nin, devletin Babürlerle olan ilişkisini bozmak istemediği için şahı bu karardan vazgeçtiğini düşünebiliriz.

²⁶⁵ Paul Loft, *İran der Ahd-ı Şah Abbas-ı Dovvom*, trc. Keykavus Cihandari, Vezaret-i Umur-u Hariciyye, Tahran 1380, s. 12.

3. İSLÂM DÜNYASI İLE İLİŞKİLER

3.1. Özbekler

İslam coğrafyacılarının doğudan Huttel, Gur ve Sistan; batıdan Taberistan ve Cürcan; güneyden Kirman ve Rey arasındaki Fars toprakları; kuzeyden ise Harezm ve Maverâünnehir ile çevrili bölgeye verdikleri isim olan Horasan,²⁶⁶ mezkûr arazinin hakimiyet altına alınmasında Safevi Devleti ile Özbek hanları arasında yaşanacak mücadelelerin temel noktasını teşkil etmiştir. Horasan'ın barındırdığı münbit araziler, ticari hayatının gelişmişliği, stratejik açıdan önemli bir kavşak noktasında oluşuna ilaveten Özbekler ve Safeviler arasındaki mezhep farklılığı, taraflar arasındaki husumeti artıran temel unsurlardır. Bu husumet Safevi Devleti'nin tarih sahnesine çıktığı ilk andan itibaren Şah İsmail ile nesebini Cengiz ve Timur soyuna dayandırması hasebiyle kendisini Horasan'ın doğal varisi olarak telakki eden Şeybani Han arasında yapılan savaşta kendini göstermiştir.²⁶⁷ Maverâünnehir'i ele geçiren Şeybani Han'ın Safevi Devleti ile komşu olması taraflar arasında kaçınılmaz bir savaşın başlamasına sebep olmuştur. Bu minvalde tarafların birbirlerini kâfirlikle suçlamasının şiddetlendirdiği gerilim neticesinde Merv yakınlarında çıkan savaşta Şeybani Han, 22 Kasım 1510 tarihinde Şah İsmail tarafından öldürülmüş; Horasan Safevi hakimiyetine geçmişti.²⁶⁸ Batı cephesinde Osmanlı Devleti ile girdiği savaşı fırsat bilen Özbek hanları, Horasan'ın Herat ve Meşhed gibi önemli şehirlerini ele geçirmesine rağmen Şah Tahmasp'ın 1566 senesinde çıktığı Özbek seferi neticesinde söz konusu bölge tekrar Safevi yönetimine geçmiştir.²⁶⁹ II. Şah İsmail ve Şah Muhammed Hüdabende'nin istikrarsız yönetimi altındaki Safevi Devleti'nin içine düştüğü

²⁶⁶ Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 234.

²⁶⁷ Cihanbahş Sevakıb, Semira Kalavend, "Berresi ve Tahlil-i Münasebat-ı Safeviyye ve Özbekan der Asr-ı Şah Safi (1038-1052), *Faslname-yi Tarih-i Revabıt-ı Harici*, Şomare 54, (1392), s. 25-6.

²⁶⁸ Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 94-7.

²⁶⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s. 43.

buhrandan yararlanan Buhara hakimi Abdullah Han, 1588 senesinde Herat ve Şia mezhebince kutsallık atfedilen Meşhed'i ele geçirmişti.²⁷⁰ Her manada Safevi Devleti'ne en parlak dönemini yaşatan Şah Abbas ile güçlenen siyasî ve askerî yapı karşısında tutunamayan Özbek kuvvetleri üstünlüklerini kaybetmişlerdi. Tahta geçtikten birkaç yıl sonra tâbîyetine aldığı Harezmi hakimi Hacı Muhammed Han'ın 1595 senesinde vefat etmesinin ardından oğlu Arab Muhammed Han, şaha itaatini sunarak bölgedeki hakimiyetini devam ettirmişti. Arab Muhammed Han'ın ölümüne müteakip evlatları arasında çıkan taht mücadelesinde mağlup olan İsfendiyar ise şaha sığınarak yardım talep etmişti. Bölgedeki hakimiyetini sağlamlaştırmak adına kendisine sığınan İsfendiyar'a han lakabını veren şah, onu Urgenç hakimi ilan etmişti. Maverâünnehir bölgesinde saltanat süren Özbek hanları ile Şah Abbas arasında uzun yıllar süren mücadelelerden muzaffer çıkan -Özbek hanlarının kendi arasındaki ihtilafların da etkisiyle- Şah Abbas söz konusu bölgeyi tedricen kendisine bağlamıştı.²⁷¹ Bununla beraber Şah Abbas'ın tâbîyetinde bulunan Özbek hanlarının bağlılık ve sadakatlerinin pamuk ipliğine bağlı olduğu, Şah Safi'nin saltanatının ilk günlerinde Safevi topraklarına saldırıya geçmeleriyle beraber kendini gösterecekti.

3.1.1. Nesa ve Marvçak Merkezli Saldırıları

Safevi tahtının yeni sahibi olan Şah Safi'nin devlet işlerindeki tecrübesizliğinden istifade etmek arzusunda olan Özbek hanları, Horasan Vilayeti'ne saldırmak için sefer hazırlıklarına başlamıştı. Bu faaliyetleri haber alan Şah Safi, Safevi devlet ricalinin önemli isimlerinden olan Nazır-ı Buyutat ve Tüfenkçiağası Zaman Bey'i maiyyetinde hatırı sayılır bir askerî kuvvet ve on bin tümen nakitle beraber Horasan'ın asayişini sağlamakla görevlendirmişti.²⁷² Müteveffa Şah Abbas'ın yardımıyla bölgedeki konumunu güçlendiren Urgenç hakimi Özbek İsfendiyar Han, Nazır-ı Buyutat ve Tüfenkçiağası Zaman Bey'in bölgeye intikal etmesinden evvel Merv Kalesi'ni kuşatma altına almıştı. Safevilerin bölgedeki temsilcisi Aşur Han Çegeni, Özbek kuvvetleri karşısında sayısal olarak dezavantajlı bir konumda olmasına rağmen İsfendiyar Han ve maiyyetindeki askerleri mağlup etmeye muvaffak olmuştu.²⁷³ Şah

²⁷⁰ Mehmet Saray, "Abdullah Han", *İA*, I, 104.

²⁷¹ Abbas Kulu Gaffariferd, *a.g.e.*, s. 94-5.; Şah Abbas saltanatında Özbek hanları ile olan münasebetin tafsilatlı bir izahı için bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s. 162-216.

²⁷² *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 20. ; *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, s. 225. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 48.

²⁷³ *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, s. 226. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 57. ; İskender Bey Münşi, İsfendiyar Han'ın Mervşahcan şehrinin tarihsel olarak kendi ailesine ait olduğunu

Abbas'ın ölümünden sonra Horasan üzerindeki emelleri doğrultusunda harekete geçen Özbek kuvvetleri, müspet bir netice alamasa da bu akımlar ileride Safevi ve Özbek kuvvetleri arasında yaşanacak daha kanlı mücadelelerin bir ön habercisi idi.

İsfendiyar Han'ın saldırılarını başarıyla bertaraf eden Safevi Devleti bu kez İsfendiyar Han'ın kardeşi Ebulgazi Han'ın bölgeye saldırıları ile karşılaşacaktı. Ebulgazi Han, Safevi hakimiyetinde bulunan Nesa ve Derun şehirlerinde mukim halkın ekseriyetinin Sünni itikadında olması ve söz konusu şehirlerin ileri gelenleri ile kurduğu ittifak neticesinde elini güçlendirmişti. Safevilerin Nesa hakimi olarak atadığı Muhib Ali Sultan Ustaclu ve Derun hakimi Ugurlu Sultan, Ebulgazi liderliğinde üzerlerine gelen Özbek askerlerine karşı mukavemet göstermek adına gerekli tedbirleri alma noktasında geç kaldıkları gibi hakimiyetlerinde bulunan mezkûr şehirleri kaydadeğer bir mücadeleye girmeden Özbek askerlerine teslim ederek bölgeden firar etmişlerdi. Ordusundan herhangi bir kayıp vermeden Derun ve Nesa şehirlerini tasarrufuna alan Ebulgazi Han, Horasan'ın diğer bir önemli şehri olan Ebiverd'i ele geçirmek için hazırlıklarına başlamıştı.²⁷⁴ Bu esnada Meşhed hakimi Menuçehr Han, Safevi merkezinden herhangi bir talimat almadan insiyatif kullanarak Ebulgazi önderliğinde ilerleyen Özbek kuvvetlerini durdurmak için Nazır-ı Buyutat ve Tüfenkçiağası Zaman Bey'e yardıma gelmiştir. Nesa yakınlarında cereyan eden kısa süreli çatışmanın ardından Safevi kuvvetleri, Ebulgazi Han'ın ordusuna karşı ciddi bir üstünlük kurarak Özbek kuvvetlerinin üç ile dört bin arasında değişen zayıat vermesine neden olmuşlardı. Bunun akabinde daha evvel Özbek kuvvetlerin eline geçen Nesa ve Derun kalelerine yerleştirilen Özbek askerler, Safevi ordusunun üzerlerine geleceği endişesiyle güvenliğinden sorumlu oldukları mezkûr kaleleri terk ederek kaçmışlardı.²⁷⁵ Bu mağlubiyetin ardından elde ettikleri tüm kazanımları kaybeden Ebulgazi Han, çatışma alanından sağ kurtulan az sayıdaki askerî kuvvetiyle beraber Harezm'e çekilmek zorunda kalmıştır.²⁷⁶ Bu esnada Nazır-ı Buyutat ve Tüfenkçiağası Zaman Bey, korumakla yükümlü oldukları şehirleri Özbek kuvvetlerine mukavemet etmeden terk eden Nesa hakimi Muhib Ali Sultan Ustaclu ve Derun hakimi Ugurlu

ifade eden bir mektubu Mervşahcan Beylerbeyi Aşur Han Çegeni'ye gönderip savaşa mahal vermeden şehrin kendisine teslim edilmesini istediğini fakat bu teklifin Aşur Han Çegeni tarafından itibar görmediğini ifade etmektedir. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 20.

²⁷⁴ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 20-3. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 58.

²⁷⁵ Safevi sarayının talimatına olmadan harekete geçmesine rağmen Zaman Bey'e yardıma gelen Menuçehr Han, şahın iltifatına mazhar olmuştur. bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 58-9.

²⁷⁶ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 23.

Sultan'ı infaz etmiş; hasar gören şehir kalelerini tahkim ettikten sonra on bin kişilik bir kuvveti bölgenin muhafazası için görevlendirmişti.²⁷⁷

İsfendiyar Han ve kardeşi Ebulgazi Han, Şah Abbas döneminde tesis edilen tâbîyet ilişkisine mugayir davranışlar içine girerek sözü geçen şehirleri tasarrufları altına almaya çalıştıkları ve başarısız oldukları girişimlerinden sonra ellerinde bulunan Harezm bölgesini de kaybedeceklerini anlamışlardı. Bunun üzerine İsfendiyar Han, kardeşi Ebulgazi Han'ı -şaha sunulmak üzere hediyelerle beraber- Zaman Bey aracılığıyla Hemedan'da bulunan Şah Safi'nin huzuruna göndermişti. Şah Safi, saltanatının ilk günlerinde kendi iktidarına karşı harekete geçen Ebulgazi Han'ı Şubat 1629 tarihinde İsfahan'da bulunan Tabrek Kalesi'ne hapsederek cezalandırmıştı.²⁷⁸ İsfendiyar Han kardeşi Ebulgazi Han'ı şaha deyim yerindeyse kurban vermesinin ardından şaha sunulmak üzere gönderdiği hediyeler ve maiyyeti, 14 Eylül 1629 tarihinde İsfahan'a ulaşmış ve şahın iltifatına mazhar olarak Harezm üzerindeki tasarrufunu muhafaza etmişti.²⁷⁹

İsfendiyar Han ve Ebulgazi Han'ın başarısız girişimleri diğer Özbek hanlarını taarruza geçmekten alıkoymamıştı. Zaman Bey'in bölgedeki saldırıda zarar gören Nesa ve Derun kalelerini tamir ettirdikten sonra bölgeden ayrılarak Meşhed'e dönmesini fırsat bilen Belh'in önde gelen Özbek komutanı Uraz Kuşbeyi, 1629 senesinin ortalarında Marvçak üzerine harekete geçerek bölgedeki hububat ve ekili alanları tamamen tahrip etmiş ve ardından Horasan'ın diğer şehirlerini yağmaya koyulmuştu. Uraz Kuşbeyi'nin yakın çevrede mukim bulunan Safevi askerlerinin iâşesini tahrip etmesinin ardından Zaman Bey, Yüzbaşı Mecnun Becestani'yi bin kişilik bir askerî birlikle beraber bölgeye yiyecek ikmalî yapmakla vazifelendirmişti. Bu esnada Becestani komutasındaki birliğin saldırıya uğradığını haber alan Zaman Bey, kendisine bağlı kuvvetlerle beraber Uraz Kuşbeyi komutasındaki Özbek ordusuna karşı saldırıya geçti. Safevi merkez ordusuna karşı mukavemet edemeyeceğini anlayan

²⁷⁷ *Tarih-i Sultanî*, s. 237-8. ; *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 23-4.

²⁷⁸ *Hülasatü's-Siyer*, s. 59. ; Kardeşi İsfendiyar Han'ın da Şah Safi saltanatına karşı askerî bir harekât düzenlemesine rağmen -Safevi tâbîyetinde bulunması hasebiyle isyancı konumuna düşen- Ebulgazi Han'ın cezalandırılması muhakkak bir durumda şahın huzuruna gitmeyi kabul etmesi şaşkıncıdır. İskender Bey Türkmen, İsfendiyar Han'ın Ebulgazi Han'ı kandırdığını ifade eden bir bilgi verse de -şahın af dilemeye giden kişinin kaçınılmaz olarak kurban pozisyonuna düşeceği bir vaziyette- Ebulgazi Han'ın şahın huzuruna gitmesi sonucundan hareketle İsfendiyar Han'ın kardeşine nazaran daha güçlü bir pozisyonda olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 24-25.

²⁷⁹ *Hülasatü's-Siyer*, s. 59. ; *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, s. 230-31. ; *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 25.

Uraz Kuşbeyi, nedamet getirerek Özbek hanlarının Şah Abbas'a olan sadakat yeminlerinin bu andan itibaren Şah Safi için de geçerli olduğunu bildiren bir mektubu elçi vasıtasıyla Zaman Bey'e iletti. Zaman Bey, durumu Hemedan'da bulunan şaha arz etmesinin ardından gelen müspet cevapla birlikte Uraz Kuşbeyi'ni serbest bırakmıştı.²⁸⁰

Safevi Devleti'nin batı sınırlarında gerçekleşen Osmanlı saldırılarını önlemek amacıyla Zaman Bey'in Şehrizor Şehri'ne intikalini²⁸¹ fırsat bilen bazı Özbek kuvvetleri, Herat yakınlarındaki Badgıs ve havalisi üzerine bir akın düzenlemiştir. Bu minvalde Mayıs ayının 1631 senesinde Herat Beylerbeyi Hasan Han'ın Özbek kuvvetleri karşısında gösterdiği başarılı mukavemetin neticesinde önemli derecede zayıf olan Özbek kuvvetleri herhangi bir netice elde edemeden geri çekilmişlerdir.²⁸² Aynı yılın devamında Nader Muhammed Han'ın oğlu Abdülaziz Han, Belh ve Buhara merkezli oluşturduğu bir ordu ile Horasan üzerine akınlar tertip etmek amacıyla Guryan Kalesi'ni kuşatmıştı. Muhasara esnasında hatırı sayılı bir zayıflık veren Abdülaziz Han ve kuvvetleri güç toplamak için Cam ve Hevaf şehirleri üzerinden geri çekilmek zorunda kalmıştı. Herat Beylerbeyi Hasan Han'ın o esnada Osmanlı ile mücadele içerisinde olan Şah Safi'ye durumu arz eden bir mektubu göndermesi üzerine Şah Safi'nin, "*ceddim emirü'l-müminin Hz. Ali'ye yemin olsun ki bundan sonra bu tacizlere müsamaha göstermeyeceğim*" cümlesini sarfettiği bir Safevi kroniğine yansımıştır.²⁸³ Özbek hanlarının Horasan üzerinde bitmek bilmeyen talan ve yağma hareketlerinin Safevi dünyası için ne kadar büyük bir rahatsızlık verdiğinin veciz bir örneği olan bu ifadeye rağmen mevzubahis tacizlerin ardı arkası kesilmemiştir. Bu minvalde ilk saldırısından istediği neticeyi elde edemeyen Abdülaziz Han bu kez de Guryan, Kosviye ve Kariz bölgeleri üzerine bir sefer düzenlemek için harekete geçmiştir. Herat Beylerbeyi Hasan Han bu bölge üzerinde yaşayan halkın sahip olduğu mallar ile beraber daha güvenli bir bölgeye gitmeleri emrini vererek Özbek saldırılarının sonuçlarını hafifletmeye çalışmıştır. Abdülaziz Han kendisine bağlı kuvvetlerle Kariz Kalesi'ni birkaç gün boyunca kuşatsa da bu

²⁸⁰ Zaman Bey'in ele geçirip Hemedan'a gönderdiği esirler de şah tarafından bağışlanmıştı. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 62-3. ; *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 27-8.

²⁸¹ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 56.

²⁸² Yaklaşık üç yüz Özbek askerinin esir alındığını haber alan Şah Safi bu zaferi memnuniyetle karşılamıştı. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 114.

²⁸³ *Hülasatü's-Siyer*, s. 123.

kuşatmanın da akıbeti evvelki Özbek saldırıları ile aynı olmuş ve herhangi bir netice alamadan geri çekilmek zorunda kalmıştır.²⁸⁴

Maveraünnehir hakimi İmam Kulu Han'a bağlı on beş bin kişiden müteşekkil Özbek kuvvetleri ile Belh hakimi Neder Muhammed Han'ın yirmi bin kişilik askerî kuvveti Horasan üzerine talan ve yağma hareketi için birleşmişti. Marvçak'ın etrafında yer alan bazı noktaları yağma eden Özbek kuvvetleri akabinde Marvçak Kalesi'ni muhasara altına almıştı. Horasan'ın güvenliğinden sorumlu üst düzey Safevi temsilcisi Zaman Bey'in Osmanlı saldırılarına karşı koymak adına Şehrizer bölgesine gönderilmesiyle bu görevi üstlenen Halef Bey'in önderliğinde hareket eden Safevi askerî kuvvetleri, Şah Safi saltanatının karşılaştığı en büyük Özbek askerî kuvvetlerini bertaraf etmeye muvaffak olmuştu. Söz konusu saldırının püskürtüldüğünü haber alan Şah Safi, Safevi sarayında bir nevi tutsak olan Neder Muhammed Han'ın oğlu Rüstem Muhammed Han'ı serbest bırakarak onun babasıyla girişeceği bir taht kavgasının önünü açmak istemiştir.²⁸⁵ Horasan üzerindeki küçük ölçekli talan ve yağma hareketleri²⁸⁶ devam ederken Şah Safi, Özbek saldırılarının öncülüğünü yapan Belh hakimi Neder Muhammed Han'ın izleyeceği politikayı yakın takip ediyordu. Şah Safi bu minvalde müteaddit defalar Özbek saldırılarının hedefi haline gelen Meşhed, Merv ve Herat hakimlerinin daimi teyakkuzda olmaları emrini vermişti.²⁸⁷ Nitekim Horasan üzerindeki dağınık ve küçük ölçekli Özbek akınları²⁸⁸ kısa bir süre yerini Abdülaziz Han'ın liderliğinde gerçekleştirilecek olan daha büyük ve daha organize akınlara bırakacaktı.

²⁸⁴ *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbasi*, s. 236-37.

²⁸⁵ *Hülasatü's-Siyer.*, s. 131,135.

²⁸⁶ Ağustos/Eylül ayının 1631 senesine geldiğinde Marvçak tekrar Özbek kuvvetleri tarafından muhasara altına alınsa da bölgede bulunan Kızılbaş askerlerin mukavemeti karşısında başarısız olmuşlardı. Mart/Nisan ayının 1632 senesinde ise Serhes ve Zurabad şehirlerine yağma hareketi düzenleyen küçük ölçekteki Özbek kuvvetleri Safevi savunması karşısında herhangi bir netice alamamıştır. Bkz. *a.g.e.*, s. 143, 155.

²⁸⁷ Belh hakimi Neder Muhammed Han'ın Kalmuk ve Kazaklardan müteşekkil bir askerî kuvvet tertip ettiği istihbaratını alan Özbek topraklarındaki Safevi casusları, durumdan Safeviler'in Merv Hakimi Murtaza Kulu Han'ı haberdar etmişti. Bu istihbarat muvacehesinde savunma hazırlıklarını hızlandıran Merv hakimi, Nisan/Mayıs 1633 tarihinde Neder Muhammed Han'ın oluşturduğu kuvvetlerle Safevi topraklarına değil de Taşkent ve havalisini yağma ettiği haberini almıştı. Bkz. *a.g.e.*, s. 160-61.

²⁸⁸ Özbek kumandan Yelengtuş önderliğindeki bin kişilik Özbek kuvvetleri, 1633 senesinde İsrakbağ Kalesi'ni kuşatma altına almışlardı. Horasan'ın güvenliğinden sorumlu en yetkili isim olan Halef Bey, Rüstem Muhammed Han'ın yardımıyla Özbek kuvvetlerini etkisiz hale getirilmişti. Bu çatışmada ele geçirilen başta önemli Özbek kumandanlar Murat Kulu Bahadır ve Koçkar Bahadır olmak üzere yaklaşık iki yüz kişiden müteşekkil Özbek esirleri, Safevi sarayına gönderilmiştir. Bkz. *a.g.e.*, s. 171, 175.

3.1.2. Abdülaziz Han'ın Horasan Saldırıları

Abdülaziz Han'a bağlı on iki bin kişiden müteşekkil Özbek kuvvetleri Mart/Nisan 1634 senesinde Kosviye üzerinden Horasan'ın iç kesimleri doğru bir harekate kalkışmış; çevre bölgeler talan ve yağmaya tutulduktan sonra Morgab Nehri vasıtasıyla geri dönülmüştü.²⁸⁹ Özbekler açısından gayet verimli geçen bu akının ardından bu kez yirmi bin kişiden müteşekkil bir ordu ile Horasan'ın Kosviye bölgesine ulaşan Abdülaziz Han ve kendisine bağlı kuvvetlerle bu bölgede birkaç gün konaklamıştı. Mezkûr bölge halkının can ve mallarını korumak adına sığındıkları Kosviye Kalesi yirmi gün boyunca Özbek muhasarası altında kalsa da Halef Bey'in yerine atanan Kurçibaşı Emir Han'ın²⁹⁰ gayretleri karşısında kale ele geçirilememişti.²⁹¹

Horasan ve çevresine düzenlenen Özbek akınlarının hamiliğini üstlenen Abdülaziz Han, Ekim/Kasım 1634 tarihinde yirmi bin kişiden müteşekkil ordusuyla bu kez önceki akınlarına nazaran hedefini Safevi Devleti'nin görece daha korunaklı ve netice alması daha zor olan on iki imam şiasının kutsallık atfettiği Meşhed şehri ile Sebzvar şehrine çevirmişti. Kurçibaşı Dulkadir Emir Han ve Meşhed Beylerbeyi Menuçehr Han'ın önderliğindeki Safevi savunma birlikleri güçlerini Arap kabilesi Hecafe'nin gayrınizami askerî birliği ile birleşerek daha da güçlendirmişti. Zırhsız Özbek birlikleri ile karşılaşan Safevi ordusu, yakın ve sıcak temasa girmeye gerek kalmaksızın ellerinde bulunan barutlu silahların yardımıyla uzak mesafeli atışlarla saldırıyı savuşturmuştu. Ağır bir mağlubiyet alan Özbek birliğini takip eden Safevi ordusu, çok sayıda esir alıp üç bine yakın düşman askerini etkisiz hale getirmiş; savaş mahallinden kaçmak zorunda kalan Abdülaziz Han'ın şahsî hazinesi ise Safeviler'in eline geçmişti.²⁹² Safevi tarihçisi İsfahani'nin Özbek saldırılarının sıklığına atfen "*Horasan emirleri her gün yeni bir Özbek saldırısı haberini alıyorlar*"²⁹³ şeklinde sarf ettiği

²⁸⁹ A.g.e., s. 181.

²⁹⁰ Safevi askerî teşkilatının en yüksek mertebesine sahip olan bir kumandanın bölgenin muhafazası için görevlendirilmiş olması, sarayın bu yağma akınlarından ne kadar rahatsız olduğunu ve önünün kesilmesine ne derece önem verdiğini göstermesi açınsından önemlidir. A.g.e., s. 175.

²⁹¹ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 103. ; *Hülasatü's-Siyer.*, s. 182.

²⁹² Abdülaziz Han'ın ele geçen şahsî hazinesi ve kütüphanesi, Neder Muhammed Han'ın Safevi sarayında büyüyen ve daha sonra serbest bırakılan oğlu Rüstem Muhammed Han'a hediye olarak gönderilmiştir. Şahın bu hamlesiyle Özbek hanının kendisine olan sadakatini tahkim etme arzusu götüğü anlaşılmaktadır. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 192-3.; *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 150-52.

²⁹³ *Hülasatü's-Siyer*, s. 248.

cümle, Özbek akınlarının Safevi dünyası açısından nasıl bıktırıcı noktaya geldiğinin veciz bir ifadesidir.

Kurçibaşı Emir Han'ın bölgeden ayrılıp 1636 yılının Temmuz/Ağustos ayında yerine Kullarağası Siyavuş Bey'in atanmasını²⁹⁴ kendince bir fırsat gören Abdülaziz Han, sayısı otuz bini aşan ordusuyla Horasan üzerine harekete geçmişti. Saldırı haberini alan Horasan emirleri ahalinin can ve mal güvenliğini temin etmek için halkı müstahkem kalelere yönlendirmişti. Yol üzerinde çeşitli bölgeleri talan eden Özbek kuvvetleri sekiz gün boyunca Cam Şehri'nde konakladıktan sonra asıl hedef olan Meşhed Şehri'ne doğru yol almıştı. Safevi ve Özbek kuvvetleri Meşhed yakınlarında bulunan Sengbest adlı küçük bir yerleşim biriminde karşılaştılar. Sebzar hakimi Muhammed Sultan Çegeni ve Derun hakimi Yusuf Sultan önderliğinde Özbek kuvvetlerini etkisiz hale getiren Safevi birlikleri, başta Allahverdi Bahadır ve Ali Murad Bahadır olmak üzere çok sayıda Özbek kumandanı esir alarak Safevi sarayına göndermiştir.²⁹⁵ Abdülaziz Han önderliğinde Horasan üzerine gerçekleştirilen Özbek saldırılarının son büyük ve netice vermeyen seferi sonrasında Özbek-Safevi ilişkileri yeni bir döneme girecektir.

3.1.3. Sulh Dönemi

Özbek komutan Yelengtuş'un küçük ölçekteki talan ve yağma hareketi²⁹⁶ istisna olmak üzere uzun ve yıpratıcı Osmanlı-Safevi savaşlarını nihayete erdiren Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın 17 Mayıs 1639 tarihinde imzalanmasıyla önemli bir toprak kaybına uğrayarak da olsa batı sınırını güvence altına alan Safevi Devleti, biteviye devam eden Özbek saldırılarını etkisiz hale getirmek adına elini güçlendirmişti. Safevilerin askerî birliğinin büyük bir kısmını batıda Osmanlı saldırılarına karşı koymak üzere konuşlandırdığı halde Horasan üzerine gerçekleştirdikleri yağma ve talandan elde ettiği ganimet dışında bir kazanım elde edemeyen Özbek hanları, politika ve stratejilerini değiştirmek zorunda kalmışlardı. Osmanlı hücumlarının en şiddetli olduğu yıllarda Kandahar gibi Horasan'ın çok stratejik bir bölgesini kaybeden Safevi Devleti de Özbek hanları ile sulh tesis etmek niyetinde idi. Özbek hanları ile sağlanacak

²⁹⁴ *Tarih-i Tahvilat-ı İnan der Salha-yı 1038-1052*, s. 163.

²⁹⁵ Safevi birlikleri her ne kadar kesin bir zafer elde etse de savaş meydanından kaçmayı başaran Özbek kuvvetleri, dönüş yolunda Cam ve havalisini yağma ederek söz konusu bölgeyi ciddi bir hasara uğratmıştır. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 249.

²⁹⁶ Yelengtuş'un Horasan üzerine bir sefer hazırlığı istihbaratını alan Kullarağası Siyavuş Bey, Horasan emirlerini daha önceden uyarması hasebiyle söz konusu akın Safevi askerleri tarafından başarıyla savuşturulmuştur. Bkz. *a.g.e.*, s. 259.

bir barışın neticesinde devletin kuzeydoğu sınırı güvence altına alınacaktı. Böylelikle kaybedilen Kandahar'ı geri almak noktasında ihtiyaç duyulan askerî kuvvet tamamen Şah Cihan'ın ülkesi Babürlerin üzerine yollanacaktı. Barışın tesis edilmesi noktasında ilk adımı atan Urgenç hakimi İsfendiyar Han, Şah Safi'nin dostluğunu ve güvenini tekrar kazanmak adına iyi niyet göstergesi olarak gönderdiği elçilik heyeti 10 Temmuz 1640 tarihinde İsfahan'a ulaşmış ve şah tarafından huzura kabul edilmiştir.²⁹⁷

İsfendiyar Han'ın gönderdiği elçilik heyetini takiben Maveräünnehir hakimi İmam Kulu Han, hac vazifesini yerine getirmek üzere çıkacağı yolculukta Safevi topraklarından geçmek için istediği izin; iyileşen Safevi-Özbek ilişkileri neticesinde Şah Safi tarafından büyük bir memnuniyetle kabul edilmiştir.²⁹⁸ Şah Safi, bölgenin en güçlü Özbek hanı konumunda olan İmam Kulu Han'a gösterdiği yakın alaka neticesinde Babürler üzerine yapacağı seferde hanın desteğini almak ya da en azından tarafsız kalmasını sağlamak arzusundaydı.²⁹⁹

Özbek hanlarının müteaddit defalar Horasan'a yağma ve talan akınları düzenlemesine rağmen Şah Safi saltanatının son yıllarında düzelen ilişkiler muvacehesinde Neder Muhammed Han'ın gönderdiği mektup ve çeşitli hediyeleri sunmak üzere Muhammed Yusuf riyasetindeki elçilik heyeti Şubat 1641 tarihinde yola çıkmıştır. Söz konusu elçilik heyeti, üç aylık bir yolcuğun ardından Kaşan'da ikâmet eden Şah Safi tarafından huzura kabul edilmiştir.³⁰⁰

İrili ufaklı olmakla beraber Horasan üzerine yapılan ve sayıları on bire varan Özbek akınları üzerine bir değerlendirme yaptığımızda, Özbek hanlarının ganimet dışında müspet ve elle tutulur hiçbir netice alamadığını; bu akınlar öncesinde tarafların sahip olduğu sınırların hiçbir şekilde değişmediğini ifade etmek yerinde olacaktır. Osmanlı Devleti ve Özbek hanları ile tesis edilen sulhun etkisiyle batı ve kuzeydoğu sınırlarını güvence altına alan Şah Safi'nin bundan sonraki aslî gayesi, selefi döneminde ele

²⁹⁷ Özbek elçilik heyeti çeşitli hediyeler eşliğinde İsfendiyar Han'ın gönderdiği mektubu şaha arz etmiştir. Bkz. *a.g.e.*, s. 291.

²⁹⁸ İmam Kulu Han yolculuk esnasında geçirdiği bir rahatsızlıktan ötürü görme yetisini kaybetmesi üzerine Merv Beylerbeyi Murtaza Kulu Han'ın yardımıyla Maveräünnehir'a döndü. Ardından hac yolcuğuna devam eden İmam Kulu Han Şah Safi'nin ölüm haberini almıştı. Safevi tahtının yeni sahibi II. Şah Abbas'ın izniyle yolculuğuna devam eden İmam Kulu Han, bizzat şah tarafından vazifelendirilen Yesavul-u Sohbet Handan Kulu'nun refaketinde Bağdat'a ulaşmıştır. Bkz. *a.g.e.*, s. 291-93.

²⁹⁹ Audrey Burton, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History (1550-1702)*, Curzon Press, Great Britain 1997, s. 209.

³⁰⁰ *Hülasatü's-Siyer*, s. 294-98.

geçirilen ve Horasan'ın bir parçası olarak telakki ettiği Kandahar'ı Şah Cihan'dan geri almak olacaktı.

3.2. Osmanlılar

Birbirlerini İslamiyeti tahrif etmekle itham eden Safevi ve Osmanlı dünyası, Bağdat merkez olmak üzere aralarında yaptıkları uzun mücadeleler sonucu bu bölge birçok kez el değiştirmiştir. Şah Abbas'ın merkezî ve güçlü idaresi altında yönetilen Safevi Devleti, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklıklar, Abaza İsyanı ve on iki yaşında Osmanlı tahtına cülus eden IV. Murad'ın tecrübesizliğinden yararlanarak 1623 senesinde Bağdat'ı tasarrufuna almıştı. Sultan IV. Murad, tedricen ele geçirdiği güç ve Şah Abbas'ın vefatı ile Safevi tahtının yeni sahibi olan Şah Safi'nin tecrübesizliğini fırsat bilerek Bağdat'ı tekrar tasarrufuna katmak için harekete geçmişti.³⁰¹

3.2.1. Hüsrev Paşa'nın Bağdat Kuşatması

Zeynel Han Şamlu ile Bağdat hakimi Safi Kulu Han arasında yaşanan hizipleşmenin etkisiyle zaafiyet içerisinde olduğu anlaşılan Safevi askerî birliği karşısında başarılı ilerleyişini Hemedan'ı yağmalayarak devam ettiren Osmanlı birlikleri, seferin aslî hedefi olan Bağdat'ı ele geçirmek üzere harekete geçmişlerdi. Bu minvalde 21 Haziran 1630 tarihinde Vezirazam Hüsrev Paşa serdarlığında harekete geçen Osmanlı ordusu, Elvend Dağı mevkiinden Esedabad, Geçova ve Mahideşt istikâmetini takip ettikleri esnada Safevi birliklerinin tacizlerine maruz kalmıştı. Safevi birliklerinin küçük çaplı taciz saldırılarına ek olarak Loristan hakimi Hüseyin Han komutasındaki Safevi birliklerinin büyük bir saldırı hazırlığında olduğu istihbaratını alan Vezirazam Hüsrev Paşa, beş bin kişiden müteşekkil bir orduyu Safevi birliğine mukabele etmesi için vazifelendirmişti. Osmanlı serdarının bu hamlesine karşı Divan Beyi Rüstem Bey, Hüseyin Han'a yardım etmek üzere beraberinde üç bin kişilik bir askerî kuvvetle bölgeye ulaşmıştı. Rüstem Bey'in takviye kuvvetiyle üstünlüğün Safevi tarafına geçtiği haberini alan Hüsrev Paşa, çareyi Karaman beylerbeyi komutasında beş-altı bin kişilik bir askerî birliği devreye sokmakta bulmuştu. Osmanlı vezirazamının bu hamlesiyle ele geçirdiği üstünlüğü kaybeden Safevi kuvvetleri, netice alamayacaklarını anlayarak 15 Temmuz 1630 tarihinde savaş alanından çekilmeye

³⁰¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s. 151-2.

karar vermişti.³⁰² Taraflar arasında yaşanan bu sıcak çatışmada Osmanlı kuvvetlerinin eline geçen Baba Han adındaki kimsenin iyi tabiatından hoşnut kalan ve Safevi şahı ile iletişimde yararlı olacağını hesap eden Hüsrev Paşa, mezkûr esiri bir mektupla beraber Şah Safi'nin huzuruna yollamıştı.³⁰³ Hüsrev Paşa, -Safevi kaynağından yüzbaşı rütbesine sahip olduğunu öğrendiğimiz- Baba Han vasıtasıyla Safevi şahına yolladığı mektubunda, Şah Abbas'ın vefatı nedeniyle taziyelerini sunarken, kendisinin Safevi tahtına geçmesi vesilesiyle tebriklerini iletliyordu. Ayrıca Osmanlı sultanı tarafından savaşa ve barışa tam yetkili kılındığını, kendisinin savaş taraftarı olmamasına rağmen Zeynel Han Şamlu'nun saldırısı ile savaşa mecbur kaldığını ifade ediyordu. Osmanlı serdarının bu mektubunda yer alan ibareleri tezvîr ve hile olarak değerlendiren Safevi şahı, bir yandan diplomatik kaidelerin gereği olarak iyi niyetlerini sunan mektubunu Baba Han ile gönderse de diğer yandan Rüstem Bey'i Bağdat'ın muhafazası için gerekli hazırlıkları başlatmakla vazifelendirmişti.³⁰⁴

Her iki tarafın da netice alamadığı sıcak çatışma ve diplomatik temasların ardından Osmanlı birlikleri, nihaî hedef olan Bağdat'a ulaşmak üzere Harunabad mevkiinden harekete geçerek Ağustos ayının ortalarında Derteng'e ulaşmıştı. Vezirazam Hüsrev Paşa, beş yüz yeniçeriyi Trablusşam Beylerbeyi Parmaksız Mustafa Paşa komutasına vererek mezkûr bölgenin emniyetini sağladıktan sonra payitahttan asker ve hazine ile beraber gönderilen Serasker Süleyman Paşa'nın bölgeye ulaşmasıyla elini güçlendirmişti. 6 Eylül 1630 tarihinde İmam-ı Azam Türbesi'nin yakınlarında bulunan Başdolab mevkiinde konuşlanan Osmanlı birlikleri, asker ve teçhizatın sevki için konuşlanılan bölgede bir köprü inşa etmeye başlamıştı. İki hafta zarfında askerîn maaşları ödendikten ve kuşatma için gerekli olan "balyemez" adlı toplar bölgeye getirildikten sonra 6 Ekim 1630 tarihinde kale metrislerine doğru harekete geçilerek kuşatma başlatılmıştı.³⁰⁵ Osmanlı askerlerinin günde beş yüz top atışına karşı muhafazasından sorumlu olduğu bölgeyi başarı ile savunan Bağdat hakimi Safi Kulu Han'a yardımcı olmak üzere sabık İsfahan darugalarından Emir Fettah ve Emir Cemal

³⁰² *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 49-50. ; Naima, Rumeli Beylerbeyi Yusuf Paşa komutasındaki askerî birliğin Loristan'ı ele geçirmekle vazifelendirildiğini fakat Loristan hakimi tarafından pusuya düşürüldüğünü ifade etmektedir. Buna ilaveten yaralanan Yusuf Paşa ve müşkül duruma düşen Osmanlı askerlerinin Karaman beylerbeyinin yardımı sayesinde kurtulduğunu yazmaktadır. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 667-68.

³⁰³ *A.g.e.*, s. 668-69.

³⁰⁴ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s.52.

³⁰⁵ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 676. ; Abdülkadir Efendi, Osmanlı askerlerinin metrislere giriş tarihini 9 Eylül olarak vermektedir. Bkz. *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C. II, s. 948.

tahrip edilen kale duvarlarının süratle onarılmasına gayret ve öncülük ediyordu. Safevi birliklerinin başarılı mukavemeti karşısında istediği ilerlemeyi sağlamayamayan Hüsrev Paşa, bunun nedenini Osmanlı askerinin çadırları ile metrisleri arasındaki mesafenin uzak oluşunda görmekteydi. Asker çadırlarının metrislerin hemen arkasına kurularak gerekli yardımın daha çabuk elde edileceğini düşünen Osmanlı serdarı, bu minvalde çadırların metrislerin hemen bitişiğinde kurulmasını emretmişti. Hüsrev Paşa'nın bu hamlesiyle beraber Safevi askerlerinin yaptığı atışların açık bir hedefi haline gelen Osmanlı askerleri çok sayıda kayıp vermişti. Katip Çelebi de Hüsrev Paşa'nın bu tasarrufuyla metris ve çadırların Osmanlı askerlerinin mezarlığına döndüğünü belirtirken Safeviler'in ışıktandırma tertibatıyla Osmanlı askerlerin faaliyetlerini rahatça müşahede edebildiğini ve bu sebeple bir aylık süre zarfında yapılan on yedi lağım açma teşebbüsünün Safevi tarafınca bertaraf edildiğini ifade etmektedir.³⁰⁶ Birliklerinin verdiği kayıplara rağmen yoğun top atışları altında tahrip olan Sultan Süleyman Kulesi'nin durumundan hareketle genel taarruz için doğru anın geldiğine karar veren Hüsrev Paşa, 9 Kasım 1630 tarihinde harekete karadan ve nehirden harekete geçilmesi emrini vermişti. Karadan harekete geçen Osmanlı birliklerinin yarattığı tahribatın etkisiyle yıkılan kale duvarları, arkalarından gelmesi gereken askerlerin yolunu tıkayarak Safevi askerlerinin ok ve tüfek atışları için açık ve kolay hedef haline gelmesine neden olmuştu. Osmanlı askerlerinin bindiği gemiler ise nehir sularının sığ olması nedeniyle hedefe ulaşamadan karaya oturmuş ve Osmanlı taarruzunun büyük bir başarısızlıkla neticelenmesine neden olmuştu.³⁰⁷ Zor Murtaza Paşa, Küçük Abaza Paşa ve Genç Osman gibi namdar kişilerin yanısıra çok sayıda kayıp veren Osmanlı birliğinin serdarı Hüsrev Paşa,³⁰⁸ sultanın gazabından çekinerek bu yenilgiden bir süre IV. Murad'ın haberi olmamasını sağlasa da Osmanlı sultanı, serdarına kendisini gelişmelerden haberdar etmesi hususunda uyarıcı bir hatt-ı hümayun göndermişti.³⁰⁹

Sadrazam Hüsrev Paşa'nın Safevi birlikleri karşısında başarısız olduğunu haber alan Kürdistan hakimi Han Ahmed, daha önce kaybettiği toprakları geri almak için harekete

³⁰⁶ *Tarih-i Naima*, C.II, s. 677.

³⁰⁷ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 54-5. ; *Tarih-i Naima*, C. II, s. 678. ; Abdülkadir Efendi ise ilk iki kaynağa mugayır olarak bu taarruzu 18-27 Ekim arasında tarihlendirmektedir. Bkz. *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, C. II, s. 951-52.

³⁰⁸ Hüsrev Paşa, Zor Murtaza Paşa'nın bu taarruzda hayatını kaybetmesinin ardından kapıldığı derin üzüntünün öfkesiyle evvelce esir aldığı ve hüsn-ü muhabbet beslediği Baba Han'ı katletmiştir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 679.

³⁰⁹ Özer Küpeli, *a.g.t.*, s. 125.

geçmişti. Bu minvalde harekete geçen Safevi kumandanı, Merivan Kalesi ve Hisar-ı Pelengan'ı geri alarak Hüsrev Paşa tarafından bölgenin muhafazasına tayin olunan Arnavudoğlu Mustafa Paşa'nın Şehrizeror'a çekilmesine neden olmuştu. Han Ahmed'in otuz bin kişilik bir kuvvetle üzerine gelmesi nedeniyle yardım çağrısında bulunan mezkûr Osmanlı komutanına müspet cevap verecek durumda olmayan Hüsrev Paşa, devlet adamları ile yaptığı meşveretin sonucunda muhasaranın 14 Kasım tarihinde kaldırılmasına karar vermişti.³¹⁰ Bağdat'ın iâşesi için önemli bir bölge olan Hille'nin muhafazasına on bin askerle beraber Diyarbekir Beylerbeyi Halil Paşa'yı tayin eden Vezirazam Hüsrev Paşa, 12 Aralık 1630 tarihinde Bağdat'ı tekrar kuşatmak düşüncesiyle kışı geçirmek üzere Musul'a vasıl olmuştu.³¹¹

Beklediği yardımın gelmeyeceğini anlayan Şehrizeror hakimi Arnavudoğlu Mustafa Paşa Kerkük'e çekilmeye karar vermişti.³¹² Osmanlı kumandanının uhdesinde bulundurduğu bölgeyi tahliye ettiğini haber alan Han Ahmed, kısa sürede söz konusu bölgeye intikal etmişti. Horasan'da Özbek saldırılarını bastırmak üzere üç bin kişilik silahlı birliğiyle görevlendirilen Tüfenkçiağası Zaman Bey'in katılımıyla güçlenen Han Ahmed, emrindeki birliklere kaleden dört fersah uzaklıkta bulunan Osmanlı kuvvetlerine yetişmesini salık vermişti. Bu minvalde Arnavudoğlu Mustafa Paşa yaralı bir şekilde Kerkük'e kaçmayı başarsa da sayıları iki bini bulan Osmanlı askerî, esir alınmış veya öldürülmüş; çok sayıda Osmanlı topu ganimet olarak Safevi askerlerinin eline geçmişti.³¹³ Safevi birliklerinin kaybettiği mevzileri tedricen ele geçirdiği bu esnada Vezirazam Hüsrev Paşa, Musul'da ikâmeti güvenli bulmayarak komutasındaki ordu ile beraber 22 Ocak 1631 tarihinde Mardin'e gitmek üzere hareket etmişti.³¹⁴

Osmanlı kuvvetlerinin çekildiğini haber alan Şah Safi, 8 Ocak 1631 tarihinde Bağdat'a girmiş ve bölgede Şia itikadınca kutsal kabul edilen yerleri ziyaret ettikten sonra³¹⁵

³¹⁰ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 56-7. ; *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, C. II, s. 953-54.

³¹¹ Hüsrev Paşa'nın Hille hamlesini ağır bir şekilde eleştiren Naima, vezirazamın hodbin ve hodrey bir yapıya sahip olduğunu, Hille gibi zor bir bölgeye gönderilen askerinin düşmanın açık hedefi olacağını ifade etmiştir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 679-80. ; *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, C. II, s. 954-55.

³¹² *Tarih-i Naima*, C. II, s. 681.

³¹³ Safevi kaynakları Osmanlı kumandanının Kerkük'e kaçtıktan sonra şehir halkınca katledilerek kesik başının Zaman Bey'e gönderildiğini konusunda hemfikirlidir. Bkz. *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, s. 234. ; *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 58-9. ; *Hülasatü's-Siyer*, s.104. ; Osmanlı kaynakları ise Arnavudoğlu Mustafa Paşa'nın Çınargedığı adlı mahalde Safeviler tarafından öldürüldüğü bilgisini vermektedirler. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 681. ; *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, C. II, s. 957.

³¹⁴ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 686. ; *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, C. II, s. 961.

³¹⁵ *Tarih-i Tahvilat-ı İnan der Salha-yı 1038-1052*, s. 52-4.

beraberinde bulunan Divan Beyi Rüstem'i, Vezirazam Hüsrev Paşa tarafından Hille'nin muhafazasına tayin olunan Serasker Halil Paşa'nın üzerine bir akın yapmakla vazifelendirmişti. Halil Paşa'ya yardım etmek üzere görevlendirilen Şam Beylerbeyi Kör Hazinekar Paşa ile Halep Beylerbeyi Nogay Paşa komutasındaki kuvvetlerin bir kısmı Rüstem Bey'in Hille'yi kuşatmaya alması nedeniyle kaleye girmeye muvaffak olamamışlardı. Evvelce söz konusu bölgede mukim Arap kabilelerin verdikleri yardım sözünde durmamaları, erzak ve zahirenin azalması gibi nedenlerle yaklaşık üç aylık kuşatmanın ardından 9 Mart 1631 tarihinde ani bir huruç hareketiyle kuşatmayı yarmaya çalışan Osmanlı askerleri ağır bir kayıp vermişlerdi. Bu vesile ile çok sayıda esir ve ganimet ile beraber Hille, Safevi tasarrufuna girdikten altı gün sonra Şah Safi söz konusu bölgeye ulaşmıştı.³¹⁶

Mardin'de yaklaşık beş ay konakladıktan sonra Vezirazam Hüsrev Paşa, 1631 senesinin haziran ayına tekabül eden bir zaman diliminde Bağdat'a gitmek üzere harekete geçmek niyetinde idi. Geniş çaplı sefer hazırlıkların tamamlanmasına rağmen aşırı sıcak havalar, harekete geçilme kararının alındığı esnada Kırım'dan katılımı beklenen askerlerin bölgeye henüz ulaşmaması, -belki de en önemlisi olan- askerlerin yorgunluğu ve savaşmaya gönüllü olmaması gibi saiklerle Hüsrev Paşa tarafından 6 Eylül 1631 tarihinde ertelenmek zorunda kalınan sefer kararının ardından bölgeye ulaşan Kırım birliklerinin kışı geçirmek adına Erzurum'a sevk edilmesine, kalan birliklerin ise Diyarbekir vasıtasıyla çevre bölgelere gönderilmesine karar verilmişti.

Nihaî hedefin Bağdat'ın ele geçirilmesi olan bu sefere serdarlık eden Vezirazam Hüsrev Paşa, bir yıl süren sefer hazırlıklarına rağmen bazı elinde olmayan nedenlerden dolayı seferi iptal etmek zorunda kalması mezkûr Osmanlı serdarının başarısız Bağdat kuşatmasının menfi etkisini iyiden iyiye gözler önüne sermekteydi. Osmanlı tarihçisi Naima bir yandan kudret ve cesaret hususunda Vezirazam Hüsrev Paşa'dan sitayişle bahsederken diğer yandan meşverete kapalı bir tavır sergilediği, geçmişte yaşanan ve kendisine yol gösterecek hadiselerin bilgisine sahip olmadığı hususlarında Osmanlı serdarını eleştirmektedir. İkincil bir öneme sahip Hemedan'ın birkaç gün boyunca yağmalanılmasından doğan zaman kaybı, Gülanber Kalesi'nin tamiri için harcanan

³¹⁶ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 62-8. ; İsfahanî, şahın sayıları iki bin kişiye varan Osmanlı esirlerini azad ettiğini ifade etmektedir. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 105-8. ; Naima ise buna karşılık Erzurum'un Osmanlı tasarrufuna geçtiği esnada Kars Valisi Sefer Paşa tarafından esir edilen sabık Ahıska Valisi Şemsi Han adındaki Safevi beyinin salıverildiğini ifade etmektedir. Halil Paşa emir gereği Erzurum canibine kaçarak canını kurtarıırken sağ kalan Osmanlı birlikleri Musul yönüne gitmişlerdi. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 674-75, 685.

para, sefer esnasında verdiği çeşitli idam kararları ve Safevi saldırılarında haddinden fazla sayıda askerî kaybedilmesi gibi nedenlerle eleştirilerini detaylandıran Naima, seferin başarısızlıkla sonuçlanmasının birinci dereceden sorumlusunu Vezirazam Hüsrev Paşa olarak telakki ettiği gayet açıktır. Bu şartlar altında Osmanlı Sultanı IV. Murad'ın elinde sefere serdar olarak tayin ettiği vezirazamını görevden almak dışında başka bir seçenek kalmamıştı. Nihayetinde Osmanlı sultanı tarafından 25 Ekim 1631 tarihinde azledilen Hüsrev Paşa'nın yerine sadaret makamına ikinci kez Hafız Ahmet Paşa'yı atanmıştı.³¹⁷

3.2.2. Sepehsalâr Rüstem Han'ın Van Kuşatması

Hüsrev Paşa serdarlığında yürütülen Osmanlı hücumlarını başarılı bir şekilde savuşturan Şah Safi, Osmanlı Devleti ile arasında her daim bir sorun teşkil eden Gürcistan topraklarına sirayet eden ve Osmanlı devlet adamlarının tahrik ve teşvikiyle büyüyen Tehmurs Han ve Davud Han isyanlarını Rüstem Han vasıtasıyla bastırarak söz konusu bölgedeki hakimiyetini pekiştirmişti. Safevi topraklarında yaşanan gelişmeleri ve Rüstem Han'ın bölgedeki artan kudreti neticesinde Kars, Van ve Erzurum bölgelerinin Safevi tehlikesi altında olduğuna dair şüpheleri olan Diyarbekir Beylerbeyi Murtaza Paşa, bu konuda payitahta uyarılarda bulunmasına rağmen Sultan IV. Murad, hadiseleri yakından takip etmekle iktifa ediyordu. Tâbîyetinde bulunan ocak ağaları İsmail ve Ahmed adındaki askerler ile Van beylerbeyi arasında yaşanan husumetin söz konusu bölgenin asayişini tehlikeye düşürdüğünü düşünen Hakkari hakimi Şeref Han, mezkûr mahalde yaşanan gelişmeleri Kazvin'de bulunan Şah Safi'ye bildirerek Van Kalesi'ni ele geçirmek için doğru zaman olduğunu ifade ediyordu.³¹⁸ Bu minval üzere Diyarbekir Beylerbeyi Murtaza Paşa'nın Safevi saldırılarının yakın bir zamanda gerçekleşeceğine dair tasavvurunun hakikatten ibaret olduğu ise çok kısa zamanda ortaya çıkacaktı.

Safevi şahının emriyle Van ve canibine sefer yapmakla vazifelendirilen Rüstem Han harekete geçerek 4 Eylül 1633 tarihinde Van'a ulaşmış ve kaleyi muhasara etmişti. Bu esnada Şah Safi de merkez ordusuyla beraber lüzum gördüğü takdirde Rüstem Han'a yardıma etmek üzere Erdebil vasıtasıyla Tebriz'e vasil olmuştu. Olası Osmanlı destek kuvvetlerinin bölgeye yardıma gelmesine fırsat vermek istemeyen Rüstem Han on bin

³¹⁷ A.g.e., s. C. II, s. 694-96. ; Abdülkadir Efendi, Hüsrev Paşa'nın azil tarihini 4 Ocak 1632 olarak vermektedir. Bkz. *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C. II, s. 968.

³¹⁸ Özer Küpeli, *a.g.t.*, s. 137.

kişiden müteşekkil Gürcü kökenli ordusuyla Kars, Erzurum ve Ahıska gibi Osmanlı topraklarına saldırıya geçmişti. Diğer yandan Şah Safi'nin emriyle Kelb Ali Han Kacar ve Han Ahmed kuvvetlerini birleştirerek Musul başta olmak üzere birçok Osmanlı toprağına saldırıda bulunmuş ve altı yüzü aşkın esir ele geçirmişti.³¹⁹

Safevi askerlerinin Van Kalesi'ne saldırıya geçtiğini haber alan Diyarbekir Beylerbeyi Murtaza Paşa ve Erzurum Beylerbeyi Halil Paşa, Kefe, Maraş, Elbistan ve Karaman canibinden topladıkları askerlerle beraber muhasara edilen bölgeye yardım etmek üzere harekete geçmiş ve 14 Ekim 1633 tarihinde Van'a ulaşmışlardı. Diyarbekir Beylerbeyi Murtaza Paşa ile Erzurum Beylerbeyi Halil Paşa arasında seferin komutası hususunda yaşanan anlaşmazlıkla beraber sayıları otuz bine varan Osmanlı birliklerine³²⁰ karşı Rüstem Han, Safevi şahından takviye kuvvetler talep etmişti. Bu minvalde Eşikağasıbaşı Uğurlu Han Şamlu ve Çuhursad ve Erivan hakimi Tahmasb Kulu Han komutasında yaklaşık on bin kişiden oluşan ordu, Van'a doğru harekete geçse de daha hızlı hareket ettiği anlaşılan Osmanlı birliklerinin yaklaşması üzerine Rüstem Han, takviye Safevi kuvvetlerini beklemeden savaşa girmeye mecbur kalmıştı.³²¹

Rüstem Han kendisine bağlı askerlerin daha güvenli bir pozisyon alacakları düşüncesiyle dağa doğru çekilmelerini ricat olarak telakki eden Halil Paşa, ganimet ve kesin bir galibiyet elde etme arzusuyla Safevi askerlerinin takip edilmesi emrini vermesine rağmen bunun gerçek manada bir ricat olmadığını kısa bir süre içerisinde anlamış ve takip emrini geri çekmişti. Halil Paşa'nın bu hatalı hamlesi ile seferin komutasını eline alan Murtaza Paşa; kendi birliklerini merkezde, Halil Paşa'nın askerlerini sol cenahta ve Kürt birliklerini ise sağ cenahta konuşlandırmıştı. Halil Paşa'nın Murtaza Paşa'ya beslediği husumetin neticesinde sıcak çatışmaya girmemesi üzerine Osmanlı birlikleri Safevi askerleri karşısında müşkül bir duruma düşmüştü. Buna rağmen kararlı ve cesur duruşundan geri adım atmayan Murtaza Paşa karşısında beklediği takviye kuvvetlerinin gelmemesi üzerine müspet bir netice elde edemeyeceğini anlayan Rüstem Han 15 Ekim 1633 tarihinde savaş alanından geri çekilmek zorunda kalmıştı.³²² Sıcak muhaberenin ardından Kullarağası Rüstem Han

³¹⁹ Ele geçirilen esirler Kelb Ali Han tarafından Tebriz'de bulunan şaha gönderilmiştir. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 135-36.

³²⁰ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 753.

³²¹ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 138-39.

³²² Özer Küpeli, *a.g.t.*, s. 139-40.

kendisine yardımda geciken beylere hiddetlenmesine rağmen aldığı yenilginin ardından tekrar Van'ı kuşatma fikrinden vazgeçmiş ve Tebriz'e doğru harekete geçmişti.³²³ Gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı sultanı, Vezirazam Mehmed Paşa'yı Van canibine gitmek üzere vazifelendirme kararı almıştı. Bu esnada Safevi kuvvetlerinin Van kuşatmasını kaldırdığı haberinin Halil Paşa'nın bir adamı tarafından sultana ulaştırılmasına rağmen Osmanlı sultanı aldığı karardan vazgeçmemiş ve Mehmed Paşa'nın yoluna devam etmesini buyurmuştu. Bu minvalde yoluna devam eden Vezirazam Mehmed Paşa, güzergâh boyunca birçok eşkıya ve görevini suiistimal eden devlet görevlisini cezalandırarak 19 Ocak 1634 tarihinde Haleb'e vasil olmuştu.³²⁴ Murtaza Paşa ise bir yandan Safevi askerlerinin Van Kalesi'nde yarattığı tahribatın etkilerini silmeye çalışırken diğer yandan Safevi tarafına casusluk yaptığı gerekçesiyle Ahmed Ağa ve adamlarını yakalatarak katlettirmişti. Bu minvalde Hakkari hakimi Şeref Han'ın Safevi cenahına meyl etmesi sonucu hakkında yakalama emri vermesine rağmen söz konusu Osmanlı beyinin kendi adamları tarafından öldürüldüğünü haber almasının ardından Diyarbakir'e gitmek üzere bölgeden ayrılmıştı.³²⁵ Safevi birliklerinin Van kuşatmasında başarısızlığa uğrayarak çekilmesine rağmen Osmanlı sultanı, doğuya yapılacak geniş çaplı bir sefer başlatma kararı almıştı.³²⁶

3.2.3. Sultan IV. Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi

Safevi birliklerinin Van kuşatması ve sınır bölgelerinde gerçekleştirdiği çeşitli taarruzlardan son derece rahatsız olan Sultan IV. Murad, aldığı sefer kararı uyarınca Bayram Paşa ve Muslihiddin Ağa'yı payitahtın muhafazası için tayin etmiş ve ardından 11 Mart 1635 tarihinde Üsküdar'da bulunan ordunun başına geçmişti. Yol boyunca görevini suistimal ederek halka zulüm eden birçok Osmanlı beyini katleden Sultan IV. Murad, 23 Mayıs'ta Sivas sahrasına ulaşmıştı.³²⁷

Kazvin'e iki-üç fersah uzaklıkta bulunan Deryavek Yaylası'nda av eğlencesi ile alâkadar olan Şah Safi,³²⁸ Osmanlı kuvvetlerine karşı yapılacak savunmanın

³²³ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 139.

³²⁴ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 759-64.

³²⁵ Özer Küpeli, *a.g.t.*, s. 140.

³²⁶ Valih İsfahanî, Van Kalesi'nin kuşatılması üzerine Osmanlı sultanının büyük bir öfkeye kapıldığını ve bunun intikamını almak için tüm Azerbaycan'ı ele geçirmek niyetiyle harekete geçtiğini ifade etmektedir. Bkz. *Hold-i Berin*, s. 218.

³²⁷ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 801-3.

³²⁸ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 165.

komutasını Sepehsalâr Rüstem Han'a verdikten sonra kendisi daha sonra varmak üzere merkezî ordunun Tebriz'de toplanmasına karar vermişti.³²⁹ Osmanlı birliklerinin Sivas'a ulaştığını haber alan Safevi şahı, düşman askerlerinin istifadesine engel olmak adına Çuhursad, Şirvan ve Karabağ'da bulunan ekili mahsulün yakılması görevini Yesavul-u Sohbet Cani Bey Şamlu ve adamlarına tevdi etmişti.³³⁰ Yaklaşan Osmanlı saldırısına karşı ilk hamlelerini bu doğrultuda yapan Şah Safi, birkaç bin adamı ile birlikte Bağdat mevkiinden gelen İsfahan tüfenkçilerinden Minbaşî Mir Fettah'ı Osmanlı kuvvetlerinin hedefi olan Çuhursad ve Erivan hakimi Tahmasb Kulu Han Kacar'a yardım etmek üzere vazifelendirmişti. Bu esnada Osmanlı saldırısının hedefi olabilecek Gürcistan'ın Kaht Vilayeti'nden sorumlu olan Selim Han Şemseddinlü'nün vefat etmesi bölgenin asayişini tehlikeye sokmuştu. Bunun üzerine Kaht Vilayeti'ne Bahri Bey'i atayan Şah Safi, Horasan tüfenkçilerinden Minbaşî Mirza Muhammed Pirzade'yi bağlı bulunduğu askerlerle bu bölgeye sevk etmişti.³³¹

Bayram münasebetiyle iki haftadan uzun süre Sivas'ta ikâmet eden Osmanlı ordusu, harekete geçerek Revan yakınlarında bulunan Gök-künbed mevkiine ulaşmıştı. Bu esnada Safevi askerlerinin isabetsiz atışlarına maruz kalan ordu, 27 Temmuz'da Zengi Nehri'ni geçerek kalenin daha yakınında yer alan Hünkâr-tepesi mevkiinde konuşlanmış ve metrislerin inşası tamam edilmişti.³³² Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Kapudan Hüseyin Paşa ile Haleb Beylerbeyi Ahmed Paşa'nın Gözcü-tepesi isimli mahalden yaptırdıkları top atışları Safevi kalesine ciddi zararlar vermişti. Ardından Erzurum Beylerbeyi Ahmed Paşa ve Çıldır Beylerbeyi Sefer Paşa'nın komutasında bulunan cenaha üç adet top yerleştirilmesine karar verilmişti. Osmanlı sultanı cenk sahasında Küçük Ahmed Paşa, Canpolad-zade ve Murtaza Paşa'ya hitaben sarfettiği sözlerle söz konusu beyleri cesaretlendirmeye çalışmıştı. Ardından eleştirel bir üslup takındığı yeniçeri ağasına hitaben "*Baka ağa! İstanbul'da kol gezip sarhoş ve şehirli döğmek hüner değildir, işte erlik bunda belli olur*" cümlesi ile yeniçeri ağasının ve ona bağlı bulunan askerlerin savaşta daha fazla yararlılık göstermesini beklediğini ifade ediyordu. Bu minval üzere Safevi askerlerinin

³²⁹ *Tarih-i Tahvilat-ı İnan der Salha-yı 1038-1052*, s. 113.

³³⁰ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 165. ; *Tarih-i Sultanî (Ez Şeyh Safi ta Şah Safi)*, s. 251. ; *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbâsî*, s. 270. ; 26 Temmuz'da Erivan yakınlarına gelen Osmanlı ordusunun söz konusu mahalde bulunan ekinlerden istifade etmesi, Cani Bey Şamlu'nun şahın emrini tatbik etmekte başarısız olduğunu göstermektedir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 812.

³³¹ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 166.

³³² Nezihî Aykut, "4. Murad'ın Revan Seferi Menzilnamesi", *Tarih Dergisi*, 0/34 (Temmuz 2011), s. 220. ; Naima varış tarihini 26 Temmuz olarak vermektedir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 812.

başlarını getiren yahut bu uğurda yaralanan askerlere belli miktar ödül vadeden Osmanlı sultanı, askerlerin savaş şevkini arttırmak arzusundaydı. Osmanlı'nın yoğun top atışları ve kaleye sızma girişimleri devam ederken kalenin muhafazasından sorumlu Safevi beyi Tahmasb Kulu Han Kacar, daha fazla mukavemet edemeyeceğini anladığı için 6 Ağustos'ta Küçük Ahmed Paşa'ya bir hafta içinde teslim olma arzusunda olduğunu bildiren bir elçi göndermişti. Bu teklifin Sultan IV. Murad tarafından kabul edilmemesine rağmen Osmanlı askerleri arasında savaşın bittiğine dair bir algı oluşmuştu. Osmanlı askerlerinin bu sebeple kısa bir süre çatışmaya ara vermesini fırsat bilen Safevi muhafızları, kale üzerinde açılan gedikleri tamir etmeye fırsat bulmuş ve yaptıkları top atışları ile düşman kuvvetleri üzerinde ciddi bir zayiata sebep olmuşlardı. Safeviler tarafından gönderilen ilk elçiye nazaran daha ehemmiyetli bir mertebede bulunan Revan hakiminin kethüdası Murad Ağa, ertesi gün Küçük Ahmed Paşa'nın huzuruna çıkarak kaleyi teslim etme arzusunda olduklarını yinelemişti. Kendisine yöneltilen kaleyi neden teslim etmedikleri sorusuna Osmanlı sultanının şanının, Safevi topraklarında yayılmasını ve şahın kulağına gitmesini istedikleri için kaleyi hemen teslim etmedikleri sözleri ile cevap veren Murad Ağa, an itibarıyla kaleyi teslim etme arzusunda olduklarını izhar etmişti. Bu teklifi kabul edilen Murad Ağa, vezirazamın huzuruna çıkmış ve kendisine bağlı bir adamını gelişmelerden haberdar etmek için hamisine göndermişti. Bu gelişmenin ardından taraflar arasında cereyan eden sıcak çatışma 8 Ağustos'ta sona ermiş; Emir Guneoğlu Tahmasb Kulu Han Kacar, Yusuf ismini alarak Osmanlı tâbiyetine girmiş ve kendisine Haleb Eyaleti ihsan edilmişti. Erivan kethüdası olan ve aslen sünnî itikadına mensup olan Murad Bey'e ise Trablusşam Eyaleti'nin kethüdalığı görevi verilmişti.³³³ Muasır İranlı tarihçi Ebu Turab Serdadver Sepehsalâr Rüstem Han'ın, Erivan hakimi Tahmasb Kulu Han'ın kardeşini haksız yere öldürdüğünü ve bu nedenle mezkûr Erivan hakiminin Safevi Devleti'ne karşı yitirdiği güven ve aidiyetin neticesinde taraf değiştirdiğini, bu hadisenin altında ise Şah Abbas döneminde başlayan ve Şah Safi

³³³ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 812-18. ; Sultan IV. Murad tarafından Emir Guneoğlu'na sorguç, murassa hançer, kılıç ve kaftan gibi muhtelif hediyeler verilmiştir. Bkz. Nezihi Aykut, "4. Murad'ın Revan Seferi Menzilnamesi", s. 225. ; Sevanihnigar Teferruşi, bu gibi durumlarda Safevi kaynaklarının klasikleşmiş tabiri olan "haramnemek" sıfatını Tahmasb Kulu Han Kacar'a atfen kullanmaktadır. Bkz. *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s. 114. ; Tahmasb Kulu Han Kacar yahut yeni adıyla Yusuf Paşa, sabık vekili Murad Paşa'nın sünnî itikadına geçmesi ve kalenin teslim edilmesi nedeniyle beslediği kin nedeniyle onu öldürmüştür. Yaşanan bu hadisenin IV. Murad tarafından duyulmasının ardından Yusuf Paşa tevkif edilerek İznikmid'e gönderilmiştir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 819.

döneminde zirveye çıkan gulam ve kızılbaşlar arasındaki hizipleşme ve münaferetin yattığını ifade etmektedir.³³⁴

Sultan Murad ele geçirdiği kalenin muhafazasını on bin askerle beraber Murtaza Paşa'nın tasarrufuna bıraktıktan sonra³³⁵ 20 Ağustos'ta Tebriz'e yönelmişti.³³⁶ Erivan Kalesi'nin düştüğünü ve Osmanlı kuvvetlerinin Tebriz'e doğru harekete geçtiğini haber alan Rüstem Han, buna karşılık Tebriz halkının tahliyesi ve mevcut erzakların harap edilmesi emrini vermişti.³³⁷ Akabinde Çerhçibaşı³³⁸ Halef Bey, Kullarağası Siyavuş Bey ve Loristan hakimi Şahverdi Han'a bağlı birlikler, Rüstem Han'ın kuvvetleri ile birleşerek Bezkeş Yaylası'nda bulunan Safevi şahının ordusuna katılmışlardı. Şah Safi, bir yandan yanında bulunan harem ve şahsî hazinesini görece güvenli bir bölge olan Tarameyn'e gönderirken³³⁹ diğer yandan Rüstem Han vasıtasıyla Osmanlı ilerleyişini durdurmak için çareler aramaktaydı. Bu minvalde Rüstem Han, Osmanlı kuşatmasından sağ kalan yakın adamı Hızır Bey'i sulh umuduyla Murtaza Paşa'ya göndermişti. Aras Nehri'ni geçen Osmanlı kuvvetleri yol üzerindeki Cors, Kumla ve Merend kasabalarını tahrip ettiği esnada Hızır Bey, Osmanlı birliklerine ulaşarak Sultan IV. Murad'a sulh arzusunda olduklarını ifade etmişti. Safevi beyinden gelen bu sulh isteğine karşılık Osmanlı tarafı, gönderdiği mektupta barışın ancak Amasya Antlaşması'nın şartlarına dönüldüğü takdirde hasıl olabileceğini iletmişti.³⁴⁰ Osmanlı birliklerinin Tebriz'e varmak üzere ilerleyişine devam ettiği esnada Sultan IV. Murad rahatsızlanmış ve üç kollu dört katır ile taşınmıştı. Bu şekilde yola devam eden Osmanlı kuvvetleri, vardığı Hoy Kasabası'nda üç gün ikâmet etmiş ve mezkûr mahaldeki kale yıkmıştı. Ardından 11 Eylül 1635 tarihinde Tebriz'e ulaşan Osmanlı askerleri, başta Safevi şahının sarayı olmak üzere şehirdeki bina ve çarşıları yakıp yıktıktan sonra üç gün süren yağmaya koyulmuştu. Bu esnada Rüstem Han sulh umuduyla Kamuran adındaki elçisini Tebriz'e gönderse de bu girişimin akıbeti ilki gibi olup herhangi müspet bir netice alınamamıştı. Sultan

³³⁴ Ebu Turab Serdadver, *Tarih-i Nizamî ve Siyasî Devran-ı Nadir Şah Afşar*, Çaphane-yi Erteş-i Şahinşah, Tahran 1354, s. 20-21.

³³⁵ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 819. ; *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, C. II, s. 1030.

³³⁶ Nezihi Aykut, "4. Murad'ın Revan Seferi Menzilnamesi", s. 226.

³³⁷ *Hülasatü's-Siyer*, s. 199.

³³⁸ Düşman askerlerini yıpratmak için ilk saldırı birliği olan çerhçiler, ateşli silahlarla mücehhez olup piyade ve süvari askerlerden oluşur. Bu askerî birliği ise çerhçibaşı komuta etmektedir. Bkz. Cihanbağş Sevakıb, "Sazman-ı Sepah ve Sahib-i Mansıb-ı Nizami Asr Şah Safi", *Faslname-yi İlmi-Pejuheşi Tarih-i İslam ve İran Danişgah-ı Zehra*, Şomare 14, (1391), s. 43.

³³⁹ *Hold-i Berin*, s. 222.

³⁴⁰ Özer Küpeli, *a.g.t.*, s. 150-51. ; Rüstem Han'ın sulh girişimi müşahede ettiğimiz hiçbir Safevi kaynağında yer almamaktadır.

IV. Murad, İnan içlerine ulaşmaya yetecek kadar erzakın olmaması, kışın yaklaşması ve Safevi şahının kendinî göstermemesi üzerine Revan fethi ve birçok Safevi mülkünün tahrip edilmesi ile iktifa etmiş; dört günlük Tebriz ikâmetinin ardından seferi sonlandırma kararı almış ve payitahta dönmek üzere Van'a hareket etmişti.³⁴¹

Sultan IV. Murad'ın seferi sonlandırmasını fırsat bilen Şah Safi ve Sepehsalâr Rüstem Han, ivedilikle Tebriz'e gelmiş ve kaybettiği Erivan bölgesini geri almak için hazırlıklara başlamıştı. Şah Safi'nin Tebriz'i girip Erivan üzerine doğru sefere çıkmak için asker topladığı istihbaratını alan Van Beylerbeyi Dilâver Paşa durumu Vezirazam Mehmed Paşa aracılığıyla Osmanlı payitahtına bildirmişti. Bir yandan Sultan IV. Murad vezirlerini Rumeli ve Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden asker toplamakla vazifelendirirken diğeryandan Vezirazam Mehmed Paşa, Karaman, Sivas, Şam ve Trablus vilâyetlerinde bulunan askerlerin en kısa sürede Erzurum'a ulaşması için emirler gönderiyordu. Ağır kış şartları altında yürütölmeye çalışılan asker toplama girişimlerinin başarısızlığı uğraması nedeniyle kalenin muhafazasından sorumlu Murtaza Paşa, Safevi kuşatmasını bertaraf etmek için ihtiyaç duyduğu takviye kuvvetini alamamıştı.³⁴²

Şah Safi ve Sepehsalâr Rüstem Han önderliğinde 25 Aralık 1635 tarihinde Erivan'a ulaşan Safevi birliklerinin komutası Çerhçibaşı Halef Bey'e verilmişti. Bu esnada Topçubaşı Murtaza Kulu Han'ın kale önünde başladığı top dökme işlemlerine rağmen dökölen bu toplar tek başına kalenin ele geçirilmesine yetecek mahiyette değildi. Bunun üzerine Nazır-ı Buyutat Hüseyin Han İsfahan'da bulunan üç adet topun getirilmesi ile vazifelendirilirken getirilecek toplar için gerekli barutun İsfahan'da bulunmayışı nedeniyle barutlar Bağdat'tan yola çıkarılmıştı.³⁴³ Murtaza Paşa ve Osmanlı kale muhafızlarının yoğun top ve tüfek atışları nedeniyle kuşatmanın uzamasına öfkelenen Safevi şahı, birkaç gün içinde müspet bir netice alınmadığı takdirde kuşatmanın komutasını bizzat eline alacağını Halef Bey'e iletmişti.³⁴⁴ Murtaza Paşa'nın yardım gelmediği takdirde beş-on güne kadar kalenin düşeceğini kethüdası Zülfikar Ağa vasıtasıyla bildirmesine rağmen yardımcı kuvvetlerin

³⁴¹ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 820-21.

³⁴² *Tarih-i Naima*, C. II, s. 829-30.

³⁴³ *Tarih-i Tahvilat-ı İnan der Salha-yı 1038-1052*, s. 123.

³⁴⁴ *Hülasatü's-Siyer*, s. 216-222. ; Olearius, Şah Safi'nin kuşatılan kalenin bir an evvel alınmasını istemesi nedeniyle Safevi askerlerinin kaybının elli bine ulaştığını ifade etmesi hayli mübalağalı olsa da şahın uzayan kuşatmadan duyduğu rahatsızlığı vurgu yapması açısından önemlidir. Bkz. *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 736.

gelmeyişi ve savaş esnasında aldığı ağır yaraların etkisiyle hayatını kaybetmesinin³⁴⁵ ardından mezkûr kale 2 Nisan 1636 tarihinde Safevi birliklerinin eline geçmişti. Şah Safi ele geçirilen kalenin tamir ve muhafazası görevini Kelb Ali Han'a tevdi ettikten birkaç gün sonra Erdebil'e gitmek üzere bölgeden ayrılmıştı.³⁴⁶

Sultan IV. Murad'ın Revan ve Tebriz seferinde elde ettiği kazanımlardan kısa bir süre sonra Şah Safi, ifade etmeye çalıştığımız girişimlerinin sonunda kaybettiği bölgeleri geri almasını bilmiş ve Osmanlı-Safevi sınırındaki kontrolü kendi lehine çevirmeyi başarmıştı. Lâkin Safevi şahı, bu başarısından çok kısa bir süre sonra Osmanlı taarruzlarında birçok yararlığı dokunan Kürdistan hakimi Han Ahmed'in taraf değiştirerek Osmanlı Devleti'ne sığınması hadisesiyle yüzleşmek zorunda kalmıştı.

3.2.2. Bağdat'ın Osmanlı Tasarrufuna Geçmesi

Sultan IV. Murad'ın Revan ve Tebriz seferinde elde ettiği kazanımlardan kısa bir süre sonra Şah Safi, ifade etmeye çalıştığımız girişimlerinin sonunda kaybettiği bölgeleri geri almasını bilmiş ve Osmanlı-Safevi sınırındaki kontrolü kendi lehine çevirmeyi başarmıştı. Lâkin Safevi şahı, bu başarısından çok kısa bir süre sonra Kürdistan hakimi Han Ahmed'in taraf değiştirerek Osmanlı Devleti'ne sığınması hadisesiyle yüzleşmek zorunda kalmıştı. Nesebi Eyyübî hanedanına dayanan ve aslen sünnî itikadına mensup olan Han Ahmed, Şah Abbas'ın kızı ile evlenerek Safevi Devleti namına yararlı işler yapmış olsa da Şah Safi'nin selefi döneminden tevarüs ettiği devlet adamlarını tedricen ortadan kaldırması sonucu devlete olan bağlılığını yitirmiştir. Bu minvalde Osmanlı Devleti'nin Musul hakimi olan Küçük Ahmed Paşa ile irtibatta bulunduğu anlaşılan Han Ahmed, Şah Safi'nin kendi üzerine bir sefer emri verdiği takdirde Osmanlı beyinin yardımını alacağı hususunda Osmanlı beyinde güvence almıştı.³⁴⁷

Şah Safi, Han Ahmed'in Küçük Ahmed Paşa ile görüştüğü istihbaratını aldıktan sonra Kürdistan hakimliğine aynı aileye mensup Emir Süleyman'ı atamış ve Han Ahmed'in tedibi için Mirahurbaşı Ali Bali Bey ve üç yüz adamını vazifelendirmişti.³⁴⁸ Safevi şahının üzerine asker sevk ettiğini haber alan Han Ahmed, Küçük Ahmed Paşa'dan yardım talebinde bulunmuştu. Evvelce söz verdiği üzere bu talebe olumlu yanıt veren Küçük Ahmed Paşa, ağalarından Deli Dünya ve Sarhoş Hasan'ı bir miktar askerle

³⁴⁵ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 830.

³⁴⁶ *Hülasatü's-Siyer*, s. 229-30. ; *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s. 128.

³⁴⁷ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 837.

³⁴⁸ *Hülasatü's-Siyer*, s. 235.

birlikte Han Ahmed'in bulunduğu Şehrizor'a göndermişti. Han Ahmed kendi adamlarının sayıca bir hayli az olmasına rağmen Osmanlı kuvvetlerinin yardımıyla Safevi askerlerini mağlup etmiş ve Mirahurbaşı Ali Bali Bey öldürmüştü.³⁴⁹

Han Ahmed'in tedibi için yollanan Safevi birliğinin mağlup olması üzerine hiddetlenen Şah Safi; Kullarağası Siyavuş Bey, Loristan hakimi Şahverdi Bey, Ağa Han Mukaddem ve –Han Ahmed'in yakın adamı- Ali Bey'i otuz bin kişiden müteşekkil bir orduyla beraber Han Ahmed'i mağlup etmek için Şehrizor'a sevk etmişti.³⁵⁰ Ele geçirilen bir kızılbaş askerden Safevi birliklerinin az sayıda olduğunu öğrenen Küçük Ahmed Paşa, Vezirzâme Mehmed Paşa'nın 24 Ağustos 1635 tarihinde kendisine gönderdiği üç-dört bin kişilik askerî kuvveti beklemeden Şehrizor'a varmak üzere harekete geçmişti. Safevi kuvvetlerinin Mihriban Sahrası'nda bulunması üzerine Küçük Ahmed Paşa'ya bağlı birlikler ve Han Ahmed, iki günlük yolculuğun ardından söz konusu sahraya ulaşmışlardı. Şam canibinden gelen askerlerin ağırlıklarını bırakması sebebiyle müşkül bir vaziyette olan Osmanlı birlikleri, ileri bir yaşında bulunan Küçük Ahmed Paşa'nın gayretkâr bir şekilde savaşmasına rağmen Safevi birlikleri karşısında mağlup olmuşlardı. Savaş meydanında hayatını kaybeden Küçük Ahmed Paşa'nın kesik başı Kullarağası Siyavuş Bey vasıtasıyla şaha gönderilirken Han Ahmed ve birkaç adamı 18 Eylül 1636 tarihinde Musul'a kaçmışlardı.³⁵¹

İran'ın içlerine doğru ilerleyiş fikrinden askerî azalan zahiresi ve hastalığı nedeniyle vazgeçen Sultan IV. Murad, Revan'ın ele geçirilmesi ve Tebriz'in yağmalanması ile Safevi şahına karşı elde ettiği zaferle yetinmiş ve payitahta dönmüştü. Safevi şahının kısa bir süre sonra Revan'ı ele geçirmesi ve Osmanlı tarafına meyl eden Han Ahmed'i korumak için girdiği savaşta Küçük Ahmed Paşa'yı ve kuvvetleri mağlup etmesi ibrenin tekrar Safeviler lehine dönmesine sebep olmuştu.³⁵²

³⁴⁹ Naima, Mirahurbaşı Ali Bali Bey'in ismini Zeynel Han olarak vermektedir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 837.

³⁵⁰ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 190.

³⁵¹ Safevi şahının iyi niyet nişanesi olarak Osmanlı'ya gönderdiği Küçük Ahmed Paşa'nın başı Şam'da defnolunmuştur. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 838-39. ; Eşine pek rastlamadığımız bir şekilde Küçük Ahmed Paşa'nın savaşta mertliği Safevi kaynaklarına da yansımış ve kendisinden sitayişle bahsedilmiştir. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 241. ; *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s. 133. ; *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 190.

³⁵² Naima, Revan'a yardımda yetersiz kalışına ilâveten Anadolu canibinde lüzumsuz yere hanlar inşa ederek reyayı sıkıntı düşürmesi nedeniyle vezirzâmanın 2 Şubat 1637 tarihinde azledildiğini ifade etmektedir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 842-43.

Revan ve Tebriz seferleri dönüşünde vezirazamını Diyarbekir’de bırakmasından anlaşılacağı üzere Safeviler üzerine tekrar bir saldırı planında olan Sultan IV. Murad, Revan’ın elden çıkması ve Küçük Ahmed Paşa’nın Safevi kuvvetleri karşısında hayatını kaybetmesi üzerine daha evvelden tasarladığı Bağdat’ın ele geçirilmesi fikrini tatbik sahasına koymaya vermişti. Bu minvalde Sultan IV. Murad’ın emriyle 7 Mart 1637 tarihinde Bağdat seferi için serdar tayin edilen Vezirazam Bayram Paşa, sefer için gerekli hazırlıklara başlamıştı.³⁵³ Vezirazamın hazırlıklara başladığı esnada Safevi sarayından gönderilen Maksud Sultan riyasetindeki elçilik heyeti,³⁵⁴ 9 Ağustos 1637 senesinde huzura kabul edilmiş; fakat şahın sulh talebi yerinde görülmeyerek Safevi heyeti hapsedilmişti. Sefere hazır hale gelen ordusuyla beraber harekete geçen IV. Murad, Revan seferinde olduğu gibi Şeyhülislâm Yahya Efendi ve Kapudan Mustafa Paşa ile birlikte 8 Mayıs 1638 tarihinde Üsküdar’dan hareket etmişlerdi.³⁵⁵ Osmanlı merkez ordusunun İnönü mahalline ulaştığı 23 Mayıs 1638 tarihinde Amasya’da kışı geçiren Vezirazam Bayram Paşa, ordu-yı hümayuna katılmıştı. Cüllab yakınlarında vefat eden Vezirazam Bayram Paşa’dan münhal makama sultan tarafından Tayyar Mehmed Paşa’nın tayin olunmasının ardından yoluna devam eden Osmanlı ordusu 3 Eylül 1638 tarihinde Diyarbekir’e ulaşmıştı.³⁵⁶

Osmanlı sultanının Bağdat’a harekete doğru harekete geçtiğini Bağdat Beylerbeyi Bektaş Han’ın kendisine gönderdiği arızalarla haber alan Safevi şahı, bu esnada Özbek kumandanı Yelengtuş’un Horasan üzerine çıktığı sefer ve Kandahar’ın Babürler’in eline geçmesine mani olmak için gönderdiği Kullarağası Siyavuş Bey’in Babür kuvvetlerine yenildiği haberlerini almıştı.³⁵⁷ Birbiri ardına menfi haberler alan Şah Safî, devletinin içinde bulunduğu müşkül duruma rağmen ekonomik, dinî ve stratejik açıdan çok önemli bir bölge olan Bağdat’ı muhafaza etmek arzusuyla tüm kuvvetlerini bu bölgeye sevk etme kararından vazgeçmemişti. Safevi şahı bu minvalde Loristan ve Kürdistan hakimlerine Nazır-ı Büyutat Hüseyin Han’ın komutasına girerek Osmanlı askerlerinin istifade etmesini engellemek için Bağdat canibinde bulunan ekili

³⁵³ Üsküdar üzerinden harekete geçen Vezirazam Bayram Paşa, Anadolu’nun iç kesimlerine ilerleyerek asker toplamak ile meşgul olmuştu. Ardından Van, Erzurum ve Musul’da gerekli tayin ve teftiş işlerini yaptıktan sonra Kasım 1637 tarihinde kışı geçirmek üzere Amasya’ya çekilmişti. Bkz. *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C. II, s. 1055-61.

³⁵⁴ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 193.

³⁵⁵ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 857-61.

³⁵⁶ Halil Sahillioğlu, “Dördüncü Murad’ın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)”, *Belgeler*, C. II/3-4, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1965, s. 15, 21. ; *Tarih-i Naima*, C. II, s. 864, 875-76.

³⁵⁷ *Hülasatü’s-Siyer*, s. 258-59.

arazilerin tahrip edilmesi emrini vermişti. Ayrıca Erdebil hakimi Nazar Ali Han, Ağa Han Mukaddem ve Saru Han Taleş, kendilerine bağlı birliklerle Sepehsalâr Rüstem Han'ın komutası altına girmekle vazifelendirilirken Rüstem Han'dan boşalan Azerbaycan Vilâyeti'nin muhafazası Sepehsalârın kardeşi Yesavul-u Sohbet İsa Han'a tevdi edilmişti. Kuh-ı Keyluye Beylerbeyi Nakdi Han, Dorak hakimi Mehdi Sultan Arab'ın oğlu Murad Han ve Topçubaşı Murtaza Kulu Han'ın komutasında yirmi bini aşkın Safevi askerî, yanlarında kale muhafazası için gerekli olan bol miktarda erzak, barut, fitil ve yağın yanısıra birkaç topla birlikte Bağdat'a doğru harekete geçmişti. Şah Safi bu önlemlere ilâveten tüfenkçiağası rütbesini verdiği İsfahan tüfenkçilerinden Mir Fettah ve adamlarını Halef Bey komutası altında Bağdat Beylerbeyi Bektaş Han'a yardım etmekle görevlendirirken kendisi de İsfahan'dan Bağdat yakınlarında bulunan –bugünkü Kirmanşah'da yer alan- Kengaver canibine giderek Rüstem Han'ın kuvvetleri ile buluşmuştu.³⁵⁸

Osmanlı ordusu bir süre Diyarbekir menzilinde ikâmet ettikten sonra bir aydan uzun süren bir yürüyüşün ardından 8 Ekim 1628 tarihinde Musul'a vasil olmuştu.³⁵⁹ Balyemez adlı topların karadan intikalinde yaşanan güçlük nedeniyle mezkûr topların Şatt Suyu üzerinden gönderilmesine karar verildikten sonra ilerleyişine devam eden Osmanlı ordusu, 9 Kasım 1638 tarihinde Bağdat yakınlarındaki İmam Azam Türbesi'ne ulaşmış ve otağ-ı hümayun mezkûr türbenin önüne kurulmuştu.³⁶⁰

Otağ-ı hümayunun kurulmasından altı gün sonra Bağdat Kalesi'nin kuzeydoğusunda yer alan Ak Kapı'ya Vezirazam Mehmed Paşa ve Yeniçarı Ağası Hasan Ağa önderliğinde yapılan bir gece saldırısı ile kuşatma resmen başlamıştı.³⁶¹ Kapudan Mustafa Paşa ve Hazinedar İbrahim Paşa, Bağdat Kalesi'nin Burc-u Acem mevkiinden taarruza başlarken³⁶² Bağdat Kalesi'nin Karanlık Kapı adlı mevziinin muhafazası Nogay Paşazade'nin kontrolüne bırakılmıştı. Musul'da Şatt Suyu vasıtasıyla

³⁵⁸ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 214-15.

³⁵⁹ Halil Sahillioğlu, “Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)”, s. 22-24. ; Naima, ordunun Diyarbekir menzilinde on gün konakladığı bilgisini vererek Musul'a varış tarihini 9 Ekim olarak tarihlendirmektedir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 876-77.

³⁶⁰ Halil Sahillioğlu, “Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)”, s. 24-27. ; Naima, İmam-ı Azam Türbesi'ne varılan tarihi altı gün gecikmeyle 15 Kasım olarak vermektedir. Fakat Naima'nın verdiği bu tarih Bağdat kuşatmasının başladığı tarih olması hasebiyle yanlıştır. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 876-77, 883.

³⁶¹ *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, C. II, s. 1095. ; Naima, Mir Mehmed adında ele geçirilen bir Kızılbaşın Bağdat Kalesi'nin zayıf noktasının Ak Kapı olduğuna dair verdiği bilginin teyit edilmesinden sonra saldırının bu noktadan yapılmasına karar verildiğini ifade etmektedir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 884.

³⁶² *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, C. II, s. 1095.

gönderilen topların halihazırda Bağdat'a ulaşmamasıyla beraber muhasaranın ikinci günü eldeki yirmi adet topun on tanesi Vezirazam Mehmed Paşa'ya, altısı Kapudan Mustafa Paşa'ya, dördü ise Anadolu Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya verilerek Bağdat Kalesi üç koldan top atışına tutulmuştu. Sultanın emriyle beraberinde on üç top olan Osmanlı askerleri, Şatt Suyu'nu geçerek günde iki defa Kuşlar Kalesi ve Bağdat'ı yoğun top atışlarını tutmuştu.

Muhasaranın sekizinci gününe gelindiğinde ise Vezirazam Mehmed Paşa ve Anadolu Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya bağlı birlikler, yoğun top atışları suretiyle kalenin surlarında ciddi gedikler açmışlardı. Kuşatmanın on dördüncü gününde kale içine genel bir taarruz planlansa da Safevi muhafızlarının kazdıkları siper ve hendeklerin öğrenilmesi nedeniyle bu teşebbüsten vazgeçilmişti.³⁶³ Musul'dan su yoluyla gönderilen topların ilk kısmı olan on adet top kuşatmanın on dokuzuncu gününde, ikinci kısmı ise yedi adet olmak üzere Bağdat'a ulaşmış ve derhal ihtiyaç duyulan mevziilere gönderilerek kale dövülmeye devam edilmişti.³⁶⁴

Safevi muhafızlarının açtığı hendeklerin Osmanlı askerleri tarafından doldurulmasından sonra taarruza geçilmesine isteyen Sultan IV. Murad, Vezirazam Mehmed Paşa'nın kalenin düşmesinin yakın olduğunu ve acele edildiği takdirde büyük miktarda zayıat verileceğini ifade etmesine rağmen Osmanlı sultanı ikna olmamış ve saldırı emrini yinelemişti. Muhasaranın otuz altıncı gününün gecesinde başta Yeniçeri Ağası Hasan Ağa ve Vezirazam Mehmed Paşa olmak üzere sultanın emriyle harekete geçen Osmanlı kuvvetleri, Bağdat Kalesi'nin birçok surlarını ele geçirmeye muvaffak olmuştu.³⁶⁵ Osmanlı askerlerinin başarılı ilerleyişine rağmen Vezirazam Mehmed Paşa'nın alınına isabet eden tüfenk atışı nedeniyle vefat ettiğini haber alan Sultan IV. Murad bu haberden bir hayli mütessir olmuştu.³⁶⁶

Vezirazam Mehmed Paşa'nın vefatı üzerine yerine Kapudan Mustafa Paşa'nın tayin edildiği³⁶⁷ esnada dahi aralıksız devam eden Osmanlı saldırıları karşısında bitap düşen Safevi muhafızları, takatlerinin kalmadığını ve teslim olma arzusunda olduklarını Bağdat Beylerbeyi Bektaş Han'a iletmişlerdi. Bektaş Han askerlerin durumlarını ifade etmeleri üzerine topladığı mecliste, kuşatma boyunca on beş binden fazla kayıp

³⁶³ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 885-86.

³⁶⁴ Özer Küpeli, *a.g.t.*, s. 183.

³⁶⁵ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 888.

³⁶⁶ *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C. II, s. 1098. ; *Tarih-i Naima*, C. II, s. 888.

³⁶⁷ *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C. II, s. 1099.

verildiğini ve kendisinin de kaleyi teslim etme arzusunda olduğunu ifade etmişti. Şah Safi tarafından kalenin muhafazası için gönderilen Halef Bey bu sözlere itiraz etmediği gibi Safevi şahından kalenin düşmesinin kesin olarak anlaşıldığı anda daha fazla kayıp verilmemesi adına kaleyi teslim edebileceğine dair gelen emri hazirûna göstermişti. Bektaş Han'ın boş yere askerini kırma uğratılmasına sebep olan Halef Bey'e hiddetlendiği esnada Osmanlı vezirazamının öldüğü haberinin öğrenilmesi büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı. Bu minvalde bir müddet daha sabredildiği takdirde ağır kış şartlarının Osmanlı askerlerini telef edeceğini düşünen bazı Safevi ümerasının düşüncelerine rağmen Bektaş Han, kaleyi teslim etme hususunda kesin kararını vermişti.³⁶⁸

Bağdat Beylerbeyi Bektaş Han'ın 25 Aralık 1638 tarihinde Osmanlı'ya gönderdiği bir adamı ile kaleyi teslim etme niyetinde olduğunu haber vermesi üzerine³⁶⁹ Çavuşbaşı Turak Ağa ve Niğde mutasarrıfı Hasan Paşa kale içine girerek Bektaş Han'ı Osmanlı sultanının huzuruna getirmişlerdi. Osmanlı sultanının ihtişamı ve ordusunun büyüklüğü karşısında şaşkına dönen Bektaş Han'a bir murassa sorguç, bir samur hilât ve bir mücevher hançer verildikten sonra kalenin bugün içerisinde boşaltılması, Safevi muhafızlarının kendilerine tâbi olmak veya şahlarına gitmek konusunda özgür bırakıldığı bildirilmişti. Bunun üzerine kaleye dönen Bektaş Han, Osmanlı sultanının şartını bildirmesine rağmen Tüfenkçiağası Mir Fettah, Halef Bey ve Yar Ali Han kaleyi ancak yarın tahliye edebileceklerini Bektaş Han'a ifade etmişti. Bektaş Han'ın Osmanlı askerleri tarafından ele geçirilen kulelerin altına bazı Kızılbaş askerlerin lağım kazıp barut doldurduğunu Osmanlı ricaline haber vermesi üzerine Osmanlı askerleri yağma ve katliam için arzu ettikleri bahaneyi bulmuşlardı. Vezirazam Mustapa Paşa'nın kaleye girmesiyle savaşın tekrar başladığını ve hayli kanlı cereyan ettiğini haber alan Sultan IV. Murad, Anadolu Beylerbeyi Hüseyin Paşa'yı kaleye göndererek çatışmanın durdurulmasını emretmişti. Bunun üzerine Mir Fettah, Ali Yar Han ve Halef Bey teslim olsalar dahi Bağdat Kalesi'nin içinde bulunan Narin Kalesi'ne saklanan çok Kızılbaş muhafızları Osmanlı toplarının hedefi olmuştu. Bağdat muhasarası esnasında ölen Safevi muhafızlarının sayısı on bin olduğu olduğu halde aman verildikten sonra tekrar başlayan ve üç gün süren çatışmada yirmi bin kadar Safevi askeri, Osmanlı kuvvetleri tarafından öldürülmüştür. Safevi askerlerinin

³⁶⁸ Özer Küpeli, *a.g.t.*, s. 185-86.

³⁶⁹ Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)", s. 28.

ağır bir kırıma uğratılmasının ardından Mir Fettah ve birçok Safevi ümerası tevkif edilerek Diyarbekir'e gönderilmiş; Osmanlı sultanının iltifatına mazhar olan Bektaş Han ise anî bir şekilde vefat etmişti.³⁷⁰ Bu hadiselerin nihayetinde ele geçirilen kalenin muhafazası sekiz bin askerle birlikte Yeniçeri Ağası Küçük Hüseyin Ağa'ya tevdi edilmişti. Sultan IV. Murad, İmam-ı Azam Türbesi'ni ziyaret ettikten ve tebrikleri kabul ettikten sonra payitahta doğru harekete geçmiştir.³⁷¹

Sevanihnigar Teferruşî, Osmanlı kuvvetleri karşısında alınan ağır yenilgiyi: Safevi askerlerinin bir kısmının firar etmesi, askerînin daha uzun süre mukavemet için ihtiyaç duyduğu erzaktan yoksun oluşu, Osmanlı askerînin sayıca fazla olması, kimi Safevi askerinin şarap içmesinin doğurduğu zaafiyet ve ağır kış şartları ile açıklamaktadır.³⁷² Muasır İranlı tarihçi Mahmud Mihmannevaz ise bu yenilgiyi; Şah Safi'nin askerlerini bizzat komuta eden Osmanlı sultanı IV. Murad'ın karşısına çıkmaya lüzum görmeyerek cephenin gerisinde kalmakla yetindiğini, bu durumun da Safevi kale muhafızlarının cesaret ve iştiyakını menfi yönde etkilediğini, şahın bu tasarrufunda ise Osmanlı askerleri tarafından 1630 yılında kuşatılan Bağdat Kalesi'ni korumakla yükümlü kale muhafızlarının gösterdiği başarılı mukavemeti bu kuşatmada da göstereceklerine dair aşırı inancın etkisi olduğunu iddia etmektedir. Mezkûr yazar ayrıca Safevi şahının askerlerine bizzat komuta etmemesinin yaratacağı olumsuz etkiye ilâveten kurçibaşı, kullarağası veya sipehsalâr gibi Safevi askerî hiyerarşisindeki en önemli makamların ve bu makamı elinde bulunduran Safevi beylerinin sıcak çatışmadan uzak kalması, şah tarafından Bağdat muhafazası için bahsi geçen makamlara kıyası kabil olmayan çerhçibaşı rütbesindeki Halef Bey'in tayin edilmesi şahın gayriciddi tavrının ve bu tavırdan kaynaklanan hatasının Bağdat'ın kaybedilmesinde etkili olduğunu ifade ve iddia etmektedir.³⁷³

Bağdat Kalesi'nin Osmanlı tasarrufuna geçmesinin ardından Osmanlı'yı temsilen Mustafa Paşa ve Safeviler'i temsilen Saru Han Taleş arasında yürütülen müzakereler,

³⁷⁰ Müverrih Yusuf, Bektaş Han'ın zehirlenme nedeniyle vefat ettiğini ifade etmektedir. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 219. ; Hâcegi İsfahanî, Bektaş Han'ın Osmanlı sultanı ile görüşükten sonra vefat ettiğini ifade etmesine rağmen ölüm nedeni hakkında bir kanaat belirtmemektedir. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 263-64. ; Naima da Bektaş Han'ın ölüm nedenine dair bir bilgi vermez. Bununla beraber Lor hakimi Hüseyin Han'ın kızı olan zevcesinin, malına taarruz edilmeyerek maiyyeti ile beraber pederine gönderildiğini ifade etmektedir. Bkz. *Tarih-i Naima*, C. II, s. 894.

³⁷¹ *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, C. II, s. 1099-1109. ; *Tarih-i Naima*, C. II, s. 889-96.

³⁷² *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s.172-73.

³⁷³ Mahmud Mihmannevaz, "Tahlilî ber Tekabülha-yı Merzî-yi İran ve Osmanî der Zaman Şah Safi (1038-1052)", *Fasname-yi Ulûm ve Fünûn*, Şomare 32, (1399), s.113-16.

17 Mayıs 1639 tarihinde nihayete varmış ve taraflar arasında uzlaşma sağlanmıştı. Osmanlı'nın Kasr-ı Şirin, Safevilerin Sulh-u Zehab olarak tesmiye ettikleri ve Osmanlı-Safevi sınırını belirleyen bu anlaşmaya göre:

- Bağdat Eyaleti'ndeki Cessan, Badrah, Mendelcin, Derteng ve Derne Osmanlı, Derne'nin doğu canibi ise Safevi tasarrufuna bırakılacak.
- Sermil mevkiinde ikâmet eden Bire ve Zerdevi aşiretleri Safeviler'e, Ziyaeddin ve Haruni aşiretleri Osmanlı'ya tâbî olacak.
- Zencir Kalesi yıkılmak kaydıyla batısındaki köyler Osmanlı, doğusundaki köyler Safevi tasarrufunda olacak.
- Şehrizar'daki Zalim Ali Kalesi Osmanlı, Orman Kalesi Safevi tasarrufuna; Şehrizar'a sınır Çağangediği'nde bulunan Mihriban Kalesi Safevi, Kızılca Kale Osmanlı tasarrufuna bırakılacak.
- Kars canibinde bulunan Mağazberd Kalesi Safevi, Van canibinde bulunan Kotur Kalesi ve Maku Kalesi Osmanlı tasarrufuna geçecektir.³⁷⁴

Taraflar arasında uzun yıllar devam edegelen sınır anlaşmazlıklarının çözüme kavuşturulduğu ve Safevi Devleti'nin Afgan akınları ile yıkıldığı 1722 senesine kadar devam eden bu anlaşma, Bağdat merkez olmak üzere Irak-ı Arab bölgesi gibi dinî, stratejik ve ekonomik açıdan çok önemli bir bölgenin kaybedilmesine neden olmuş ve Şah Safi saltanatının aldığı en büyük ve en ağır yenilgi olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

3.3. Babürler

Bugünkü Afganistan'ın orta güney kesiminde yer alan Kandahar, tarihsel olarak Herat, Meşhed ve Merv ile beraber Horasan'ın en önemli şehirleri arasında yer almaktadır. Münbit toprakları, Kuzey Hindistan ve Maveraünnehir havzasına olan coğrafi konumu nedeniyle stratejik bir konuma sahip olan bölge üzerindeki iktidar mücadelesi, Safevi ve Babür şahlarını her zaman meşgul etmiştir.³⁷⁵ Şah Tahmasb 1558 senesinde

³⁷⁴ Özer Küpeli, *a.g.t.*, s. 197-8. ; Metnin Safevi kaynağında yer alan hali için bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 270.

³⁷⁵ Riyazül İslam, *a.g.e.*, s. 255.

Kandahar'ı Safevi sınırlarına dahil etmesine rağmen halefleri II. İsmail ve Şah Muhammed Hüdabende döneminde devletin içinde bulunduğu karışıklık sonucu mezkûr bölgenin Safevi merkez idaresi ile bağı zayıflamıştı. Şah Abbas'ın saltanatının ilk senelerinde bölgeye gerekli ehemmiyeti verememesi ve Özbek Hanlarının bölgeye saldırıları sonucunda Safevi beyleri, Babür hükümdarı Ekber Şah'a tâbiyetlerini sunmak zorunda kalmışlardı. Şah Abbas dahili sorunları ve Osmanlı meselesini çözüme kavuşturduktan sonra saltanatının ilk yıllarında kaybettiği Kandahar'ı tekrar tasarrufuna katmak için harekete geçmiş, uzun ve zorlu bir mücadelenin ardından Haziran 1622 tarihinde Şah Cihangir kuvvetlerini mağlup ederek Kandahar'ı ele geçirmişti.³⁷⁶ 1627 senesinde Şah Cihan, 1629 senesinde Şah Safi şahlık tahtının yanı sıra Kandahar sorununu miras alarak bu mücadelenin yeni tarafları olmuşlardı.

3.3.1. Elçi Teatisi ve Mükâtebe

Şah Cihan, Safevi tacının yeni sahibi Şah Safi'nin cülusunu tebrik etmek için daha evvelden Şah Abbas'ın sağlığında vazifelendirdiği ve Babür topraklarında bulunan Bahri Bey ile birlikte Mir Berke riyasetindeki bir elçilik heyetini mektup ve muhtelif hediyelerle beraber 29 Ekim 1629 tarihinde Safevi topraklarına gitmekle vazifelendirmişti.³⁷⁷ Şah Cihan'ın elçilik heyeti 3 Temmuz 1631 tarihinde İsfahan'da şahın huzuruna kabul edilmişti.³⁷⁸ Şah Cihan, Şah Safi'ye hitaben yazdığı mektupta Şah Abbas ve selefi Şah Cihangir arasındaki yakınlığa vurgu yaptıktan sonra Safevi şahından adaletle hükmetmesini, ulemaya sahip çıkmasını ve hoşgörülü davranmasını tavsiye ediyordu. Şah Cihan bu tavsiyelerde bulunurken Şah Safi'ye "oğul" olarak hitap ederek kendisini Safevi şahından üstün tutuyordu.³⁷⁹ Kuzeydoğusunda Özbek, batısında Osmanlı saldırıları ile mücadele etmek zorunda kalan Şah Safi, barışçıl bir politika takip ederek yeni bir savaş cephesi açmamak adına 12 Eylül 1629 tarihinde Muhammed Ali Bey riyasetinde iki bin kişiden müteşekkil bir elçilik heyetini çeşitli hediyeler ve bir adet mektupla beraber Babür hükümdarı Şah Cihan'a yollamıştı.³⁸⁰

³⁷⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s. 111-16.

³⁷⁷ Abdulhamid Lahorî, *Padişahname*, C. I, haz. Kabiruddin Ahmad, M. Abdurrahim, College Press, Calcutta 1867, s. 281.

³⁷⁸ *Hülasatü's-Siyer*, s. 115. ; Babür elçilik heyeti beş ay sonra Safevi topraklarından ayrılmıştır. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 73.

³⁷⁹ Riazul İslam, *A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750)*, C. I, Ripon Printing Press, Tahrân 1979, s. 237-38.

³⁸⁰ Sevanihigar Teferruşi ise şaha yollanan hediyelerin daha önce hiçbir padişahın sahip olmadığı kıymet ve güzellikte olduğunu ifade etmektedir. Bkz. *Tarih-i Tahvilat-ı İrân der Salha-yı 1038-1052*, s. 82.

Yaklaşık yedi aylık bir yolculuktan sonra Babür payitahtı Burhanpur'a ulaşan Safevi elçilik heyetine, Babür şahı tarafından yaklaşık üç lek rupi ve muhtelif hediyeler verilmiştir.³⁸¹ Şah Safi, Şah Cihan'ın kendisine "oğul" şeklinde hitap etmesine rağmen Babür şahına "dost" şeklinde hitap ederek hiyerarşik açıdan aynı mevkide olduklarına vurgu yapıyordu.³⁸² Şah Cihan tarafından büyük bir hürmetle karşılaşılan Safevi elçilik heyeti dikkat çekici şekilde yaklaşık üç sene kaldıkları Babür topraklarından Kasım 1632 senesinde Safevi topraklarına dönmüştü.³⁸³

Şah Cihan, Nisan 1633 tarihinde en önemli devlet adamlarından biri olan Safdar Han'ın riyasetindeki elçilik heyetini dört lek rupi, çeşitli hediyeler ve Şah Safi'ye yazdığı bir mektupla beraber Safevi topraklarına göndermişti.³⁸⁴ Şah Safi, Erivan'ı ele geçiren Osmanlı Devleti ile mezkûr bölgeyi geri almak için giriştiği mücadele nedeniyle Babür elçilik heyeti, dört ay kadar Erdebil'de beklemek zorunda kalmıştır.³⁸⁵ Şah Safi ile Kaşan'da buluşan Babür elçilik heyeti ile 3 Kasım 1636 senesinde İsfahan'a vasıl olmuştur.³⁸⁶ Çeşitli hediyelerin yanısıra Babür şahının öncekine nazaran sert bir üslupla yazılmış mektubu Safevi şahına sunmuştu. Şah Cihan bu mektubunda iki hanedan arasındaki derin dostluğu hatırlatacak kişilerin Safevi sarayında artık bulunmadığını ifade ederek kendisine "dost" şeklinde hitap eden Safevi şahının bu hitabından duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirmekte ve kendisine "emmi" şeklinde hitap edilmesini istemekteydi. Bu sert girişe ilâveten devlet adamlarına karşı müsamaha göstermesi gerektiğini vurgulamış, Devletabad Kalesi'ni fethettiğini, Nizamşahları ortadan kaldırdığını, Adilşah ve Kutubşah Devletleri'ni yenilgiye uğrattığını ifade etmektedir.³⁸⁷ Kendisine olan hitap şeklini beğenmeyen Şah Cihan, uzun uzun elde ettiği başarılarından bahsederek Safevi şahına karşı bir üstünlük arayışında olduğu açıktır.

Şah Safi ise ileride olacıklardan habersiz olarak Yadigar Bey riyasetindeki elçilik heyetini çeşitli hediyeler ve bir mektupla birlikte Şah Cihan'ın huzuruna gitmek üzere

³⁸¹ *Padişahname*, C. I, s. 366.

³⁸² *A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750)*, C. I, s. 239.

³⁸³ *Hold-i Berin*, s. 184.

³⁸⁴ *Padişahname*, C. I, s. 477.

³⁸⁵ *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s.129-30.

³⁸⁶ *Hülasatü's-Siyer*, s. 243.

³⁸⁷ *A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750)*, C. I, s. 250. ; Şah Cihan, Safevi şahının devlet adamlarına karşı takındığı şedid tavrı eleştirirken isim vermeden Şah Safi tarafından öldürülen Zeynel Han Şamlu, İsa Han Şeyhavend, Sultan el-Ulema ve İmam Kulu Han'ın öldürülmesini kastetmektedir.

vazifelenmişti.³⁸⁸ Kandahar'ın Babür tasarrufuna geçmesinden üç ay sonra Şah Cihan'ın huzuruna kabul edilen Safevi heyeti,³⁸⁹ Osmanlı Devleti karşısında gösterilen başarılı mukavemetin sonunda Erivan'ın geri alındığını bildiren bir mektubu Babür şahına sunarken aynı mektubun devamında Şah Cihan'ın evvelki üstü kapalı tehditlerine karşılık olarak iki hanedan arasındaki dostluğa vurgu yapmaktaydı.³⁹⁰

Safevi şahı ile görüşükten sonra Safdar Han ve maiyyeti, aldığı talimat gereği Safevi Devleti'nin vaziyeti hakkında daha fazla bilgi toplamak için dönüş yolunda epey ağır ve yavaş yol alıyordu. Öyle ki Safdar Han henüz Babür topraklarına ulaşmadan evvel Şah Cihan, Safevi topraklarına gönderilmek üzere Mir Hüseyini riyasetinde yeni bir elçilik heyetini çeşitli hediyeler ve bir mektupla beraber Safevi payitahtına gitmek üzere görevlendirmişti.³⁹¹ Nevruz şenliklerinin düzenlendiği esnada Safevi topraklarına ulaşan elçilik heyeti şahın huzuruna kabul edilmişti.³⁹² Şah Cihan ele geçirdiği Devletabad Kalesi'nin güzelliğinden bahsederken Safevi topraklarına yakın olması halinde bu kaleyi kendisine verebileceğini ifade etmekle beraber mektubun devamında Hindistan'daki başarılarından bahsederek Safevi şahına karşı üst perdeden konuşmaya devam ediyordu.³⁹³ Şah Safi ise Babür elçisi Mir Hüseyini'ye Şah Cihan'a ulaştırmak üzere bir mektup göndermişti. Bu mektubunda Şah Cihan'a atfen "emmi" hitabını kullanan Şah Safi, Babür şahının Bundela isyanını başarıyla bastırmasından, Kutubşahlar ve Adilşahlar üzerindeki egemenliğini kesin şekilde sağladığından dolayı tebriklerini iletliyordu.³⁹⁴ Şah Safi ise olacıklardan habersiz bir şekilde gönderdiği bu mektupta Şah Cihan'a atfen kullanmış olduğu emmi ibaresi ile Babür şahının üstünlüğünü kabul etmiş oluyordu. İki şah arasında cereyan eden elçi ve mektuplaşma hadisesinde diplomatik eşitliği kaybettiği anlaşılan Şah Safi, bunun yanısıra saltanatı ve devleti için son derece stratejik önemi olan Kandahar'ı da Babür şahına kaptıracaktı.

3.3.2. Kandahar'ın Babür Tasarrufuna Geçmesi

Fuşenç hakimi muhteris Şir Han Afgan, Genc Ali Han'ın vefatının ardından Kandahar hakimliğinin kendisine verilmesini beklerken Genc Ali Han'ın oğlu Ali Merdan Han'a

³⁸⁸ *Hülasatü's-Siyer*, s. 248.

³⁸⁹ *Padişahname*, C. II., s. 93.

³⁹⁰ *A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750)*, C. I, s. 256.

³⁹¹ *Riyazül İslam*, a.g.e., s. 158.

³⁹² *Hülasatü's-Siyer*, s. 251.

³⁹³ *A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750)*, C. I, s. 255.

³⁹⁴ *A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750)*, C. I, s. 259.

verilmesine hiddetlenerek isyana kalkışmış; fakat muhteris Şir Han'ın isyanı Ali Merdan Han tarafından bastırılmıştı. Şir Han Afgan'ı kendi himayesine alan Şah Cihan, Kandahar'ı ele geçirmek adına yaptığı ilk hamlede başarısız olmuştu.

Şah Cihan, bir yandan saltanatının ilk yıllarında topraklarında çıkan Han-ı Cihan Ludi ve Singe Bundela isyanları ile mücadele ederken diğer yandan Dekken sultanlıklarını da kontrolü altına almak için çaba sarfetmekteydi. Bu minvalde Kandahar'ı almak için doğru zamanın henüz gelmediğine kanaat getirmiş olacak ki Şah Safi ile hediyelerin gidip geldiği bir elçilik teatisi yapmakla yetinmişti. Sözüünü ettiğimiz dahili sorunları çözüme kavuşturan Şah Cihan, Moltan valisi Kılıç Han vasıtasıyla Kandahar hakimi Ali Merdan Han'a kendi tabiyetine girmesini istediği bir mektup göndererek Kandahar üzerindeki emelleri doğrultusunda ilk doğrudan hamlesini gerçekleştirmişti.³⁹⁵ Şah Cihan bu hamlesinin ardından Kabil hakimi Said Han Cagatay'ı olası bir sıcak çatışmaya hazır olması için tenbih ederken diğer yandan güvenilir bir adamını Kandahar hakimi Ali Merdan Han'a göndermesini ve kendisinin Kandahar'ı almaya muktedir olduğu konusunda mezkûr Safevi komutanını ikna etmesini istemişti. Şah Cihan'dan aldığı direktif doğrultusunda harekete geçen Said Han Cagatay, tecrübeli bir sefir olan Zülfikar Han'ı gizlice Kandahar Beylerbeyi Ali Merdan Han ile görüşmesi için vazifelendirmişti. Zülfikar Han'ı huzuruna kabul eden Ali Merdan Han, Babür elçisini bir süre misafir ettikten sonra cevabı daha sonra mutemed adamlarından biri ile göndereceğini söyleyerek mezkûr elçiyi yolcu etmişti. Şah Cihan'ın selefi Şah Cihangir döneminde naip sıfatıyla Kabil'i yöneten Zafer Han'ın gönderdiği bir elçilik heyetine karşılık vermediği anlaşılan Ali Merdan Han bu kez Zülfikar Han riyasetinde gelen heyete karşılık olarak yakın adamlarından olan Ali Bey'i Kabil hakimi Said Han Cagatay'a göndermiş;³⁹⁶ bu nevdan bir teklifi kabul etmesinin mümkün olmadığını iletmişti.³⁹⁷ Şah Cihan, Ali Merdan Han'ı kendi tarafına çekmek için başlattığı girişimlerin sonuç vermeme ihtimaline karşın sefer hazırlıklarına başlanması talimatı verirken diğer yandan Osmanlı Devleti'nin Bağdat'ı ele geçirmek mezkûr bölgeyi muhasara altına aldığı esnada Osmanlı'ya gönderdiği elçi vasıtasıyla Kandahar'ı ele geçirmek için gerekli hazırlıkları başlattığını bildiriyordu.³⁹⁸

³⁹⁵ Cihan Oruç, *a.g.t.*, s. 161.

³⁹⁶ *Padişahname*, C. II, s. 27-9.

³⁹⁷ Cihan Oruç, *a.g.t.*, s. 161.

³⁹⁸ *Tarih-i Naima*, C. II, s. 880.

Şah Cihan, Pencap hakimi Vezir Han'dan Pencap civarındaki bölgeleri kontrol altına almak için stratejik ehemmiyete sahip Kandahar'ı almak için hazırlık yapmasını istemişti. Pencap hakimi ise şahın ele geçirmek istediği bölgelerde büyük bir kıtlığın peyda olduğunu, bu sebeple şahı planladığı harekatı ertelemesi hususunda görüş belirtmişti. Şah Cihan'ın uhdesinde bulunan bölgeye sefer hazırlığında olduğu istihbaratını alan Kandahar hakimi Ali Merdan Han, Leke Dağı'nda büyük bir kale yaptırmak suretiyle savunma hazırlıklarını hızlandırırken bir yandan da durumu Şah Safi'ye bildirmiş ve gerekli askerî yardımın tarafına gönderilmesini istemişti.³⁹⁹

Safevi kaynaklarına yansımayan Ali Merdan Han'ın mektubuna rağmen Şah Cihan'ın Kandahar üzerindeki emellerinden haberdar olan ve Ali Merdan Han'ın olası bir taraf değiştirme ihtimaline binaen Şah Safi, Kandahar hakimini bağlı bulunduğu kuvvetlerle huzuruna çağırarak Osmanlı Devleti'nin muhasarası altında olan Bağdat'ı kurtarma noktasında yardımını talep etmişti. İtimadüddeve Mirza Muhammed Taki, Ali Merdan Han'ı geçmişte devlet hazinesine göndermekle yükümlü olduğu verginin on iki bin tümenlik kısmını kendi zimmetine geçirdiğini ileri sürerek Ali Merdan Han'ın olası bir ihaneti hususunda Şah Safi'yi uyarıyordu. Maktul İtimadüddeve Mirza Talib Han'ın yeğeni ile evli olan Ali Merdan Han ve Mirza Muhammed Taki'nin Ebu Talib Han'ın öldürülmesine giden süreçte dahil olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda Mirza Muhammed Taki ve Ali Merdan Han arasında belli bir husumetin var olduğunu hesaba katmak gerekmektedir. Nitekim Kurçibaşı Cani Bey Şamlu ve bazı ümeranın, hakkındaki iddialardan müberra olması için yaptıkları çağrıya rağmen Şah Safi'nin kendisine gönderdiği mektupta İtimadüddeve Mirza Muhammed Taki'nin bir hilesi olduğunu anlayan Kandahar hakimi, akıbetinin şah tarafından öldürülen Fars hakimi İmam Kulu Han ile aynı olmasından korktuğu için emre itaat etmeyerek şahın huzuruna gelmeyi kabul etmemiştir.⁴⁰⁰

Safevi kaynağı ile bu hususta muvafık kalan *Padişahname*'nin yazarı Lahorî, Ali Merdan Han'ın şah tarafından öldürülmesine karar verildiğini ama Kandahar hakiminin şahın sarayında bulunan adamları vasıtasıyla bu durumdan haberdar olduğunu ifade etmektedir. Bu hususta kıymetli bilgiler vermeye devam mezkûr yazar,

³⁹⁹ *Padişahname*, C. II, s. 29. ; Safevi kaynağında Leki Dağı olarak tesmiye edilen bu bölgede Ali Merdan Han'ın muhkem bir kale yaptığına dair bir ifade geçse de Müverrih Yusuf, Babür kaynağının aksine Ali Merdan Han'ın, mezkûr kaleyi Babür saldırılarını engellemek için değil aksine "ihanete" karar verdiği için olası bir Safevi hücumunu engellemek için inşa ettiğini yazmaktadır. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 211.

⁴⁰⁰ A.g.e., s. 211-12.

Babür hükümdarının Kandahar'ı ele geçirmek için hazırlıklar yaptığı esnada şahının, pederi ve kendisinin geçmişte gösterdikleri yararlılığı unutmamasına ve kendisine şüpheyle bakmasından bir hayli rahatsızlık duyan Ali Merdan Han, Safevi hizmetinde kaldığı müddetçe can ve mal güvenliğinin olmadığını anlamıştı.

Şah Safi tarafından Kandahar'a ulaşmak amacıyla yollanan Kullarağası Siyavuş Bey, Ali Merdan Han'a yardıma geldiği hususunda haber göndermiş ve onun güvenini kazanmak için yolda kendisine muhtelif hediyeler yollamıştı. Kandahar hakimi ise Kullarağası Siyavuş Bey'in niyetini daha evvel bildiği için Safevi komutanının bölgeye gelmesinin tehlikeli olduğunu; zira Babür kuvvetlerinin karşısında hezimete uğramasının kaçınılmaz olduğunu ifade etmişti. Bu uyarıya rağmen yoluna devam eden Kullarağası Siyavuş Bey, Kandahar'a ulaşmasına rağmen Ali Merdan Han tarafından içeri girmesine müsaade edilmedi.⁴⁰¹ Bu esnada Kullarağası Siyavuş Bey, Nazar Bey, Melek Bey⁴⁰² ve biraderi Horasan veziri Hacı Celaleddin Ekber, Ali Merhan Han'ı ikna için gönderse de Kandahar hakiminin kararı değişmemişti.⁴⁰³

Kandahar hakimi Ali Merdan Han'ın kale kapısını açmamasına rağmen Şah Safi'den aldığı kesin talimat gereği bölgeden ayrılmayan Kullarağası Siyavuş Bey, Büşt Kalesi'ne vardıktan sonra Küşknuhud canibinde karar kıldı. Safevi kumandanının bölgeye gelmesiyle Safevi Devleti'ne sadakatini koruyan bazı Kızılbaş askerlerin çıkardığı küçük çaplı isyanı bastıran Ali Merdan Han, tekrar duruma hakim olmaya muvaffak olmuştu.⁴⁰⁴ Kandahar hakimi, Melek Mevdud'a kendi yanında kalmasını tenbih ederken onun kardeşi Kamran'ı ise Gazne hakimi İvaz Han Kakşal ve Kabil hakimi Said Han Cagatay'a göndererek mevcut durumu Babür emirlerine bildirmesini; kendisinden haber geldiği anda Kandahar'a doğru harekete geçmelerini istemişti. Ali Merdan Han tarafından gelen yardım isteği üzerine harekete geçen Gazne hakimi bin kişilik bir kuvvetle Kandahar'a doğru harekete geçti. Kandahar'a vasil olmadan evvel Gazne hakimi, Ali Merdan Han'ın yakın adamlarından Makar Kalesi'nin muhafızı Nakdi Bey aldığı talimat gereği kaleyi Babür hakimine bıraktı. Kalenin muhafazası

⁴⁰¹ *Padişahname*, C. II, s. 30-1.

⁴⁰² *Hülasatü's-Siyer*, s. 251.

⁴⁰³ Pederi ve kendisinin devlet için önemli hizmetlerde bulunduğunu hatırlatan Ali Merdan Han, sanıldığı aksine ihanet içerisinde olmadığını, canından endişe ettiği için kale kapısını açmayacağını ifade etmişti. Bkz. *Tarih-i Tahvilat-ı İnan der Salha-yı 1038-1052*, s. 164.

⁴⁰⁴ *Padişahname*, C. II, s. 31-2.

için bir miktar asker bıraktıktan sonra kalan askerleriyle asıl hedefine varmak için yoluna devam eden Gazne hakimi Kandahar'a ulaşmıştı.⁴⁰⁵

Safevi Devleti'ne ihanet etmenin yanısıra Sünni bir hükümdarın tabiyetine girmek demek olan bu hadiseye mani olmak isteyen Kandahar Şeyhülislâm'ı⁴⁰⁶ Muhammed Emin, Ali Merdan Han'a, kendisinin bu topraklara Genc Ali Han'ın yadigarı olduğunu davet ettiği Babür askerlerini etkisiz hale getirip şahın sarayına nedametinin bir nişanesi olarak gönderdiği takdirde şahın affına mazhar olabileceğini tavsiye etmiştir. Bu tavsiye uyarınca adamlarıyla meşveret yapan Ali Merdan Han, şehri teslim kararından vazgeçmemiş ve şehrin kapılarını Babür emirlerine açmıştı.⁴⁰⁷ Kandahar hakimi Ali Merdan Han, çağrısına uyarak gelen İvaz Han'ı hürmetle karşıladıktan sonra 9 Mart 1638 tarihinde Şah Cihan adına hutbe okutarak diğer bir hükümdarlık alameti olan parayı Babür şahının adına bastırdı. Kandahar yakınlarındaki Kelat Kalesi, Ali Merdan Han'ın talimatı gereği bin kişilik bir askerî birliği olan oğlu Şeyh Muhammed'e verilmişti.⁴⁰⁸

Ali Merdan Han'ın bazı isteklerinin yazılı olduğu mektubu adamı Ahmet Bey vasıtasıyla Şah Cihan'a ulaştırmak üzere teslim alan Said Han Cagatay, beraberinde beş bin kişilik bir askerî kuvvetle Kandahar'a doğru yola çıktı. Ali Merdan Han'ın mektubunu okuyan Şah Cihan, Kandahar hakimi olarak Moltan valisi Kılıç Han'ı atamıştı.⁴⁰⁹ Şah Cihan Said Han'a gönderdiği mektupta, Şah Şuca komutasında bir ordu göndereceğini, tayin ettiği Kılıç Han'ın Kandahar'a ulaştığında erzak teminin yapılması hususunda Kandahar'ın yeni hakimine yardımcı olmasını, Kabil'de kalmak şartıyla Ali Merdan Han ve oğlu Şeyh Muhammed'in sarayına gönderilmesini emrediyordu.⁴¹⁰

Kandahar ve canibinde mukim halkın, Babür hakimiyetini kabul etmesi noktasında gönülsüz olduğunu bilen Said Han Cagatay ve Kandahar hakimi Kılıç Ali, Ali Merdan Han'ın tavsiyesine kulak vererek yardımcı kuvvetlerin bölgeye gelmesini beklemeden Safevi birlikleri ile çatışmaya girmeye karar vermişlerdi. Ali Merdan Han'ın savaşa katılma isteğini kendisine gelebilecek bir zararın göze alınamayacağı için reddeden

⁴⁰⁵ Cihan Oruç, *a.g.t.*, s. 163-64. ; Safevi kaynağı İvaz Han'ın maiyyetindeki askerlerin sayısını yedi yüz olarak vermektedir. Bkz. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, s. 213.

⁴⁰⁶ Her şehre atanan ve kendi evinde şer'î davalara bakan din görevlisidir. Bkz. *Tezkiretü'l-Mülûk*, s. 3.

⁴⁰⁷ *Kıyasü'l-Hakani*, C. I, s. 248-50.

⁴⁰⁸ *Padişahname*, C. II, s. 34.

⁴⁰⁹ Cihan Oruç, *a.g.t.*, s. 165.

⁴¹⁰ *Padişahname*, C. II, s. 35.

Said Han Cagatay, Ali Merdan Han'a bağı üç bin kişilik silahlı birliğine ek olarak sorumluluğunda bulunan beş bin kişilik kuvvetiyle Kandahar'a bir fersah mesafesindeki Senceri mıntıkasında konuşlandı. Kullarağası Siyavuş Bey'in ise Nişabur hakimi Bayram Ali Han, Ferah hakimi Handan Kulu Han, Çemişgezek hakimi Yusuf Sultan ve Haf hakimi Ali Sultan Han gibi Safevi beylerinin oluşturduğu beş-altı bin kişiden müteşekkil bir silahlı birliğe sahipti. Said Han Cagatay ve kardeşi Ebul Beka ordunun merkezinde yer alırken sağ cenahta Ali Bey komutasındaki Ali Merdan Han'a bağı birlikler, sol cenahta ise Seyyid Veli ve Seyyid Muhammed gibi seyyid soyuna mensup komutanlarla güçlendirdi.⁴¹¹ Ali Merdan Han'ın adamlarının olduğu cenahta ciddi başarılar elde eden Siyavuş Bey, devreye Said Han Cagatay'ın merkez cenahtaki birliklerinin girmesiyle Babür kuvvetleri karşısında ciddi bir varlık gösterememişlerdi. İkinci bir Babür saldırısından çekinen Safevi beyi evvela 12 Nisan 1638 tarihinde Kandahar'a⁴¹² ulaşan Kullarağası Siyavuş Bey, ardından Best ve Gereşk Kaleleri'nin güvenliğini Mihrab Sultan'a tevdi etmişti. Akabinde kendisi ve adamları yeterli güce sahip olmadıkları için bölgeyi terketmişlerdi.⁴¹³

Şehzade Şah Şuca gözetiminde Ali Merdan Han ve evladı Şeyh Muhammaed, Pencap ve Sihvind vasıtasıyla 22 Kasım 1638 tarihinde Lahor'a ulaşan Şah Cihan'dan kısa bir süre sonra şahın huzuruna vasıl olmuşlardı. Babür şahının lütfüne mazhar olan Ali Merdan Han, muhtelif hediyelerin yanı sıra önce Keşmir hakimliği bir sene sonra ise bu görevine ilaveten Pencap hakimliği ile görevlendirilmişti.⁴¹⁴ Ali Merdan Han ise buna mukabil altın, gümüş, değerli taş ve nefis kumaşlarla dolu hazinesini Şah Cihan'a sunmuştu.⁴¹⁵ Böylelikle on yedi yıllık Safevi hakimiyetinden sonra son derece stratejik öneme sahip olan Kandahar tekrar Babür şahının kontrolüne geçmişti.

Muhteris Şir Han Afgan'ın isyanını bastırmada gösterdiği başarıya ilaveten bu hadiseye kadar merkezî devletle uyum içinde hareket eden Ali Merdan Han, Şah Cihan'ın kendi tabiyetine girme teklifini reddetmesine rağmen akrabalık bağı olan İtimadüdevle Ebu Talib Han'ın öldürülmesindeki dahli nedeniyle Mirza Muhammed Taki ile aralarında bir husumet olduğu açıktır. Nitekim evvelce izah ettiğimiz gibi bu husumetin yansıması olarak Mirza Muhammed Taki, Ali Merdan Han'ı şahın

⁴¹¹ *a.g.e.*, s. 42-3.

⁴¹² Cihan Oruç, *a.g.t.*, s. 168-69.

⁴¹³ Said Han Cagatay karşısında alınan yenilginin nedeni Babür beyinin sınırsız sayıda askeri olması ile açıklanmaktadır. *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 213.

⁴¹⁴ Cihan Oruç, *a.g.t.*, s. 170.

⁴¹⁵ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 213.

hazinesine göndermekle yükümlü olduğu paradan on iki bin tümenlik bir kısmı, Kandahar hakiminin zimmetine geçirdiği hususunda şahı uyarmıştı. Buna ilaveten Ali Merdan Han'ın, şahın huzura gelmesi emrine olumsuz yanıt vermesi *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*'de İmam Kulu Han'ın akıbetinin kendi başına gelmesinden korkmasıyla açıklanmaktadır.

İlk olarak daha evvelce ifade ettiğimiz gibi Ali Merdan Han'ın İtimadüddevele Ebu Talib Bey ile olan akrabalığı, sah tarafından öldürülmesindeki dahli Ali Merdan Han'ın kız kardeşi ile evli olduğunu ve şahın emriyle öldürülmesinde İtimadüddevele Mirza Taki'nin dahli olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda İtimadüddevele Mirza Taki ile Kandahar Beylerbeyi Ali Merdan Han arasında belli ölçüde bir husumet olduğunu hesaba katmak gerekmektedir. Eserde bahsi geçen İmam Kulu Han benzetmesinden hareketle şahın, selefinden kalan önemli devlet adamlarını ortadan kaldırma politikasının son büyük kurbanı olan Fars hakiminin memalik-i divanî statüsünde olan bölgeden sorumlu olduğunu öldürülmesinin ardından mezkûr topraklar hassa statüsüne tebdil edilmişti.

Kanaatimizce Şah Safi, İtimadüddevele Mirza Muhammed Taki'nin telkinleri ile Şah Abbas döneminden kalan son büyük devlet adamı olan Kandahar hakimi Ali Merdan Han'ı ortadan kaldırarak uhdesinde bulunan bölgenin statüsünü memalik-i divanîden hassaya tebdil etmek ve bu yolla devletini daha merkezî bir yapıya kavuşturma saikiyle hareket etmiştir. Fakat hadisenin serencamı, Safevi şahının ve itimadüddevesinin tasavvur ettiği gibi olmamış, Safevi Devleti bu başarısızlığın bedelini stratejik açıdan son derece önemli bir bölge olan Kandahar'ı Babür Devleti'ne kaptırarak ödemişti.

Ali Merdan Han ifade ettiğimiz sebeplerle Babür safına geçtiği esnada Kandahar'a ciddi bir askerî birlik sevketmekte yetersiz kalışının nedeni Osmanlı Devleti'nin Bağdat muhasarası idi. Safevi kaynakları batıda çok daha büyük bir sorun yaşayan devletin yardımına koşmak istercesine Ali Merdan Han'ın taraf değiştirmesi ve bununla bağlantılı olarak Kullarağası Siyavuş Bey'in askerî manevraları hakkında çok genel ve az miktarda bilgi vermişlerdir. Bununla beraber eserlerinde mezkûr hadiseye değindikleri kısmın neredeyse yarısını ihanet ile suçladıkları Ali Merdan Han'ı tahkir

etmek için tahsis eden Safevi yazarları; merdud, tebehkar, rû-yi siyah, mağrur-ı bedfaal, sebab-i tefrika, erbab-ı fesad ve haramnemek gibi ifadeler kullanmışlardır.⁴¹⁶

3.3.3. Kandahar Canibindeki Kalelerin Babürler Tarafından Zaptı

Kabil hakimi Said Han Cagatay, Kandahar'ın ele geçmesine rağmen halen Safevi tasarrufu altında bulunan Best, Gereşk ve Zemindaver Kaleleri'nin bölgenin kontrolü için ne kadar önemli olduğunun farkında idi. Bu minvalde söz konusu kalelerin Safevi merkezinden gelecek bir yardıma erişme fırsatı verilmeden hareket geçilmesinin ehemmiyet arz ettiğini, Babür merkezinden yardım beklemeden bu işin bir an evvel çözümleninin elzem olduğunu yanındakileri beylere ifade etmişti. Bu hususta yanındaki beyleri iknaya muvaffak olan Said Han Cagatay, başta İvaz Han ve Melek Mevdud olmak üzere Raca, Moğol ve Afganlardan müteşekkil silahlı Babür birliklerini Kuşknuhud bölgesine sevk etmiş; kendisi ise Kandahar'da kalmıştı.⁴¹⁷

Raca Ciget Singe komutasında Kandahar'dan hareket eden Babür birlikleri Zemindaver Kalesi'ne ulaşmıştı. Kandahar'ın kaybedilmesinden sonra sıranın kendilerine geleceğini hesap eden Safevi birlikleri olası bir kuşatmaya karşı dayanabilmek adına erzak depolamışlardı. Babür birliklerine hamle yapma fırsatı vermeden harekete geçen Safevi birlikleri bu girişimlerinden istediği neticeyi alamamış ve savunma pozisyonuna geçmişlerdi. Raca Ciget Singe mezkûr kalenin suyla dolu olan hendeğin suyunu boşaltma talimatı verse de daha sonra bu girişimin fazla uzun süreceği için hendeği aşmak için bir köprü inşa edilmesi emrini vermişti.⁴¹⁸

Bu esnada Zemindaver Kalesi'nin ele geçirilmesi için Raca Ciget Singe öncülüğündeki birliğe yardıma gelen Kılıç Han'ın bölgeye ulaşması Safevi birlikleri üzerinde bir panil etkisi yaratmıştı. Babür kuşatmasına karşı başarılı olmayacaklarını anlayan Zemindaver Kalesi'nin komutanı Ruşen Sultan, Kılıç Han'a gönderdiği haberde canlarının bağışlanması halinde kaleyi kendisine teslim edeceğini bildirmişti. Kılıç Han'ın bu teklifi kabul etmesinin ardından yirmi dokuz gün süren kuşatmanın sonunda kale ele geçirilmişti. Bir miktar askerî Fulad Bey komutasında kalenin

⁴¹⁶ *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbâsî*, s. 209-12. ; *Tarih-i Tahvilat-ı İnan der Salha-yı 1038-1052*, s. 165-6. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 253-4.

⁴¹⁷ Cihan Oruç, *a.g.t.*, s. 171.

⁴¹⁸ *Padişahname*, C. II, s. 56.

sorumluluğu için vazifelendiren Kılıç Han, bir sonraki hedefi olan Best Kalesi'ni ele geçirmek için hareketine devam etmişti.⁴¹⁹

İvedilikle Best Kalesi önlerine gelen Kılıç Han ve adamları, ilk iş olarak tüneller kazarak kale duvarlarına patlayıcılar yerleştirmişlerdi. Safevi birlikleri ise açılan tünelleri toprakla doldurup patlayıcıları etkisiz hale getirmek suretiyle savunma hamlesi yapmışlardı. Ayrıca çeşitli ateşli silahlar ve attıkları taşlarla ilk etapta Babür birliklerinin ilerlemesine mani olmayı başarsalar da etkisiz hale getiremedikleri bazı patlayıcıların infilak etmesiyle kale surlarında ciddi bir gedik açılmıştı. Kılıç Han ve adamlarının açılan gedikten içeri girmesiyle beraber Raca Ciget Singe'ye bağlı askerle merdiven yardımıyla kale içine girmişti. Böylelikle kuşatmadan meydan savaşına dönen mücadelede her iki taraf ciddi kayıplar vermişti. Kalenin muhafazasından sorumlu Safevi beyi Mihrab Sultan, bu savaşın kazanılmasının mümkün olmadığına kanaat getirerek canlarının bağışlanması halinde kaleyi teslim edeceğini bildiren bir mektubu Kılıç Han'a ulaştırmıştı. Zemindaver hadisesinde olduğu gibi bu teklifi kabul eden Kılıç Han, Şah Cihan'dan aldığı ferman gereğince Mihrab Sultan ve birliklerinin bölgeden güvenli bir şekilde tahliye edilmelerini garanti etmişti. Bunun akabinde Best Kalesi'ne on iki fersah uzaklıktaki Dalhek Kalesi ve Gereşk Kalesi'ne on fersah uzaklıktaki Fulad Kalesi de Babür birlikleri tarafından ele geçirilmişti.

Başta Zemindaver ve Best Kaleleri olmak üzere irili ufaklı bir çok kalenin Babürlüler tarafından ele geçirilmesinin ardından sıranın kendisine geleceğini bilen Gereşk Kalesi'nin komutanı Handan Kulu gerekli savunma hazırlıklarını başlatmıştı. Fakat Ruşen Sultan ve Mihrab Sultan'ın korumakla yükümlü oldukları kaleleri Kılıç Han'a teslim etmeleri Safevi askerlerinin moralini bozmuştu. Askerlerinin bozuk morallerini ve üzerine gelen Babür birliklerinin büyüklüğünü hesaba katan Handan Kulu, bu savunmanın başarılı olacağına dair umutlarını yitirmişti. Bu nedenle kaleyi tahkim eden ve savunmaya kararlı olan Handan Kulu, bu kararından vazgeçerek adamlarıyla birlikte kaçarak Ferah üzerinden korunaklı bir bölgeye kaçmışlardı. Ali Merdan Han'ın Kandahar'ı Şah Cihan hakimiyetine sunmasıyla başlayan hadisenin akabinde Kandahar çevresindeki kaleler birere birer Babür beylerince ele geçirilmiş; Babürlerin bölgedeki hakimiyeti tahkim edilmişti.⁴²⁰

⁴¹⁹ Cihan Oruç, *a.g.t.*, s. 173.

⁴²⁰ Cihan Oruç, *a.g.t.*, s. 173-75.

4. VEFATI VE ŞAHSİYETİ

4.1. Vefatı

Ordusunun mühim bir kısmını Osmanlı Devleti'nin Bağdat muhasarasına mukavemet göstermek üzere söz konusu bölgeye sevk etmek zorunda kalan Şah Safi, bu esnada ülkenin doğusunda yer alan Ali Merdan Han yönetimindeki Kandahar'ın Babür yönetimine geçmesini engellemek adına küçük bir askerî birlik gönderebilmiş; ancak bu çabası Kandahar'ın Babür tasarrufuna geçmesine kâfi gelmemişti. Irak-ı Arab bölgesinin önemli bir kısmının Osmanlı yönetimine geçmesi anlamına gelen sulh anlaşmasıyla beraber en azından ülkesinin batı sınırlarını güvence altına alan Safevi şahı, stratejik ve ekonomik açıdan çok önemli bir bölge olan Kandahar'ı geri almak adına uygun bir zemin bulabilmişti. Bu minvalde bir ferman vasıtasıyla tüm askerî birliğin toplanmasını emreden Şah Safi, Sepehsalâr Rüstem Han'ı ve Topçubaşı⁴²¹ Murad Han'ı Horasan'da kuşatma ve savaş hazırlıklarını başlatması için vazifelendirmişti.⁴²² Safevi ordusunun sefer hazırlıkları yaptığı haberini alan Babür hükümdarı Şah Cihan, buna cevaben en büyük şehzadesi Dara Şüküh komutasında bir orduyu bölgeye sevk etmişti.⁴²³

Horasan'a ulaşmak adına başkent İsfahan'dan yola çıkan şah, konaklamak ve gerekli hazırlıkların tamamlanması için 6 Nisan 1642 tarihinde Kaşan'a ulaşmıştı. Ziyadesiyle düşkün olduğu üzere ayş u işret meclislerinden birini kurdurarak birkaç gün boyunca içen şahın sağlığı ciddi manada bozulmuştu. Tabiplerin müdahalelerine rağmen yükselen ateşi düşmemiş ve durumu günden güne kötüleşen Safevi şahı 12 Mayıs 1642 tarihinde vefat etmişti.⁴²⁴ Ertesi sabah ölüm haberini alan devlet erkânı şahın naaşı

⁴²¹ Yüzbaşı, minbaşı ve topçuların bağlı bulunduğu bu makam, topların savaş alanına ulaştırılması ve kendisine bağlı bulunan askerlerin maaşlarını tanzim etmek ve denetlemekle yükümlüdür. Bkz. *Tezkiretü'l-Mülük*, s. 13. ; *Düstürü'l-Mülük*, s. 201.

⁴²² *Kıyasü'l-Hakanî*, C. I, s. 258.

⁴²³ Emir Hüseyin Berazeş, *a.g.e.* 721-2.

⁴²⁴ *Kıyasü'l-Hakanî*, C. I, s. 260.

eşliğinde başkent İsfahan'a gitmek üzere yola koyulmuştu. Gerekli işlemlerin yapılmasından sonra şahın naaşı Kum Şehri'nde bulunan - İmam Cafer'in kızı- Fatıma Türbesi'ne defnolunmuştur.⁴²⁵ Şah Safi'nin kendisinden sonra Safevi tahtının yeni sahibi olan ve II. Şah Abbas adını alan şehzadesi Muhammed Mirza, Tahmasb Mirza, Behram Mirza, Haydar Mirza ve İsmail Mirza adında beş erkek çocuğu⁴²⁶ ile Meryem Bigem ve Fahrünnisa Bigem adında iki kız çocuğu⁴²⁷ vardır.

4.2. Şahsiyeti

Safevi tahtının sahibi olmasını şah babasına karşı giriştiği bir darbeye borçlu olan Şah Abbas aynı akıbetin kendi başına da gelmesini engellemek için şehzadeleri ve devlet ricali arasındaki ilişki hususunda çok dikkatli davranmıştır. Devlet içerisindeki bir takım gayrimemnun devlet adamlarının yaşını doldurmamış şehzadesine biat ederek saltanatına karşı isyan bayrağı çekmesi, şahın bu husustaki şüphelerinin ilerleyen yıllarda paranoyaya dönüşmesine ve şehzadelerini katlettirmesine sebebiyet vermişti. Öyle ki saltanatının son yıllarına gelindiğinde iki torunu haricinde tahta namzed olabilecek sağlıklı hiçbir evladı kalmayan Şah Abbas, tahtını zarurî bir şekilde torunlarından birine bırakacaktı. Bu minvalde Şah Abbas'ın vefatı üzerine biat etmek için gelen devlet adamlarının kendisini öldüreceği düşüncesiyle kapıyı açmayan şehzade, validesiyle beraber üç günün sonunda bitab düşmüş ve gelen heyete kapıyı açmak zorunda kalmıştı. Olearius'un "öldürülmeyi beklediği esnada kendisine biat edildiğini gören şehzade büyük bir şaşkınlığa uğramıştı" ifadesi metnin vuruculuğunu artırmak için bir miktar abartılmış dahi olsa şahın şehzadeliliğine ve duygu durumuna dair çok önemli ipuçları barındırmaktadır.⁴²⁸ Doğduğu esnada tahta kendisinden çok daha yakın olan amcalarının ve amcazadelerinin mevcut olması nedeniyle Şah Safi'nin aldığı eğitim ve ilk gençliği hakkında kaynaklarda herhangi malumata rastlamak bir tarafa, doğum tarihi ve yeri hakkında dahi bir bilgi bulunmamaktadır. Safevi tarihçisi İsfahanî, Şah Abbas'ın mutlak hakimiyetinde sarayda büyüyen şehzadesinin okuma-

⁴²⁵ Sevanihnigar Teferruşî, Kaşan'dan İsfahan'a kaç günde varıldığı ve şahın defin işlemleri hususunda kesin bir tarih vermemektedir. Bkz. *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s. 202-3. ; Veli Kulu Bey Şamlu, şahın naaşının medfun olduğu yerin gizli kalması için saraydan üç adet tabutun çıktığını; birinin Necef'e, ikincisinin Meşhed'e, üçüncüsünün ise Kum'a gönderildiğini ifade etmektedir. Kesin olmamakla birlikte şahın medfun bulunduğu şehrin Kum olduğunu yazmaktadır. Bkz. *Kıyasü'l-Hakani*, C. I, s. 262.

⁴²⁶ *Kıyasü'l-Hakani*, C. I, s. 264.

⁴²⁷ *Tarih-i Sultani*, s. 236.

⁴²⁸ *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 722.

yazma öğrenmesini yasakladığını, Şah Safi'nin takriben saltanatının beşinci senesinde Hekim Ahmed muallimliğinde eğitim aldığı hakkında bilgi vermektedir.⁴²⁹

Devrin önemli dinî figürlerinin geniş katılımıyla düzenlenen cülus töreninde şah, ulema ve talebe tabakasına ciddi miktarda bahşişler ihsan etmiştir.⁴³⁰ Bu bahşişlere ek olarak dinî referanslarına devam eden şah, saltanatının hemen başlangıcında meyhaneleri kapattırmış; -büyük ölçüde vefatına neden olacak kadar düşkün olduğu anlaşılan - içki ve keyif verici maddenin alım-satımını yasaklamıştı.⁴³¹ 1631 senesinin ilk aylarındaki Osmanlılar'a karşı başarılı mukavemetinin ardından Kerbela, Necef, Kazımeyn ve Samara gibi mukaddes topraklarda bulunan ve On İki İmam Şia'sının hassaten kutsallık atfettiği dinî figürlerin kabirlerini ziyaret eden Safevi şahı,⁴³² bu bölgelerde bulunan medrese ve tekkelerin tamir ve bakımı için teşviklerde bulunmuştur.⁴³³

Saltanatının yaklaşık ilk üç senesinde selefi devrinden miras aldığı devlet işlerinde nüfuzlu bir takım devlet adamlarını ve tahta namzed olamayacak hanım sultanların erkek çocuklarını, şahın ortadan kaldırmasını belirli bir sebep-sonuç ilişkisinde açıklamak; bu hamlelerini bir dereceye kadar makuliyet dairesinde izah etmek mümkün görünmektedir. Safevi tarihleri buldukları konum gereği şahın herhangi bir hamlesine dair eleştirel bir tutum ve ifade bulunmamışlardır. Avrupalı seyyahların ise eserlerini şaha sunmak ve şahtan gelecek herhangi bir maddî karşılık beklentisinde olmadıkları için görüp işittikleri hadiseleri eserlerinde özgürce yer vermişlerdir. Bu minval üzere Tavernier, şahın İsfahan'da Ermeni cemaatin mukim olduğu bir bölgede şarap meclislerine katıldığını ve her daim sarhoş bir vaziyette olduğunu ifade etmektedir. Bu meclislerden saraya sarhoş halde döndüğü bir gecede – ertesi gün yaptığından pişman olarak- şahın hiddetlenerek zevcesini birkaç kılıç hamlesiyle öldürdüğünü ifade etmektedir. Aynı seyyah, şahın çölden geçtiği esnada Osmanlı tüccarlarının kendisinden bahsetmek suretiyle kendisini parmakla göstermeleri üzerine öfkelenerek kellelerinin alındığından bahsetmektedir.⁴³⁴

⁴²⁹ İsfahanî, bu bilgiye ilaveten şahın altı aydan kısa bir süre içerisinde okuma-yazma öğrendiğini ifade etmektedir. Bkz. *Hülasatü's-Siyer*, s. 161.

⁴³⁰ *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s. 27. ; *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, s. 12-13.

⁴³¹ *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, s. 220.

⁴³² *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s. 49. ; *Hülasatü's-Siyer*, s. 106.

⁴³³ *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, s. 150.

⁴³⁴ *Sefername-yi Tavernier*, s. 472.

Olearius ise eserinin sonlarında “Kanlı İsfahan (İsfahan-ı Hûnîn)” başlığını atarak on sayfa ayırdığı bu bölümde, Şah Safi’nin devlet adamlarını öldürme nedenlerinin keyfiliği ve öldürme şekilleri hakkında uzun açıklamalar yapmaktadır.⁴³⁵ Söz konusu seyahatnamelerin yer verdiği her ifadenin doğru kabul edilmesinin mümkün olmadığı, eserlerinin çarpıcılığını artırmak için mübalağaya gittikleri ya da yanlış malûmat edindiği ihtimallerini akılda tutmak gerekmektedir. Buna rağmen şahın ruh sağlığının bozuk ve şiddete karşı büyük bir meyli olduğuna dair bir düşüncenin ortaya çıkması kaçınılmaz görünmektedir. Bu minvalde modern İranlı tarihçiler de kısmen söz konusu ifadelerin etkisiyle Şah Safi’ye atfen “kanlı eller”⁴³⁶ tabirini kullanmakta ve eserlerinde Şah Safi’nin saltanatına sadece kronojik bir zorunluluktan dolayı yer vermektedirler.

⁴³⁵ *Sefername-yi Adam Olearius*, C. II, s. 724-34.

⁴³⁶ Nasrullah Felsefi, *Çend Makale Tarihi ve Edebî*, Danişgah-ı Tahran, Tahran 1342, s. 313.

SONUÇ

Şah Abbas'ın kendi saltanatına karşı isyana yeltendikleri kaygısı ve korkusuyla şehzadelerini tasfiye etmesi sonucu Safevi tahtının yeni sahibi torunu Şah Safi olmuştu. Tahta geçtikten sonra kendisinin de düşkün olduğu ve ölümüne sebep olacak olan içki ve her türlü tütün mamulünün satışını ulemanın destek ve takdirini kazanmak adına yasaklayan Şah Safi, belki de en ilginç siyasî manevrasını devletin iki önemli güç odağı olan Kızılbaş ve gulam unsurların temsilcileri olan aile fertleri arasında bir evliliğin tesis edilmesi hususunda yapmıştı. Devletin kuruluşunda temel amil olan Kızılbaş taifesine mensup Zeynel Han Şamlu'nun oğlu ile Şah Abbas döneminde Safevi Devleti içerisinde önemli konumlara gelen gulam unsurun temsilcisi olan Safi Kulu Han'ın kızı arasında yapılan bu evliliğin taraflar arasında herhangi bir uzlaşmaya neden olamayacağı çok kısa süre zarfında şah tarafından anlaşılmıştı. Nitekim Şah Abbas döneminde elde ettiği askerî ve diplomatik başarılarla rağmen savaş alanına geç intikal eden, intikal ettiğinde ise Osmanlı kuvvetlerinin küçük bir askerî birliği karşısında ihtiyatsız tavırlar sergileyerek mağlup olan Zeynel Han Şamlu, Osmanlı kuvvetlerinin aslî hedefi olan Bağdat'ı ele geçirmek üzere bölgeyi muhafaza eden Safi Kulu Han'ın üzerine giderek siyasî rakibini ortadan kaldıracağını hesap etmiş etmişti. Bununla beraber Zeynel Han Şamlu'nun yenilgisi ile beraber Hemedan'ın talan edilmesinin Osmanlı kuvvetlerince kolaylaştığı bu hadise öncesinde Zeynel Han Şamlu'nun genç şah karşısında adaba mugayır bazı hal ve hareketler sergilediği, şahın evvelden Zeynel Han Şamlu'yu infaz ettirmek istediği kaynaklara yansımıştır. Kanaatimizce Şah Abbas'ın tecrübeli ve itibarlı beyi Zeynel Han Şamlu, Safevi tahtının yeni sahibi olan Şah Safi'nin genç ve tecrübesiz oluşundan dolayı şaha gerekli itimat ve saygıyı göstermekten imtina etmişti. Bu hadise ise genç şahın ılımlı bir politika takip ettiği ilk saltanat yıllarında bu tavrından vazgeçmesine ve devlet ricalinin

çeşitli kademelerinde görev yapan devlet adamlarını katlettirmesinin tetikleyicisi olmuştur.

Zeynel Han Şamlu ile başlayan ve selefi döneminden kalan önemli devlet adamlarını etkisizleştirme politikası, Kurçibaşı İsa Han ve İtimadüddeve Sultan el-Ulema ile devam etmiştir. Buna ilâveten Şah Abbas döneminin gözde devlet adamı İmam Kulu Han'ın ulaştığı güç ve zenginliğin Şah Safi saltanatı için tehlike oluşturduğunu düşünen İtimadüddeve Ebu Talib Han ve şahın validesi, İmam Kulu Han'ı ortadan kaldıracak ortamın yaratılmasında etkin bir rol oynamıştır. Nihayetinde Şah Safi ile kötü ilişkileri olduğu anlaşılan biraderi Davud Han'ın isyana kalkışması ile saraydaki düşmanları karşısında müşkül bir duruma düşen İmam Kulu Han'ın katledilmesi kaçınılmaz olmuş; böylece Allahverdi Han ailesinin temsilcileri Safevi Devleti tarihinde silinmiştir. Fars hakiminin yönetiminden sorumlu olduğu bölge, çok kısa zamanda divanî statüsünden hassa statüsüne tebdil edilerek şaha bağlanmış; şah ve hazinesi bu hamle ile hatırı sayılır bir miktar gelir elde etmişti. Selefenden miras aldığı devlet ricalini tedricen ortadan kaldıran Şah Safi, validesi gibi Bagrationi hanedanına mensup Rüstem Han'ın devlet içindeki etkinliğini arttırmıştı. Sergilediği tavırların rahatsız edici bir mahiyete varması, makamının sorumluluğunda bulunan malî işlerde bir takım usulsüzlüklerin tespit edilmesi sonucu Mirza Muhammed Taki ile girdiği güç mücadelesinden yenik ayrılan Mirza Ebu Talib hayatını kaybetmiş; maktulün katlinden sonra münhal makam Şah Safi saltanatından sonra bile gücünü muhafaza edecek olan Mirza Muhammed Taki'nin eline geçmişti.

Şah Safi saltanatının ilk birkaç ayında patlak veren Kalancar Sultan isyanının kökleri ifade ettiğimiz gibi Safevi Devleti'nin kuruluş yıllarına kadar uzanmaktadır. Gilan bölgesinde yer alan yerel hanedanın Şah Safi dönemindeki temsilcisi Kalancar Sultan, Şah Abbas döneminde bölgenin toprak statüsünde yaşanan değişiklik ile sıkı bir vergilendirmeye tabi tutulmuştu. Bu sebeple mezkûr bölge halkı tarafından açık ve büyük bir destek gören Kalancar Sultan, Safevi birlikleri tarafından bastırılınca kadar bölgede devlet aleyhine ciddi tahribatta bulunmuştur. Her ne kadar dinî saikle yapılmış olsa da Derviş Rıza isyanında da bölge halkının ekonomik sorunları nedeniyle bu isyana kısmî de olsa destek verdiğini söylemek mümkün görünmektedir. Bununla beraber Kazvin bölgesinin daha evvelce aynı dinî motiften beslenen bir isyanın merkezi olduğu da unutulmamalıdır. Muhteris Fuşenc hakimi Şir Han Afgan'ın Kandahar hakimi Ali Merdan Han'a karşı başlattığı ve başarısızlıkla

sonuçlanan isyanında Babür şahının dahlini net bir şekilde tespit edemesek de bölge üzerinde emelleri olan Babür hükümdarı Şah Cihan'ın Safevi Devleti'ne isyan eden Şir Han'ı kendi tâbîyetine kabul etmiştir.

Davud ve Tehmurs Han'ı farklı sebeplerle ama aynı amaçla bir araya getiren ve devlete karşı isyan etme noktasına sürükleyen kişilerden Tehmurs Han'ın isyan etme nedenini anlamak ve mantıklı bir zemine oturtmak daha kolay gözükmemektedir. Şah Abbas döneminde Gürcistan'ı Safevi Devleti'nden koparmak adına çok defa isyana kalkışan Tehmurs Han, bu girişimlerinde muvaffak olamamış ve Davud Han'ın desteği ile Şah Safi döneminde bir kez daha isyana kalkışmıştı. Davud Han ise Şah Abbas döneminin nüfuzlu beyi Allahverdi Han'ın evladı ve Fars hakimi İmam Kulu Han'ın kardeşi olması hasebiyle halihazırda devlet kademesinde itibarlı bir konumda bulunmaktaydı. Buna rağmen devreye farklı Gürcü hanedanlarına mensubiyet ve bu mensubiyetin taraftarları arasında yaşanacak güç mücadelesi girmişti. Bu mücadele sonucunda Allahverdi Han ailesi devlet içindeki tüm gücünü kaybetmiş, gücün yeni sahipleri ise Bagrationi hanedanına mensup harem ve devlet görevlileri olmuştu. Davud Han'ı isyana götüren bir diğer unsur da Şah Safi'nin üst düzey devlet ricalini feci şekilde katlettirmesi olduğu bizatihi Safevi kaynaklarına yansımıştır. Davud Han'ın bu korkusuna ilâveten Şah Safi'nin devlet adamlarına karşı tutumundan rahatsız olan Ahmed Han da Osmanlı tarafına sığınmıştı. Buradan hareketle Safevi şahı ile devlet ricali arasında sağlıklı ve güvene dayana bir ilişkinin olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Hassaten Kazvin ve Gilan'da cereyan eden isyanların ipek üretimini azaltması ve üretilen ipeğin nakliyesi hususunda olumsuz etkisi göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur. Yaşanan bu güvensizlik ortamı ve uzun süren savaşlar, Safevi Devleti'nin İngiliz ve Hollanda şirketlerine verdiği ipek temini noktasındaki sorumluluklarını aksatmasına neden olmuştur. Bu durum da doğal olarak Safevi ekonomisini menfi yönde etkilemiştir. Bu isyanlara ek olarak İmam Kulu Han hadisesinde olduğu gibi Kandahar'ı hassa toprağına tebdil etmek isteyen Şah Safi ve Mirza Taki, bu girişimlerinde başarısız olmuş; bu durumda Ali Merdan Han'ın Babür tarafına iltica etmesine ve Kandahar'ın Babürler'in tasarrufuna geçmesine neden olmuştur. Şah Cihan ile mektuplaşmaları kısmında zikrettiğimiz gibi Şah Cihan, Şah Safi karşısında sert ifadelerle başvurmaktan çekinmemiş ve hiyerarşi olarak onun üstünde yer aldığını Safevi şahına kabul ettirmiştir. Bu mektuplaşmada dikkat çeken bir diğer husus ise Şah Safi'nin selefi devrinden miras aldığı devlet ricalini tasfiye etmesinin Babür şahı

tarafından eleştirilmesi ve Safevi şahının devlet adamları ve ulemaya daha ılımlı davramasını gerektiğinin Babür şahı tarafından Safevi şahına öğüt verilmesi olmuştur. Ayrıca Özbek hanlarının Horasan ve civarı üzerine yaptıkları biteviye devam eden akınlar da Safevi ekonomisi ve idarî yapısı üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Bu hususa ilâveten Osmanlı Devleti ile yapılan uzun soluklu ve yıpratıcı savaşlar sonucu ekonomik ve dinî açıdan önemli bir bölge olan Irak-ı Arab'ın Osmanlı tasarrufuna geçmesi de Şah Safi'nin itibar ve kudretini sarsan, devletin ekonomisine ciddi zararlar veren bir başka tarihsel vakadır.

İçeriden isyanlar, dışarıdan ise Osmanlı, Özbek ve Babür saldırıları ile mücadele eden Şah Safi, devlet işlerindeki tecrübesizliği, sarayda izole bir şehzadelik dönemi geçirmesi nedeniyle herhangi bir tahsil alamamıştır. Safevi tahtına geçtikten yaklaşık dört sene sonra yani yirmi iki yaşında okuma-yazma tahsili aldığına dair sadece bir Safevi kaynağında geçen ibare ise hayli önemli bir bilgidir. Buna ilâveten Şah Safi'nin doğum tarihi hakkında yine sadece bir Safevi kaynağında bilgi bulunmaktadır. Safevi kaynaklarının mezkûr şahın şehzadelik dönemi hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemesini şahın doğumu esnasında şahlık tahtına bir hayli uzak olması ile açıklamak kanaatimizce makul bir açıklama olacaktır. Devlet işlerinde herhangi bir tecrübesi ve iyi bir tahsil geçmişi olmayan genç şah, aynı zamanda şiddete ve kan dökmeye meyilli bir şahsiyete sahiptir. Kısmen şahsiyeti başlığında değindiğimiz Şah Safi'nin keyfî ceza ve bu cezaların uygulanış biçimleri bizi bu düşünceye sevketmektedir. Son olarak selefi Şah Abbas'ın ve halefi II. Şah Abbas'ın güçlü ve mahir yönetim anlayışları, Şah Safi saltanatını gölgeleyen bir başka tarihsel gerçekliktir.

KAYNAKLAR

I. Kaynak Eserler

- ASTARABADÎ, Seyyid Hüseyin b. Murteza Hüseyini, *Tarih-i Sultani (Ez Şeyh Safi ta Şah Safi)*, haz. İhsan İsraki, İntişarat-ı İlmi, Tahran 1366.
- CHARDIN, Jean, *Sefername-yi Chardin*, çev. Muhammed Abbas, Matbuat-ı Tahran, Tahran 1345, C. I-X.
- CONABADÎ, Mirza Bek, *Ravzatü's-Safeviyye*, haz. Gulamrıza Tabatayî Mecd, Danişgah-ı Tahran, Tahran 1378.
- AŞIKPAŞAZADE, *Aşıkpaşazade Tarihi*, haz. Cemil Çiftçi, Mostar Yayınevi, İstanbul 2008.
- FUMENÎ, Abdülfettah, *Tarih-i Gilan*, haz. Ataullah Tedin, Ketabfuruşî Furugî, Tahran 1353.
- İSFAHANÎ, Muhammed Masum bin Hacegi, *Hülasatü's-Siyer*, haz. İrec Afşar, İlmi, Tahran 1368.
- KAZVİNÎ, Mir Muhammed Tahir Vahid, *Tarih-i Cihan-ara-yı Abbasi*, haz. Seyyid Said Mir Muhammed Sadık, Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mutalaat-ı Ferhengi, Tahran 1383.
- LAHORÎ, Abdulhamid Padişahname, haz. Kabiruddin Ahmad, M. Abdurrahim, College Press, Calcutta 1867, C. I-II.
- LOFT Paul, *İran der Ahd-ı Şah Abbas-ı Dovvom*, çev. Keykavus Cihandari, Vezaret-i Umur-u Hariciyye, Tahran 1380.
- MÜNŞÎ, İskender Bey, *Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, çev. Ali Genceli, haz. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, C. I-IV.
- MÜNŞÎ, İskender Bey Türkmen, VALİ, Muhammed Yusuf, *Zeyl-i Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi*, haz. Süheyl Hansari, Çaphane-yi İslamiye, Tahran 1317.
- NAİMA, Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, C. I-IV.
- NEZİHİ, Aykut, "4. Murad'ın Revan Seferi Menzilnamesi", *Tarih Dergisi*, Ankara 2011, C. 0/34. s. 183-246.
- OLEARIUS, Adam, *Sefername-yi Adam Olearius*, çev. Hüseyin Kerdbeçe, Kitab Bera-yı Heme, Tahran 1369, C. I-II.
- REFİA, Mirza, *Düstürü'l-Mülûk*, haz. Cristoph Marcinkowski, çev. Ali Kerdabadi, Merkez-i Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Umur-u Hariciye. Tahran 1385.

- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dördüncü Murad’ın Bağdat Seferi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı), *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, C. II/3-4, s. 1-37.
- SEMİA, Mirza, *Tezkiretü’l-Mülûk*, haz. Seyyid Muhammed Debir Siyaki, Müesseseyi İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1378.
- ŞAMLU, Veli Kulu, *Kıyasü’l-Hakanî*, haz. Hasan Sadat Nasırî, Sazman-ı Çap-ı İntişarat, Tahran 1371, C. I-II.
- SOLAKZADE, Mehmed Hemdemi, *Tarih-i Solakzade*, haz. Vahit Çabuk, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, C. I-II.
- RUMLU, Hasan, *Safevî Şahı II. İsmail*, haz. Hasan Asadi, Şefaattin Deniz, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- TAVERNIER, Jean-Baptiste, *Sefername-yi Tavernier*, çev. Ebuturab Nuri, haz. Hamid Şirani, İntişarat-ı Kitabhane-yi Senayi ve Kitabfuruşi Teyid, İsfahan 1369.
- TEFERRUŞÎ, Fazlullah Sevanihnigar, *Tarih-i Tahvilat-ı İran der Salha-yı 1038-1052*, haz. Muhsin Behramnejad, Miras-ı Mektub, Tahran 1388.
- TEFERRUŞÎ, Muhammed Hüseyin el-Hüseyinî, *Mebadi-yi Tarih-i Zaman-ı Nevvab-ı Rızvan Mekan (Şah Safi)*, haz. Muhsin Behramnejad, Miras-ı Mektub, Tahran 1388.
- TOPÇULAR KATİBİ, Abdülkadir Efendi, *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, C. I-II.
- VALLE, Pietro Della, *Seyahatname-yi Pietro Della Valle*, çev. Şuaddin Şefa, Şirket-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran 1370.
- ZAHİDÎ, Şeyh Hüseyin, *Silsile-yi Neseb-i Safeviyye*, Çaphane-yi İranşehr, Berlin 1343.
- _____, *Esnad ve Mekatib-i Siyasi-yi Asr-ı Şah Tahmasb-ı Safevî*, haz. Abdülhüseyin Nevai, Erguvan, Tahran 1368.
- _____, *Münşeatü’s-Selâtin*, haz. Feridun Ahmed Bey, İstanbul 1294.

II. Araştırma Eserler, Tezler ve Makaleler

- ABBASLI, Mirza, “Safevîlerin Kökenine Dair”, *Bellekten*, XL/158, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 1976, s. 287-329.
- ALGAR, Hamid, “Noktaviyye”, *DİA*, XXXIII, 204-205.
- ALLEOUCHE, Adel, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, çev. Ahmed Emin Dağ, Anka Yayınları, İstanbul 2001.
- AMORETTI, Biancamaria Scarcia, “Religion in the Timurid and Safavid Periods”, *Cambridge History of Iran*, ed. Peter Jackson – Lawrence Lockhart, Cambridge University Press, London 1986, C. VI.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, *Şah Abbas ve Zamanı*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, Yayınlanmamış Doktora Tezi)

- BABAYAN, Kathryn, *The Waning of the Qizilbash: The Spritual and the Temporal in the Seventeenth century in Iran*, (Princeton University, 1993, Doktora Tezi).
- BASTANPARİZÎ, Muhammed İbrahim, *Siyaset ve İktisad-ı Asr-ı Safevî*, İlm, Tahran 1367.
- BEHRAMNEJAD, Muhsin, “Tahlil-i ber yek Ferman ez Devran-ı Hükümet-i Şah Safi (Tekapoha-yı bîsemer der hal-i İhtilaf Türkan-ı Kızılbaş ve Gürciyan ve Peyamedha-yı Tarihî An)”, *Faslname-yi Goncine-yi Esnad*, Şomare 24/4, (1391), s. 22-43.
- BEYANÎ, Hanbaba, “Revabit-ı İran ve Holland der Zaman-ı Safeviyye”, *Berresihay-ı Tarihi*, Şomare 20, (1350), s. 107-134.
- BEYANÎ, Hanbaba, *Tarih-i Nizam-i İran Cengha-yı Devre-yi Safeviyye*, Çaphane-yi Erteş-i Şahinşahi, Tahran 1353.
- BEZAREŞ, Emir Hüseyin, *Revabit-ı Siyasi-Diplomatik-i İran ve Cihan der Ahd-Safeviyye*, Müessese-yi İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1392.
- CEMALZADE, Muhammed Ali, *Tarih-i Revabit-ı Rus ve İran*, Sohn, Tahran 1382.
- ÇELENK, Mehme, *16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şiiliği*, (T.C. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ÇETİN, Osman, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 234-241.
- FARHAD, M., MCCABE, I., BABAYAN, K., BABAIE, S., *Slaves of the Shah New Elites Safavid Iran*, Tauris, New York 2004.
- EFENDİYEV, Oktay, *Azerbaycan Safevi Devleti*, çev. Ali Asker, Teas Press, İstanbul 2018.
- EKİNCİ, Mustafa, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, Beyaz Yayınları, İstanbul 2002.
- FELSEFİ, Nasrullah, *Çend Makale Tarihî ve Edebî*, Danişgah-ı Tahran, Tahran 1342.
- FELSEFİ, Nasrullah, *Zendegani-yi Şah Abbas-ı Evvel*, Danişgah-ı Tahran, Tahran 1346, C. II.
- FLOOR, Willem, *Evvelin Süfera-yı İran ve Holland: Şerh-i Sefer-i Musa Bey Sefir-i Şah Abbas be Hind ve Sefername-yi Jean Smith Sefir-i Holland der İran*, çev. Hüseyin Ebuturabiyan - Daryuş Meclisi, İntişarat-ı Tahveri, Tahran 1356.
- GAFFARİFERD, Abbaskulu, *Tarih-i Mufassal-ı Safeviyye*, İntişarat-ı Danişgah-ı Azad-ı İslami-yi Vahid Tahran-ı Merkezi, Tahran 1392, C. VI.
- GAFFARİFERD, Abbaskulu, NEVAİ, Abdülhüseyin, *Tarih-i Tahvilat-ı Siyasi, İctimai, İktisadi ve Ferheng-i İran der Devre-yi Safeviyye*, İntişarat-ı Şemt, Tahran 1392.
- GAZİ ÖZGÜDENLİ, Osman, “Tiyûl”, *DİA*, XXXXI, 207-208.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Derin Yayınları, İstanbul 2011.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe, İstanbul 2013.
- GÜNDÜZ, Tufan, “Şah İsmail”, *DİA*, XXXVIII, 253-255.

- GÜNDÜZ, Tufan, “Şah Tahmasb”, *DİA*, XXXIX, 413-415.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Fersah”, *İA*, XII, 412.
- HINZ, Walter, *Şah İsmail-i Dovvom-ı Safevî*, çev. Keykavus Cihandari, Şirket-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran 1371.
- HINZ, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıyıkoglu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- HOLT, Peter, LAMBTON, Ann, LEWIS, Bernard, *Tarih-i İslam*, çev. Ahmed Aram, Neşreni, Tahran 1381.
- İMAMICUMA, Vahid, “Berrese-yi Mekabir-i Padişahan-ı Safeviyye-yi Medfun der Harem-i Hazret-i Masume”, *Faslname-yi İhtisas-ı Tarih*, Şomare 1, (1397), s.21-46.
- İNALCIK, Halil, *Karadeniz’de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede, Çanakkale Savaşları Tarihi*, ed. Mustafa Demir, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, C.I.
- İSLAM, Riyazül, *Tarih-i Revabıt-ı İran ve Hind (der Devre-yi Safeviyye ve Afşariyye)*, çev. Muhammed Bakır Aram - Abbas Kulu Gaffari Ferd, Emir Kebir, Tahran 1383.
- KESREVÎ, Ahmed, *Şeyh Safi ve Tebareş*, Tahran 1379.
- KEYANFER, Cemşid, “Macera-yı Katl-i İsa Han ve Ferzendaneş : be Bahane-yi Marufi Yek Sened-i Tarihi”, Muhsin Behramnejad, *Mezdekname*, C. II, Hahan, Tahran 1385.
- KONUĞU, Enver, “Cihangir”, *İA*, XII, 538-39.
- KONUĞU, Enver, “Kutubşâhîler”, *DİA*, XXVI, 500.
- KÜPELİ, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri 1612-1639* (T.C. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- LANG, David Marshall, *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832*, Columbia University Press, New York 1957.
- MATTHEE, Rudolph, *The Politic of Trade Safavid Iran Silk for Silver (1600-1730)*, Cambridge University Press, New York 1999. Cambridge University Press.
- MEHDEVÎ, Abdülriza Huşeng, *Tarih-i Revabıt-ı Harici-yi İran*, İntişarat-i Emir Kebir, Tahran 1364.
- MINORSKY, Vladimir, *Sazman-ı İdare-yi Hukümet-ı Safevî ya Ta’likat-ı Minorsky ber Tezkiretü’l-Mülûk*, çev. Mesud Receb Niya, Müessese-yi İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1378.
- MİHMANNEVAZ, Mahmud, “Tahlilî ber Tekabülha-yı Merzî-yi İran ve Osmanî der Zaman Şah Safi (1038-1052)”, *Faslname-yi Ulûm ve Fünûn*, Şomare 32, (1399), s. 93-122.
- MUSEVÎ, Seyyid Veliyullah, CEMALÎ, Muhammed Kerim Yusuf, KAMRANİFER, Ahmed, “Berresi-yi İlel ve Zemineha-yı Şuruşha-yı Gorcistan der Devre-yi Şah Safi-yi Evvel ve Peyamed-ı Anha der Monasebet-i İran ve Osmanî”, *Pejuheş-i Name-yi Tarih*, Şomare 38, (1394), s. 105-128.
- NEWMAN, Andrew J., *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*, Tauris, New York 2008.

- PARSADUST, Menuçehr, *Şah Tahmasb-ı Evvel*, Sohn, Tahran 1376.
- RÖHRBORN, Klaus Michael, *Nizam-ı Eyalet der Devre-yi Safeviyye*, çev. Keykavus Cihandari, Bengah-ı Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1349.
- SAFAKİYEŞ, Hamid Rıza, *Safeviyan der Guzergah-ı Tarih*, İntişarat-ı Sohn, Tahran 1390.
- SARAY, MEHMET, “Abdullah Han”, *İA*, I, 104.
- SAVORY, Roger, *Iran under the Safavids*, Cambridge University Press, London 1980.
- SAVORY, Roger, “Allahverdi Khan”, *EI*, C. I, 891-892.
- SEVAKIB, Cihanbahş, “Berresi-yi Avamil-i Tenezzül-ü İktisadi-yi İnan der Asr-ı Şah Safi”, *Ferheng*, Şomare 60, (1385), s. 25-62.
- SEVAKIB, Cihanbahş, KALAVEND, Semira, “Berresi ve Tahlil-i Münasebat-ı Safeviyye ve Özbekan der Asr-ı Şah Safi (1038-1052)”, *Faslname-yi Tarih-i Revabit-ı Harici*, Şomare 54, (1392), s. 21-48.
- SEVAKIB, Cihanbahş, “Berrese-yi Zemineha ve İlel-i Şeklgiri-yi Suruş-u Davud Han der Karabag ve Peyamedha-yı An”, *Pejuheş-i Daneşkede-yi Edebiyat ve Ulum-u İnsani*, Şomare 34/35, (1382), s. 107-150.
- SEVAKIB, Cihanbahş, “Sazman-ı Sepah ve Sahib-i Mansıb-ı Nizami Asr Şah Safi”, *Faslname-yi İlmi-Pejuheşi Tarih-i İslam ve İnan Daneşgah-ı Zehra*, Şomare 14, (1391), 1-53.
- SEVAKIB, Cihanbahş, “Nigereşi ber Şuruş-u Derviş Rıza der Asr-ı Şah Safi”, *Faslname-yi İlmi-Pejuheşi Ulum-u İnsani*, Şomare 60, (1385), s. 77-108.
- SEVAKIB, Cihanbahş “Nigereşi ber Şuruş-u Şir Han Afgan der Asr-ı Şah Safi (1040)”, *Pejuheş-i Daneşkede-yi Edebiyat ve Ulum-u İnsani Daneşgah-ı Tahran*, Şomare 40, (1384), s. 89-108.
- SEVAKIB, Cihanbahş, “Zemineha ve İlel-i Şeklgiri-yi Kıyam-ı Garib Şah-ı Gilan” *Pejuheş-i Daneşkede-yi Edebiyat ve Ulum-u İnsani Daneşgah-ı Tahran*, Şomare 18/19, (1378), s. 71-98.
- SÜMER, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- ŞAHİN, İlhan, EMECEN, Feridun, “Amasya Antlaşması”, *İA*, III, s. 4-5.
- OCAK, Ahmet Yaşar *Osmanlı Toplumunda Mülhidler ve Zındıklar*, Timaş, İstanbul 2016.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Osmanlı Devleti’ne İltica Etmiş Olan Karkeya Hanedanından Ahmed Han Nerede Vefat Etti?”, *Belleten*, XXVIII/109, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, s. 73-83.
- VARLIK, Mustafa Çetin, “Çaldıran Savaşı”, *İA*, VIII, 193-195.
- VELİYEVA, Zülfiye, *Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü’l-Mülük’e Göre)*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, Yayımlanmamış Doktora Tezi).

EKLER

EK 1: Şah Safi'nin Portresi.⁴³⁷

⁴³⁷ Sefername-yi Adam Olearius, C. II, s. 547.

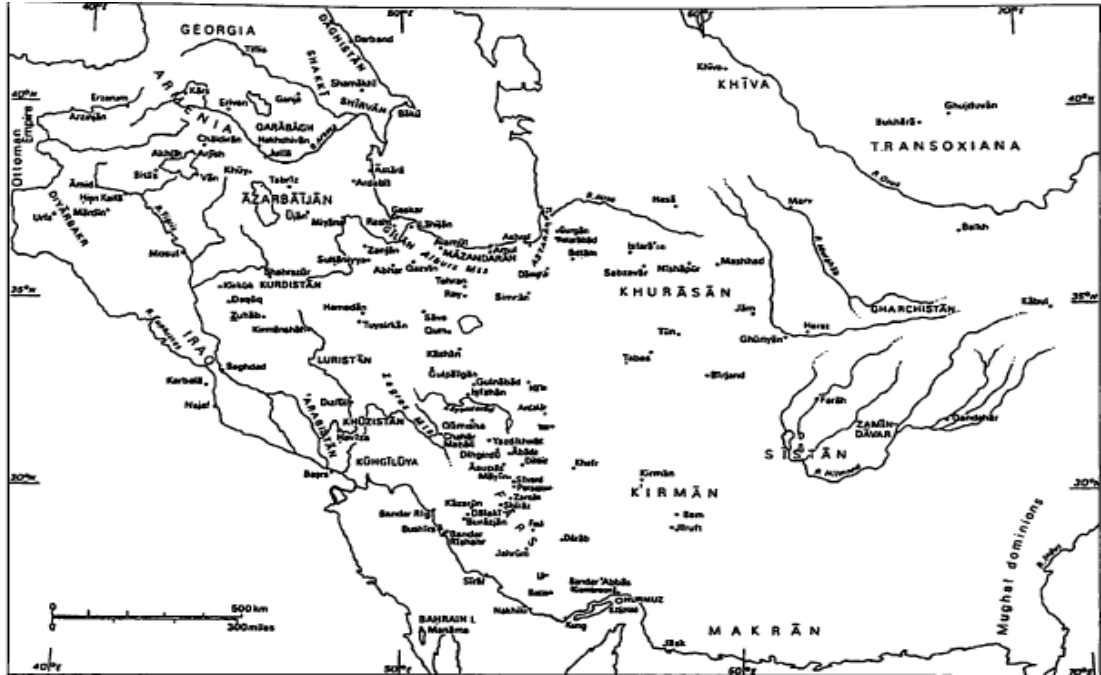

EK 2: Şah Safi'nin Kum Şehri'nde bulunan sandukasının çeşitli açılardan çekilmiş fotoğrafı.⁴³⁸

⁴³⁸ Vahid İmamicuma, "Berrese-yi Mekabir-i Padişahan-ı Safeviyye-yi Medfun der Harem-i Hazret-i Masume", *Faslname-yi İhtisas-ı Tarih*, Şomare 1, (1397), s. 27-28.

EK 3: Şah Safi'ye ait bir kılıç.⁴³⁹

EK 4: Safevi Devleti'nin önemli coğrafi noktalarını gösteren harita.⁴⁴⁰

⁴³⁹ Abdülhüseyn Nevai, Abbaskulu Gaffariferd, *Tarih-i Tahvilat-ı Siyasi, İctimai, İktisadi ve Ferheng-i İran der Devre-yi Safeviyye*, İntişarat-ı Şemt, Tahran 1392, s. 405.

⁴⁴⁰ Hamid Rıza Safakiyeş, *a.g.e.*, s. 560.

EK 5: Şah Safi Saltanatının Devlet Ricalı Tablosu

İTİMADÜDDEVLE	SULTAN el-ULEMA MİRZA TALİB HAN ORDUBADÎ MİRZA TAKÎ
SİPAHSALÂR	ZEYNEL HAN ŞAMLU RÜSTEM HAN
VEKİL	ZEYNEL HAN ŞAMLU
KURÇİBAŞI	İSA HAN ŞEYHAVEND ÇERAĞ HAN ZAHİDÎ EMİR HAN ZULKADİR CANÎ BEY ŞAMLU
KULLARAĞASI	RÜSTEM HAN SİYAVUŞ BEY
TÜFENKÇİAĞASI	ZAMAN BEY RÜSTEM BEY MİR FETTAH
SADR	MİRZA REFİÜDDİN MUHAMMED MİRZA HABİBULLAH KARAKÎ
DİVAN BEYİ	RÜSTEM BEY ALİ KULU BEY
DİVAN EŞİKAĞASIBAŞI	ZEYNEL HAN ŞAMLU UĞURLU HAN ŞAMLU İMAM KULU ŞAMLU MURTAZA KULU BEY BİCARLU ŞAMLU
HAREM EŞİKAĞASIBAŞI	EBUL KASIM BEY ÇELEBİ BEY EVOĞLU HAYDAR BEY EVOĞLU
MECLİSNÜVİS	MİRZA TALİB HAN ORDUBADÎ MİRZA MUHAMMED MİRZA MUHAMMED TAYYAR MİRZA EBULFETH TAYYAR MİRZA MASUM
NAZIR-I BUYUTAT	ZAMAN BEY HÜSEYİN BEY MUHAMMED ALİ İSFAHANÎ
MÜSTEVFİ el-MEMALİK	MİRZA HÜSEYİN ORDUBADÎ MİRZA SAİD
MÜSTEVFİ el-HASSA	MİRZA KASIM İSFAHANÎ HAŞİM BEY TEHRANÎ MİRZA MUHSİN İSFAHANÎ

ÖZGEÇMİŞ

İlköğretim ve lise eğitimini Bursa'da tamamladı. 2013 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini 2017 senesinde tamamladı. Lisans eğitiminin bitmesinin hemen ardından aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarih Programı'nda yüksek lisans eğitimine başladı.